

Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának
Doktori Iskolája

DR. CSÁSZÁR KINGA

**A „nőkérdés” Magyarországon, különös tekintettel a nők
munkaerőpiaci helyzetére
Somogy vármegyében
(1867-1918)**

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető
DR. HABIL HERGER CSABÁNÉ
egyetemi docens
PTE ÁJK Jogtörténeti Tanszék

Pécs 2019

Tartalom

I. BEVEZETÉS.....	5
1. A témaválasztás aktualitása, értelmezése.....	5-7
2. Az értekezés kutatási kérdései.....	7-9
3. A kutatás forrásai, a felhasznált irodalom értékelése és az értekezés felépítése...	10-12
II. A NŐEMANCIPÁCIÓ IGÉNYE.....	13
1. A nőmozgalmak célkitűzései.....	13
1.1. A nőmozgalmi törekvések az európai jogi kultúrában.....	13-16
1.2. Nőemancipáció vagy feminizmus?.....	16-18
1.3. A magyar nőmozgalmi követelések megjelenése.....	19-22
1.4. A magyar nőmozgalmak szakaszai.....	22-25
1.5. Veres Pálné életútja.....	25-28
1.6. A nőmozgalmak irányzatai.....	29-31
1.7. A nőmozgalmak magyarországi követelései.....	31
1.7.1. Személyállapotot érintő rendelkezések és a házassági vagyoni jog.....	31-33
1.7.2. Követelések a szociális gondoskodás területén.....	33
1.7.3. Oktatásügyi törekvések.....	33-35
1.7.4. Női törekvések a munkajogban.....	35
1.7.5. A közéleti szereplés és a politikai jogok kérdése.....	36-37
1.7.6. Nőmozgalmi célkitűzések a büntetőjog területén, a prostitúció visszaszorítására tett intézkedések. A magyar nőmozgalmak erőfeszítései a leány és nőkereskedelem visszaszorítása érdekében a 20. század elején.....	38-39
2. A magyar jogtudomány reformigénye.....	40-43
2.1. A nőkérdés”.....	43-48
2.2. A házas nő jogállása a dualizmus korában.....	48-50
2.3. A házas nő személyi és vagyoni önállósága.....	50-52
2.3.1. A nőtartás, mint törvényes alapú vagyoni kötelem.....	52-60
2.3.2. Az özvegyi jog.....	61-69
2.4. A házasságon kívül született gyermek családi jogállása.....	69-71
2.5. Az atyasági kereset és a törvénytelen gyermek tartása.....	71-74
2.6. A házasságon kívül született gyermek tartási joga és joggyakorlatunk.....	74-77
2.7. A házasságon kívül született gyermek öröklési joga.....	78-82
2.8. A házasságtörés útján nemzett gyermekek törvényesítése.....	82-83
2.9. A cselédség kérdése.....	84-87
2.10. A nők politikai jogai.....	87-97

III. A NŐK MUNKAERŐPIACI HELYZETE.....	97-98
1. A nőoktatás.....	98-100
1.1. Az elemi népiskolai oktatás helyzete az Eötvös-féle népiskolai törvény hatályba lépése előtt.....	101-103
1.2. A népnevelési törvény fogadtatása a Somogy című hetilapban.....	103-104
1.3. A népiskolai törvény célkitűzései a nőképzésben és ezek megvalósulása Somogyban.....	104
1.3.1. Az elemi iskolai oktatás.....	104-105
1.3.2. Az ismétlő iskolai oktatás.....	105-106
1.3.3. A felsőbb népiskolákról.....	106-107
1.4. A középfokú nőoktatás Eötvös rendszerében és Somogyban.....	107-108
1.4.1. A polgári leányiskola.....	108-113
1.4.2. A tanítónőképzés.....	113-114
1.4.3. Női szakoktatási intézmények.....	114-115
1.5. A népiskolai törvény eredményei Somogyban.....	115-117
1.6. A nőmozgalom és az oktatásügy.....	117-118
1.7. A dualizmuskori nőnevelésügy értékelése, különös tekintettel Somogy vármegyére.....	118-121
2. A női munkavállalás szabályrendszerének hiányosságai: a cselédügy.....	122
2.1. A munkajog fogalmának kialakulása.....	123
2.2. A női munkavállalást befolyásoló tényezők Somogyban.....	123-126
2.3. A nők munkavállalását szabályozó jogi normák.....	126
2.3.1. Nővédelem a munkajogban.....	126-127
2.3.2. Az időskori állami gondoskodás kezdetei.....	127-128
2.4. A cselédség jogi helyzete a dualizmus-kori Magyarországon. Cselédügyek Somogyban és Baranyában.....	129-130
2.4.1. A cselédség kialakulása és a foglalkozási ágak.....	130-131
2.4.2. A cselédségre vonatkozó országos szabályozás jellege és főbb elemei 1867 és 1918 között.....	132-138
2.4.3. A cselédek szerződési joga.....	138-139
2.4.4. A házi (belső) cselédek helyzet.....	139-140
2.4.5. A cselédügy Somogy vármegyében 1867 és 1918 között.....	140-144
2.4.6. A cselédségre vonatkozó megyei rendtartások és rendőrkapitányi intézkedések Baranyában.....	144-148
2.5. A tanítónők és a nevelőnők.....	148-150
2.5.1. A tanítók bérezése Somogyban.....	150-152
2.5.2. A somogyi tanítók nyugdíjügye.....	152-154
2.5.3. A tanítókra vonatkozó etikai normák.....	154-155
2.6. Az óvónők.....	155-156
2.7. A cukorgyári dolgozók.....	156-157

3. A női munkavállalás speciális formája, a prostitúció.....	157-158
3.1. A leánykereskedelemhez kapcsolódó büntetőjogi szabályozás hazánkban a Csemegi-kódexben.....	158-163
3.2. A prostitúciós tevékenység országos szabályozása 1880 és 1918 között, a kéjnök tevékenységének büntetőjogi megítélése.....	163-165
3.3. A kéjlegésügy kezdeti szabályozása Pesten és Budán.....	165-167
3.4. A hiányos szabályozás társadalmi hatása a dualizmus korában.....	167-169
3.5. A leány és a nőkereskedelem, valamint a prostitúció kapcsolata.....	169-172
3.6. A nőegyletek tevékenységének hatása a leánykereskedelem állapotára.....	172-173
3.6.1. Bédy-Schwimmer Róza rövid életútja.....	173-174
3.7. A magyarországi prostitúció helyzete az első világháború alatt.....	174-175
3.8. Harc a virágzó leánykereskedelem ellen a 20. század elején Somogyban.....	175-178
3.9. A kéjlegésügy polgári korszakot érintő vizsgálata során levont következtetések.....	178-180
4. Női szereplők a munkaerőpiacon kívül: a női bűnözés.....	180-181
4.1. A büntetőjog állapotáról hazánkban a vizsgált korszak kezdetén.....	181-183
4.2. A Büntető Törvénykönyv hatályba lépése.....	184
4.3. A Kaposvári Királyi Törvényszék ítélkezési gyakorlata 1880 és 1904 között.....	185
4.3.1. A társadalmi helyzet és a női elkövetői alakzatok összefüggései.....	185-188
4.3.2. A „tipikus” női elkövető.....	188-189
4.3.3. A Btk. büntetési rendszerének alkalmazása.....	189-191
4.3.4. A nő, mint „tipikus” sértett.....	191-192
4.3.5. A „tipikusan” női sértettekhez kapcsolódó szemérem elleni és a testi épség elleni bűncselekmények kapcsán folytatott ítélkezési gyakorlat összehasonlítása.....	193-197
4.3.6. A kizárólag férfi elkövetőkhöz kapcsolódó szemérem elleni és a nők által elkövetett vagyon elleni bűncselekmények büntetési gyakorlatának összehasonlítása.....	198-200
4.4. A vizsgált ítélkezési gyakorlat alapján levont következtetések.....	201-202
IV. KÖVETKEZTETÉSEK.....	202-213
V. Summary.....	213-215
VI. A doktori értekezés témájával összefüggő publikációk.....	216-218
VII. FELHASZNÁLT IRODALOM.....	219-234
VIII. FORRÁSJEGYZÉK.....	235-245
IX. RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE.....	246

I. BEVEZETÉS

1. A témaválasztás aktualitása, értelmezése

2011 évben jelent meg *Monori Gábor* doktori értékezése „Esélyegyenlőség és feminista jog – a női jogok pragmatikus érvényesülése” címmel, amely a modern jogállam egyik alapvető elve, a nemek közötti egyenlőség érvényesülését, illetve érvényesítését vizsgálta a tudományos kutatás idején hatályos jogrendszerben, továbbá a jogalkotói célok gyakorlati megvalósulását. A monográfia a nőekkel szembeni egyenlő bánásmód jogterületeit, különösen a nőekkel szembeni erőszak, az abortusz, a prostitúció és a munkahelyi diszkrimináció területét mutatta be, továbbá az esélyegyenlőség kérdését elemezte. Arra kereste a magyarázatot, hogy mi az oka annak, hogy miközben a feminizmus napjainkban is komoly hatást gyakorol a közgondolkodásra, a több mint két évtizede létrejött feminista mozgalom csak bizonyos jogterületeken tudott érezhető hatást kifejteni. Jogi egyetemi tanulmányaim során nagy hatással volt gondolkodásmódomra a szerzőnek a fenti témában tartott szemináriumai, majd *Herger Csabáné* biztatása és a családjogi témában folytatott kutatómunkája tovább tereltek a női jogok tárgyköre felé. Kutatásaimat a témában 2010-ben kezdtem.

A munkám során egyértelművé vált, hogy a magyar jogirodalomban nem született a dualista korszakra vonatkozó összefoglaló mű a női jogok és azok érvényesülése témakörében. A foglalkoztatás szerkezetében megjelenő nemek közötti különbségnek egészen a második évezred első évtizedéig a magyar gazdaságtörténetírás sem szentelt kellő figyelmet.¹ Ezt követően sem született átfogó munka azon tényezők kutatása területén, amelyek a dualista korszakban meghatározták a magyar nők munkaerőpiaci helyzetét úgy, mint a nők munkajogát érintő jogi normák és a társadalmi környezet. Ennek felelt meg az a felismerés is, hogy a dualizmus-kori népnevelésügyről Somogy vármegyében terjedelmes szakirodalmat találunk, ebből azonban a nőoktatásra vonatkozó adatok túlnyomórészt hiányoztak. A szerzők mintegy művelődéstörténeti érdekességként tettek említést a nőnevelés egy-egy jelentős lépéséről.² A nőoktatás megyei intézményeinek elemzése hiányos volt, egyedül a

¹NAGY, Nők a gazdaságban 205-222.

²KELEMEN, Adatok a népoktatás Somogy megyei történetéhez 321-355.

Kaposvári Államilag Segélyezett Polgári Leányiskola történetéről jelent meg egy monográfia 2002-ben.³

Pető Andrea történész, a 20. század nemzetközileg is elismert társadalomkutatója állította, hogy a nők nem voltak láthatóak a történelemben, nem hagytak hátra forrásokat és tevékenységükről, amelynek főleg a háztartás és a család volt a színtere, keveset tudunk. A nőtörténetírás ezért a huszonegyedik századig kizárólag a nők társadalmi változásokban betöltött szerepét vizsgálta. Jóllehet az 1970-es évek közepére jelentős irodalom született a nőtörténelem témakörében rendkívül különböző témákat kutatva, ezek a munkák azonban főleg leíró jellegű esettanulmányok voltak a cselédek, a bábák, a boszorkányok, a prostituáltak, az apácák, a mosónők történetei, ezért nem tekinthetőek a nők jogállására vonatkozó átfogó munkáknak. A második nőtörténetírói időszak, az ún. integrációs iskola már a nőket, mint társadalmi csoportot vizsgálta, azonban módszereit továbbra is olyan társadalomtörténeti iskoláktól kölcsönözte, mint a szociológia és a néprajz. Az 1980-as évek elején született meg a társadalmi nem (gender) fogalma, amelyet az amerikai feministák használtak először, ezzel jelezve a nemek közötti megkülönböztetés alapvetően társadalmi jellegét. Ugyanakkor a társadalmi nemek története maga is folyamatosan visszautalt a nők történetére.⁴

A nők alkotmányos helyzete vonatkozásában a vizsgált korszakban *Nagyné Szegvári Katalin* műve⁵ mutatta a legteljesebb képet, azonban hiányzott a nők munkajogi jogállására vonatkozó normák és az azt kísérő társadalmi jelenségek bemutatása, így a cselédek, a prostituáltak vagy a házas nők helyzetének elemzése.

A témát korábban feldolgozó tanulmányok egyrészt társadalomtörténeti és szociológiai megközelítésűek voltak és hiányzott belőlük a jogi szabályozás hangsúlyozása, másrészt országos adatokat szolgáltatottak.⁶ A helyi kutatás végzését ezért is tartottam fontosnak, a nők oktatási jogai vonatkozásában Somogy vármegyében, a cselédügy kapcsán pedig Somogyban és Baranyában végeztem levéltári kutatást, továbbá vizsgáltam a helyi sajtóanyagot abból a célból, hogy az így nyert adatok alapján az értekezésben pontosítani tudjam az országos képet.

³FEKETE, A Kaposvári Zrínyi Ilona Államilag Segélyezett Községi Polgári Leányiskola.

⁴PETŐ, A nőtörténetírás 42-44.

⁵NAGYNÉ SZEGVÁRI, Út a nők egyenjogúságához.

⁶GYÁNI, Női munka és a család Magyarországon; GYÁNI – KÖVÉR, Magyarország társadalomtörténete; GYÁNI – NAGY – BENDA, Nők a modernizálódó magyar társadalomban.

Tisztáznom kell, hogy a fent vázoltak hogyan kapcsolódnak a jogtörténethez. Miután arra kerestem a választ, hogy a hatályos jogszabályok mennyiben alakították vagy keretezték a nők munkaerőpiaci helyzetét a dualizmus korában és a 20. század elején és milyen jogpolitikai tendenciák jelezték a jogalkotó szándékát akár az oktatásügy, akár a női munka védelme témakörében, a jogtörténeti kutatás elengedhetetlen volt. A munkavállalásra vonatkozó hatályos jogi normákat a témához kapcsolódó más jogterületekkel azzal a céllal kutattam, hogy megértssem a nőmunkások hétköznapi gondjainak a szabályozással kapcsolatos összefüggéseit.

A kiegyezés éve azért kínálkozott a téma időbeli behatárolásakor, mert az osztrák–magyar kiegyezés nyitott utat a modern polgári állam korlátozott megteremtésének, továbbá a nemzetközi szakirodalom szerint ekkor bontakozott ki a szerkezetváltás a női munka történetében, másrészt az osztrák és a magyar statisztikák ekkortól kezdődően szolgáltatott adatokat a női foglalkoztatottságról. Az első világháború jelentősen befolyásolta a nők munkaerőpiaci helyzetét, álláspontom szerint a disszertáció témájában érdemi változások ezt követően történtek.

Az alábbiakban arra vállalkozom tehát, hogy egy eddig átfogó jelleggel feldolgozatlan terület és korszak, a magyar polgári átalakulás kezdetén a „nőkérdés” jogi szempontú és levéltári kutatásokon alapuló feltárását bemutassam, amely véleményem szerint a nők munkaerőpiaci helyzetében összpontosult.

2. Az értekezés kutatási kérdései

Tekintettel arra, hogy a kutatás a polgári modernizáció időszakára esett, a jogegyenlőség, mint modern polgári jogelv érvényesülését, illetve érvényesítését kívántam vizsgálni, mégpedig a nemek között. Kézenfekvő forrásnak mutatkozott a nőmozgalmak magyarországi célkitűzéseit rögzítő dokumentumok vizsgálata abból a szempontból, hogy az aktuális követeléseikkel rávilágítottak a nők helyzetére az egyes társadalmi csoportokban, a későbbiekben bemutatom azonban azokat a körülményeket, amelyek miatt ezek a törekvések hazánkban viszonylag későn és akkor is visszafogott igényekkel jelentkeztek.

Bebizonyosodott, hogy a nemek közötti jogegyenlőség érvényesülésének kulcsfontosságú területe volt a női munka, illetve azzal szoros összefüggésben az

oktatás helyzete. Úgy vélem, hogy a dualizmus kori oktatáspolitikai hátrányos megkülönböztetést alkalmazott a nőkkel szemben. Az is kiderült, hogy a korszak neveléstörténete már feldolgozott, de hiányosak voltak a nőoktatásra vonatkozó adatok és a női oktatási intézmények elemzése is. A kutatás során bebizonyosodott: a nők munkaerőpiaci helyzete – amely szorosan kapcsolódott az oktatási jogokhoz – jogi szempontú átfogó jellegű vizsgálata, a vonatkozó jogi normák elemzése vagy éppen azok hiányának bemutatása hiányzott a szakirodalomban.

A női munka vonatkozásában tett megállapítások nem nélkülözhetők a kapcsolódó területek bemutatását, úgy mint a nők családban betöltött szerepe, a házassági köteléki és vagyoni jog rövid bemutatása, a prostitúció jelensége, a közéleti szereplés és a politikai jogok kérdése, amely vonatkozásában társadalomtörténeti művek álltak csak rendelkezésre. A bevezetőben már kitértem arra, hogy átfogó igényel kívántam bemutatni a nők jogi helyzetét a dualizmus korában, ezért a jogegyenlőség nemek közötti érvényesítése témában nem hiányozhatott a nőkkel szembeni egyenlő bánásmód érvényesülésének a büntetőeljárás területére eső vizsgálata sem.

A disszertációban bemutatom ennek érdekében a Kaposvári Királyi Törvényszék ítélkezési gyakorlata alapján a nőkkel szemben a büntetőeljárásban alkalmazott eljárást, a női elkövetőket, illetve sértetteket érintő ügyek jellemző vonásait, továbbá a büntetés kiszabása során érvényesült bírói gyakorlatot. A vizsgált és az értekezésben részletesen elemzett a Kaposvári Királyi Törvényszék 24 évnyi büntetőperes iratanyaga alapján határozottan kijelenthetem, hogy nem találtam a büntetőeljárásban a nőket érintő hátrányos vagy éppen pozitív megkülönböztetésre utaló bizonyítékot. Az eredmény egyezett azzal a feltevessel, hogy a modern büntetőeljárásban ilyet nem is találhattam volna. Az elemzése azért is fontos, mert az értekezésben feltártam a korszakban megnyilvánult hátrányos megkülönböztetést a nőkre nézve az oktatási jogok területén, amely úgy vélem kifejezett megkülönböztetés volt, a munkavállalás területén tapasztalt hátrány is nagyrészt ebből adódott, illetve a szabályozatlanság következménye volt. Azt is feltártam, hogy a politikai jogok korlátozottak voltak, azonban ez a jelenség nem volt a korszakban sem meglepő, sem egyedülálló. Ellenben a büntető igazságszolgáltatás területén ugyanúgy nem találtam nemi megkülönböztetést, mint a magánjogban.

Véleményem szerint a női szakoktatás tapasztalt hiányával, a cselédnők magas számával és nyomorúságos helyzetével összefüggött az értekezésben bemutatott, a társadalmi helyzet és a női elkövetői alakzatok kapcsolata, vagyis a büntetőeljárás alá vont nők foglalkozás szerinti megoszlása.

A kutatás fő témája, a nők munkaerőpiaci helyzetének jogi szempontú vizsgálata vonatkozásában első kérdés adott volt, mennyiben különbözött a női foglalkoztatás struktúrája ugyanabban az időszakban Nyugat-Európában és az Osztrák-Magyar Monarchia területén, illetve a Monarchia belső viszonylatában osztrák és magyar területen. Amennyiben különbözött a foglalkoztatottság mértéke és szerkezete, ennek mi volt az oka. A fenti kérdést még jobban szűkítve arra vállalkoztam, hogy az országos adatok felhasználásával, de Somogy vármegyére koncentrálva mutassam be az Osztrák-Magyar Monarchia korában a női munkavállalás helyzetét.

A statisztikai adatok fényében a különbségek okainak feltárására törekedtem. Ezen belül vizsgáltam a magyar területen befolyásoló tényezőket, így a nők oktatásának állapotát, a munkavállalásukat szabályozó jogi normákat és a női munkások foglalkoztatásának a sajátosságait. Arra a kérdésre kerestem a választ, hogy miként keresték helyüket a nők a megváltozott gazdasági környezetben, az ipari forradalom révén átalakult társadalmi munkamegosztásban.

Mindezek vizsgálata azt a kérdést is felvetette, hogy milyen volt a női nemmel kapcsolatos társadalmi attitűd a dualizmus korának Magyarországon, illetve a 20. század első évtizedeiben, hiszen az a vizsgált korszakban meghatározta a nők munkaerőpiaci helyzetét befolyásoló tényezők alakulását. Ennek megítélésében segítségemre volt az Országgyűlési Könyvtár iratanyaga az egyes törvények hatálybalépését megelőző parlamenti vita kapcsán, továbbá a kor jogtudósainak a releváns szakfolyóiratok hasábjain megjelent álláspontja. Feltáratlan terület volt ugyanis a dualizmus jogtudománnyal foglalkozó (férfi!) szereplőinek a nőkérdéssel kapcsolatos álláspontja, továbbá, hogy voltak-e és milyen reformigényeik a nők helyzete vonatkozásában.

3. A kutatás forrásai, a felhasznált irodalom értékelése és az értekezés felépítése

A munkám elsődleges forrását a Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltárának iratanyaga képezte, amelynek értelmezéséhez természetesen felhasználtam a vonatkozó kortárs és későbbi szakirodalmat és a hatályos jogi normákat is. Vizsgáltam továbbá a magyar nőmozgalmak célkitűzéseit rögzítő dokumentumokat, a Jogtudományi Közlöny összes 1867 és 1918 között, (A) Jog című szakfolyóirat összes 1886 és 1908 között, a Magyar Igazságügy jogtudományi folyóirat 1874 és 1892 között és a Jogállam elnevezésű jog és államtudományi szemle 1902 és 1918 között megjelent számait a magyar jogtudósok témára vonatkozó álláspontjának és a „nőkérdéssel” kapcsolatos megnyilvánulásainak a megismerése érdekében.

A büntetőeljárás vizsgálata tekintetében a Somogy Megyei Levéltár őrizetében az 1879-1916 közötti időszakból három doboz büntetőperes irat állt rendelkezésre a Kaposvári Királyi Törvényszék előtt folyamatban volt ügyek vonatkozásában.⁷ Ezen kívül a Csurgói Magyar Királyi Járásbíróság büntetőperes iratai 1901 és 1949 között⁸, továbbá a Kaposvári Királyi Törvényszéki Fogház iratai.⁹ Sajnálatos módon sok irat megsemmisült a vizsgált forrásokból egy tűzvésznek köszönhetően, továbbá a 19. század második felében történt selejtezések nyomán. A levéltár anyagából rendszeres publikáció nem történt, annak történetét önálló munkában először Kanyar József dolgozta fel (Somogy vármegye levéltárának története Kaposvár, 1962.). Az 1942-ben törvényhatósági rangra emelt Kaposvár városnak Somogy megye egyetlen városi településének levéltára részint a korábbi hanyag kezelés, részint a háborús események folytán jelentős részében megsemmisült.¹⁰

Az 1879 és 1888 között 38 fennmaradt büntetőperes irat közül 4 érintett nőt, vagy az elkövető vagy a sértett személye, illetve a cselekmény tárgya alapján. Az 1889

⁷Somogy Megyei Levéltár (a továbbiakban: SML)SML VII.12.b. Kaposvári Királyi Törvényszék iratai. Büntető iratok. Iktatott iratok 1879-1899.; SML VII.12.b. Kaposvári Királyi Törvényszék iratai. Büntető iratok. Iktatott iratok 1900., 1901., 1902.B.320.; SML VII.12.b. Kaposvári Királyi Törvényszék iratai. Büntető iratok. Iktatott iratok 1902.B.1092-8601., 1903-1916.

⁸SML VII.2.a. Csurgói M. Kir. Járásbíróság bü. perek 1901-1949.

⁹SML VII.101.b., c. Kaposvári Törvényszéki Fogház iratai. Törzskönyvek 1874-1944., Névmutatók 1881-1942.

¹⁰http://mnl.gov.hu/mnl/sml/a_leveltar_rovid_tortenete_0. (Letöltés: 2019. augusztus 24. 15:53).

és 1899 között fennmaradt 97 büntetőperes irat közül 21 érintett nőt.¹¹ míg az 1900 és 1904 között fennmaradt 121 vizsgált büntetőperes irat közül 33 ügy.¹²

A nők oktatási jogaira és a tanítónők helyzetére vonatkozó kutatás elsődleges forrását Somogy megyében a Levéltár őrizetében fennmaradt Somogy Vármegye Közigazgatási Bizottságának beadványai, az üléseiről készült jegyzőkönyvek, tanfelügyelői és alispáni jelentések, helyi szabályrendeletek, iskolalátogatásokról készült jelentések, mulasztások jegyzéke, a tanítók fizetésére, segélyezésére, szabadságára, fegyelmi és nyugdíjügyeire, a tanítói állások betöltésére vonatkozó körrendeletek adták.¹³ Ezen kívül a Somogy című hetilap 1890-től megjelent számai¹⁴, a Nagyatádi és a Kaposvári, valamint a Csurgói Községi Polgári Leányiskola értesítői, az Iskolai Szemle 1888 és 1896 közötti számai, a Néptanítók Lapja az 1868 és 1909 közötti évekből, továbbá a Csurgó és Vidéke közéleti és kulturális hetilap 1905 és 1911 között, a Kisdednevelés 1872 és 1890 között és a Család és Iskola 1868 és 1898 között megjelent lapjai.¹⁵

A cselédügy kapcsán Somogy Vármegye Törvényhatósági Bizottság iratait¹⁶, a megyei cselédrendtartásokat¹⁷, a somogyi alispáni iratokat¹⁸, valamint a Baranya Megyei

¹¹SML VII.12.b. Kaposvári Királyi Törvényszék iratai. Büntető iratok. Iktatott iratok 1879-1899.

¹²SML VII.12.b. Kaposvári Királyi Törvényszék iratai. Büntető iratok. Iktatott iratok 1900., 1901., 1902.B.320.; SML VII.12.b. Kaposvári Királyi Törvényszék iratai. Büntető iratok. Iktatott iratok 1902.B.1092-8601., 1903-1916.

¹³SML.Kgb. Iktató és tárgymutató 1876-1903., SML.IV.405.c. Somogy megye alispánjának iratai, kihágási iratok (1881-1949), SML.IV.415.b. Igali járás főszolgabírájának iratai (1890-1921), SML.IV.416.c. Kaposvári járás főszolgabírájának iratai (1892-1932), SML.IV.418.b. Lengyeltóti járás főszolgabírájának iratai (1883-1944), SML.IV.420.b. Nagyatádi járás főszolgabírájának iratai (1887-1942), SML.IV.421.d. Szigetvári járás főszolgabírájának iratai (1882-1944), SML.IV.422.b. Tabi járás főszolgabírájának iratai (1882-1944), SML.IV.433. Somogy megye főcsendbiztosának iratai 1889., SML.V.254. Jutai bíróláda iratai (1797-1095), SML.V.282. Mernyei bíróláda iratai (1780-1871), SML.V.337. Miklósi bíróláda iratai (1793-1903), SML Kgb.iratok Kir. Tanfelügyelő havi jelentése 99/1913. (5259/1913.), SML Kgb.iratok Kir. Tanfelügyelő havi jelentése 33/1916.

¹⁴Somogy 15/1871., 23/1871., 1/1873., 37/1878., 37/1879., 24/1880., 20/1891., 39/1891., 32/1891., 32/1892., 11/1893., 2/1894., 4/1894., 8/1894., 15/1894., 21/1894., 3/1894., 52/1895., 6/1895., 27/1898., 9/1899., 26/1899., 49/1899.

¹⁵CS. és V. 29/1905., 35/1905., 37/1905., 22/1911.

¹⁶Somogy Vármegye Törvényhatósági Bizottság 1868. február 1-jei Közgyűlési jegyzőkönyve. SML. Somogy Vármegye Törvényhatósági Bizottság Közgyűlési jegyzőkönyvei mikrofilm másolatai. 6/1868. 1. doboz 1867-1897., SML. Somogy Vármegye Törvényhatósági Bizottság Közgyűlési jegyzőkönyvei mikrofilm másolatai. 214/1875. 1. doboz 1867-1897., SML. Somogy Vármegye Törvényhatósági Bizottság Közgyűlési jegyzőkönyvei mikrofilm másolatai. 220/1908. 2. doboz 1898-1913.

¹⁷Az 1873. évi cselédrendtartás. SML kiállítási anyag., SML.IV.425. Szabályrendeletek gyűjteménye 1. Vármegyei szabályrendeletek 1879-1943.

¹⁸SML. Alispáni iratok 447/1930., SML. Alispáni útlevél iratok és lajstromok. 1901-1910. In.: Kanyar József: Somogyi parasztság – somogyi nagybirtok. (1901-1910). Kaposvár 1957. 41-54., SML. Alispáni iratok 447/1930.

Levéltár cselédügyre vonatkozó iratait¹⁹ használtam. Annak alátámasztására éreztem szükségét a Baranya Megyei Levéltár iratánya vizsgálatának, hogy nemcsak Somogy vármegyére voltak helytállóak az általam tett és a Dél-Dunántúlra, mint zömmel mezőgazdasági jellegű területre irányadó megállapítások, hanem az a térséget jellemezte.

Az értekezés az első bevezető fejezetet követően két nagy egységre tagolódik. A második fejezetben azon elméleti alapokat fektetem le, amelyek a vizsgált korszakban a nőemancipáció igényének – mind társadalmi, mind jogtudományi szintén megnyilvánuló – megjelenésére vonatkoztak és bemutatom a nők munkaerőpiaci helyzetét befolyásoló tényezők és a nőmozgalmak tevékenysége közötti szoros, gyakorlati összefüggést. A fejezet első részében az összehasonlító jogtörténeti kutatás eszközével a jogegyenlőségi mozgalom dokumentumait elemzem a témám szempontjából releváns területeken, míg második részében a polgári modernizáció idején aktív magyar jogászok szakmai véleményét a „nőkérdésről”.

A kutatás gerincét a női munkavállalást meghatározó faktorok jogtörténeti elemzése adta, különös tekintettel a nőoktatásra és az egyes női foglalkozásokra vonatkozó normák bemutatására (harmadik fejezet). Az értekezés lezárásaként a kutatás eredményeit foglaltam össze, megfogalmazva a témára vonatkozó megállapításaimat (negyedik fejezet). Az irodalomjegyzék kifejezetten a felhasznált irodalmat tartalmazza, nem a témára vonatkozó összes szakirodalmat.

¹⁹Baranya Megyei Levéltár (a továbbiakban: BML). Pécs szab. kir. város Tanácsa és képviselő testülete. Cselédrendszer és azzal összefüggő Cselédtudakozó Intézet iránt megállapított rendszabályok. 1854. ápr. 15., BML. Pécs szab. kir. város. Rendőrkapitányi hivatal iratai. Cselédügyek 1901-1919., BML. Pécs szab. kir. város Közgyűlési anyagok. 1901-1919., BML. Pécs Szabad Királyi Város Közgyűlése IV.1418. 3. sz. Cselédszegődtetés és nyilvántartás. 57.281/1880. sz. szabályrendelet. 1880. május 24., BML. Pécs Szabad Királyi Város Közgyűlése IV.1418. 60. sz. Cselédszerző Intézet., BML. Pécs Szabad Királyi Város Közgyűlési anyagok. 1872-1901., BML. Pécs Szabad Királyi Város Közgyűlése. IV.1418. Szabályrendelet a foglalkozást közvetítő és cselédszerző intézetekről. 1901. jan. 4., BML. Pécs Szabad Királyi Város. Rendőrkapitányi Hivatal iratai. Cselédügyi Alapítványok. Alapító oklevelek 422., 139/5283/1907. kgy. szám., BML. Pécs Szabad Királyi Város Közgyűlése. IV.1418. 12.877/1915. Pécs szab. kir. város foglalkozást közvetítő és cselédszerző intézetének szabályzata.

II. A NŐEMANCIPÁCIÓ IGÉNYE

1. A nőmozgalmak célkitűzései

A kutatás során megbizonyosodtam arról, hogy a magyar nőemancipációs törekvések reális követelésekkel léptek fel igazodva a női nemet érintő és foglalkoztató aktuális problémákhoz, továbbá a Monarchia területén elő hagyományos jogfelfogáshoz. Amikor azt halljuk, „feminizmus”, akkor legtöbbször mégis a politikai választójogért küzdő angol középosztálybeli szüfrassetek jutnak eszünkbe, pedig a 19. századi társadalmi problémák és köztük a – közfelfogás szerint a társadalmi ranglétra alján elhelyezkedő – nők helyzete ennél sokkal mélyebben gyökerezett, a küzdelemnek pedig csak egy távoli állomása volt a közéletben való részvételért és a politikai jogokért való fellépés. A polgári társadalom asszonyai munkát kívántak és ehhez megfelelő szakképzést. A vizsgálat során az is bebizonyosodott, hogy annak ellenére, hogy a megvalósítás módja és ideje eltéréseket mutatott, a motivációkat illetően a külhoni és magyar női törekvések megegyeztek. „Azt akarjuk, hogy a nő ne maradjon meg mai lekötött, alárendelt szerepében, ne legyen örökös kiskorúságra kárhoytatva a családban” – hangoztatták 1911-ben a magyar női aktivisták *Jánossy Gábor* szerint.²⁰ Rögös út vezetett azonban az első „nyilvános és rendes” női egyetemi professzor kinevezéséig, vagy éppen a kötelező és általános nyolc osztályos alapképzés bevezetéséig.

1.1. A nőmozgalmi törekvések az európai jogi kultúrában

A sok különbség ellenére kétségtelen, hogy a nyugati minták hatottak a magyar jogfejlődésre. Nem tekinthetünk el ezért a magyarországi történéseket megelőző külföldi folyamatok vizsgálatától, amelyeket röviden kívánok bemutatni a következőkben, továbbá annak meghatározásától, hogy mikortól beszélhetünk jogi értelemben a „nőkérdés” megjelenéséről.

Egyes szerzők szerint a keresztény tan – a bibliai kijelentéstől eltérve – nőellenes ideológiát hirdetett. Csak a niceai zsinat mondta ki egy szavazattöbbséggel azt a Szentírásból nyilvánvaló tény, hogy a nőnek is van lelke. Majd a középkori

²⁰JÁNOSY, A feminizmus Magyarországon 16.

boszorkányüldözés megpróbáltatásai után az ipari forradalom és a felvilágosodás kellett ahhoz, hogy ne égessenek máglyán asszonyokat. Noha a reneszánsz és a reformáció emberközpontú ideológiája először – szemben a női jogok elismerésével – bizonyos foglalkozásokban korlátozta a részvételüket, így a reformáció egyik központjában Angliában a nők eltűntek a korábban nem kizárólagos férfiszakmákból (pl. kovácmesterség), ahogy eltűntek az addig tipikus női foglalkozások is, mint a sörfőzés, vagy a női sebészek és orvosok.²¹

A nőmozgalmak előtt az utat a 18. századi felvilágosodás nyitotta meg világszerte. Ekkora a megváltozott társadalmi és gazdasági környezet hozta konfliktusok kiéleződtek, hiszen a nők helyzete a megváltozott viszonyokban rendezetlen maradt. A korai szerveződések azonban – kialakult koncepció és megfelelő összefogás hiányában – a politikai jogokért harcoltak. Ez azért is volt kézenfekvő, mert a követeléseiket a forradalmak eszméibe illesztették és a forradalmárokhoz csatlakoztak. Csak az 1860-as években indult, már kifejezetten a női jogokért küzdő aktivisták ismerték fel azt, hogy a küzdelmet a nevelés területén kell kezdeniük.

Az angol nőemancipációs küzdelem említése azért fontos témánk szempontjából, mert a francia felvilágosodás eszmekörébe bekerülve világszerte ható tényezővé vált. Az angoloknál *Sarah Bly* esete nyitotta meg az angol jogrendszerre jellemző jogkiterjesztés folyamatát a nők jogai tekintetében. *Sarah Bly*-t 1739-ben választották London City egyik tisztviselőjévé. Az eset azért említésre méltó, mert a jegyzőkönyvek tanúsága szerint nők is szavaztak az ügyében, tehát a nők Londonban – vagyoniuk alapján – aktív választójoggal rendelkeztek. Ugyanis a bírói precedens szerint – amely egy *I. Károly* idejében tárgyalt ügyre hivatkozott – egy egyedülálló nőnek, ha szabad birtokos a parlamentben szava lehetett.²² Angliában is csak 1832 után élénkült meg azonban a küzdelem és leginkább a politikai jogok területén a választójogi törvénynek köszönhetően, a felsőfokú női képzést nyújtó intézmények, mint a Bedford College vagy a Queens College csak a 19. század közepén létesültek.²³

A nőmozgalmak az amerikai kontinensen az 1776-os szabadságharchoz kötődve indultak. Ebben az időszakban a női szabadságért való küzdelem a polgári jogok problematikájával, itt elsősorban a rabszolgaság eltörlésért folytatott harccal párosult.

²¹BASSA, Mit kell tudni a nőmozgalmakról 15-21.

²²MASSON, The Story of the Women's Suffrage Movement 15-19.

²³NAGYNÉ SZEGVÁRI, Út a nők egyenjogúságához 7-18.

Amerikában már az 1787-es philadelphiai kongresszus egyenjogúságot követelt a nőknek, bár a függetlenségi háború a legtöbb államban változatlanul hagyta a nők hátrányos jogi megkülönböztetését, vagyis, hogy a „common law” jogi értelemben „halottnak” tekintette a férjhez nőt, aki egységet képezett a férjével. Ez a felfogás a közjogi kirekesztettségén kívül a magánjogi cselekvőképesség hiányát is jelentette. Az első szervezett nőmozgalmak később – 1830 és 1840 között – alakultak, amelyek a szavazati jog mellett a különbségek felülvizsgálataért, a női identitás, az anyaság védelméért küzdöttek.²⁴ A második hullám az Egyesült Államokban csak jóval később, csak az 1960-as évek elején vette kezdetét.²⁵ Ez utóbbi „újfeminizmus” vagy „polgári feminizmus” névvel jelzett időszak törekvéseinek alapja a fogyasztói társadalom és a család kritikája lett.

Európában az új eszmék gyújtópontja Franciaország volt, de a 18. századi felvilágosodás gondolkodói sem vallottak egységes nézeteket a nőkről. Egyes szerzők szerint a század legtöbb gondolkodója úgy vélte, hogy a nőket alacsonyabb rendűnek tartó beidegződés a nevelésből fakadt és a nemek között nem létezhet valamilyen velük született társadalmi különbség, hiszen „l’âme n’a pas de sexe”, vagyis „a léleknek nincs neme”.²⁶ *Montesquieu*, *Rousseau*, *Voltaire* és *Diderot*, de még Rousseau forradalmi követői, *Robespierre* és *Chaumette* is konzervatív nézeteket vallottak azonban a női jogok területén.²⁷

Annak ellenére, hogy a felvilágosodás ideológiája emberközpontú volt és *Condorcet* már 1787-ben politikai jogokat követelt a nőknek, továbbá, hogy a „Csodák éjszakáján” megtörtént az összes feudális előjog eltörlése Franciaországban (1789. augusztus 4-5.), az 1791-es francia Nemzetgyűlés megtartotta a teljes jogkülönbséget.²⁸ A jakobinus konvent a női egyesületek működését be is tiltotta, tehát a forradalom eszméi az emberiség felét kifejejtették az emancipációs tervzetből.²⁹ A napóleoni jogalkotás még a forradalminál is jóval konzervatívabb volt, *Napóleon* Polgári Törvénykönyvében (Code Civil, 1804) gyámság alá helyezte a férjhez nőt.

²⁴POGÁNY, Nőemancipáció 5-7.

²⁵PASSERINI, A nők és a feministák 148.

²⁶PALASIK, A nő és a politikum 17-22.

²⁷FLORENT DE PUISSIEUX, La femme 7-18.

²⁸CONDORCET, „Lettres d’un bourgeois 1.

²⁹POGÁNY, Nőemancipáció 7.

Intézkedését azzal indokolta, hogy „Nem is francia az a nő, aki azt teheti, ami neki tetszik”.³⁰

A nők igazán csak az 1848-as forradalmak idején kerültek a politika porondjára, ez előtt csupán két úttörő munka született a francia *Olympe de Gouges*³¹ és az angol *Mary Wollstonecraft*³² tollából. *Wollstonecraft* már előrevetítette a 19. század végi követeléseket azzal, hogy rávilágított a nevelési rendszer hiányosságaira. Ezután hosszú szünet következett, amíg az 1860-as években megindult a nőmozgalmi szerveződés. A köztudatban élesen élő polgári liberális nőmozgalmak a 19. század második felében jelentek meg, jelentős befolyásra viszont csak az 1890-es években tettek szert. A témában publikált egyes szerzők úgy vélték, hogy paradox módon a nyugat és kelet-európai nőmozgalmak – gazdasági és politikai fejlettségtől függetlenül – meglepő párhuzamokat mutattak.

A legújabb szakirodalom az európai nőmozgalmak történetét négy szakaszra bontotta, amelyek a következők: a felvilágosodástól a francia forradalom és a napóleoni korszak végéig; a napóleoni jogalkotás „visszacsapásától” a kezdeti nőmozgalmakig; az 1860-as évektől 1890-ig, vagyis a szervezett nőmozgalmak kezdetéig és végül 1890-től a polgári emancipációs nőmozgalmak és a nemzetközi szervezetek fénykora, amely korszaknak az első világháború vetett véget.³³

1.2. Nőemancipáció vagy feminizmus?

A nyugatról érkező hírek már az 1870-es években hatottak a magyar közvéleményre, de az még éretlennek bizonyult a témára. Úgy gondolták, hogy Magyarországon nem kell a szavazati jogért küzdő angol nők vagy az amerikai bíró és politikusnők példáját követni.³⁴ Még a női jogokkal foglalkozó lapok is felháborodtak *Majoros István* képviselő 1871-es parlamenti beadványán, amelyben a nők egyenjogúsítását

³⁰L. BRIEDEL: La puissance maritale (A férji hatalom). Lausanne, 1879. In: BEBEL, A nő és a szocializmus 167., 215-219., 220-230., 234. Forrás: <https://vmek.oszk.hu/02100/02110/html/01.htm#b123> (Letöltés: 2019. október 8. 10:46).

³¹DÉCLARATION DES DROIT DE LA FEMME ET DE LA CITOYENNE, 1791. In: PALETSCHEK – PIETROW – ENNKER, Women's Emancipation 307-315.

³²THE VINDICATION OF THE RIGHTS OF WOMAN, 1792. In: PALETSCHEK – PIETROW – ENNKER, Women's Emancipation 307-315.

³³PALETSCHEK – PIETROW – ENNKER, Women's Emancipation 307-315.

³⁴A korból való Mill beadványa az angol parlamentben a birtokkal vagy önálló üzletrésszel rendelkező nők szavazati jogáról.

szorgalmazta, ezért nem meglepő, hogy az indítványát a képviselőház 1872. január 13-án leszavazta.³⁵ A képviselő újra felvetette az ügyet a nők nagykorúságáról szóló 1874. évi XXXIII. törvénycikk tárgyalásán 1874. július 8-án,³⁶ Majoros hangoztatta a nők kizárásának igazságtalanságát és indítványozta, hogy a javaslat 1. §-ába vegyék fel azt a rendelkezést, hogy „a választói jog az állampolgárokat nemi különbség nélkül illeti meg”. A tárgyalás során pedig azt kívánta, hogy választójogot kapjanak azok a nők, akik „bármely szaktudományban nyilvános vizsgán képesítési oklevelet nyertek.”³⁷ Meghallgatásra azonban ekkor sem talált.

A nemzetközi kapcsolatok ennek ellenére fontos szerepet játszottak a nők törekvéseiben, különösen annak igazolásában, hogy a női nem felemelése más kultúrnemzetek mintájára történik.³⁸ A magyarországi nőemancipációs törekvések mégis merőben mások voltak, mint a külföldi példák. Egyrészt különböztek a szocializmus követőinek elképzeléseitől is annyiban, hogy hiányzott az egyenlőségi törekvések családdromboló jellege, a szocializmus tanai szerint ugyanis a magántulajdon és a család intézménye összefonódott, ebből fakadt, hogy e tanok követői a kollektívizmus eszméjét vallották a család megsemmisítése érdekében. De a magyar nők követeléseik mentesek maradtak a „femme libre” aspirációitól is.³⁹ Különbözött a mozgalom továbbá a kapitalista nyugati mintáktól, amely utóbbi különbséget lemérhettük például a szociáldemokrata nőmozgalmak törekvéseiből, amelynek a jövővíziója egy szocialista ipari társadalom volt. Sőt egy harmadik lényeges különbséget is meg kell említenünk, mégpedig azt, hogy ellentétben a nyugat-európai országokkal, erős városi polgárság hiányában a polgári átalakulás reformjait jórészt a középnemesség vitte véghez. Mivel a korai magyar nőemancipációs mozgalom,

³⁵Majoros István 1871. november 20-án „a nőknek a férfiakkal egyenjogúsításáról” törvényjavaslatot terjesztett elő és azt 1872. január 13-án tartott beszédében külön meg is indokolta. A javaslat 1. §-a szerint „a nőnemhez tartozók, kik e hazában születtek, vagy honosítottak, kivétel nélkül minden politikai jogélvezetekben a férfiakkal egyenjogúsítatnak”, a 2. § szerint pedig „mindazon eddig fennállott törvények, melyek a nőnemet a polgári és politikai jogok gyakorlásától eltiltották, ezennel hatályon kívül tetetnek”.

Forrás:https://majt.elte.hu/media/23/8b/7a0afac8f9df72faec35fde97deb581e8d739d07607d48169b10e792c45a/MAJT-segedanyagok-kepes-A_magyar_valasztjog_jogforrasok.pdf. (Letöltés: 2019. augusztus 24. 19:00.)

³⁶FÁBRI – BORBÍRÓ – SZARKA, A nő és hivatása II. 247-280.

³⁷https://majt.elte.hu/media/23/8b/7a0afac8f9df72faec35fde97deb581e8d739d07607d48169b10e792c45a/MAJT-segedanyagok-kepes-A_magyar_valasztjog_jogforrasok.pdf. (Letöltés: 2019. augusztus 24. 18:53.)

³⁸ZIMMERMANN, Die bessere Hälfte 9-17.

³⁹POGÁNY, Nőemancipáció 38-51.

különösen az irodalom képviselői jelentős részben az értelmiségi középrétegből származtak, egyes szerzők az irányzat hibájaként értékelték azt, hogy a vizsgálódása az értelmiségi nők művelődési helyzetére korlátozódott.⁴⁰

A vonatkozó szakirodalom egyes képviselői szerint az 1840-es években Magyarországon a házassági jog témakörében cikkező írók leginkább a német jogfilozófia hatása alatt álltak, semmi jel sem utalt arra, hogy például a francia írók, mint *Balzac* vagy *Stendhal* írásai ismertek lettek volna körükben. Legtöbben a hegeli jogfilozófiát és *Fichte* nézeteit hirdették *Grundlage des Naturrechts* című írása alapján. *Hegel* a házasságot, mint erkölcsi viszonyt határozta meg és kivételeket engedett annak felbonthatatlansága alól, *Fichte* pedig úgy vallotta, hogy a nő a házasságban nem rendelkezik semmilyen önállósággal, nevét is elveszíti és a külvilág előtt – jogi vagy politikai téren – csak férje képviselheti. Ugyanakkor a magyar szerzők figyelembe vették, hogy a nyugat-európaival ellentétben a magyar jogrend a férjzett nőnek teljes cselekvőképességet biztosított.

A polgári korszak magyar női törekvései arra irányultak, hogy a nők számára méltányos helyet biztosítsanak az ipari társadalom megváltozott munkamegosztásában. Különösen fontos megjegyezni, hogy a korai célkitűzések nem a polgári jogok követelésére vonatkoztak és különösen nem a férfiakkal egyenlő jogok követelésére. Ezért nevezzük e törekvéseket összefoglaló néven helyesen nőmozgalmaknak és eltekintünk e helyütt a feminizmus kifejezés használatától.

A magyar feminizmus *Jánossy Gábor* szerint a korszakot foglalkoztató nagy problémának, a nőkérdésnek a társadalmi, gazdasági és politikai lekötöttségben, kiskorúságban, rabszolgasorsban élő nő egyenjogúsításának Magyarországon való propagálását, a feminizmus eszméinek és törekvéseinek a hazai talajba való átültetését és azoknak a mi speciális hazai viszonyainkhoz való átdomítását, elterjesztését és érvényesülését, diadalát jelentette. A magyar nők körében is sokszor hangoztatott vád, szemrehányás, hogy a magyar feminizmus nemzetközi, tehát idegen eszmékkel, törekvésekkel van szaturálva, ezért tüzzel-vassal üldözendő és kiirtandó az országból.⁴¹

⁴⁰BARÁTH, Nevelés, tudomány, nőügy 1872/73. In: FÁBRI – BORBÍRÓ – SZARKA, A nő és hivatása II. 5-7.

⁴¹JÁNOSSY, A feminizmus Magyarországon 140-147.

1.3. A magyar nőmozgalmi követelések megjelenése

Annak ellenére, hogy a vizsgált 1867 és 1918 közötti korszakhatár kereteit megelőzte, mégis fontosnak ítélem az emancipációs gondolatokon érlelődött nőmozgalmi követelések korai megjelenésének a bemutatását magyar területen is a későbbi törekvések megértésének elősegítése érdekében, továbbá azért, mert a magyar nőmozgalmak szervezett korszakának tevékenységét nem tudjuk értékelni az előzmények ismerete nélkül.

Magyar nyelven nőekkel foglalkozó tudományos írás feltehetően először a 17. században jelent meg *Pázmány Péter* prédikációgyűjteményében. Ekkor még csak a házasságban élő asszonyok kötelességeivel és a leányok keresztény nevelésével foglalkozott a közvélemény. Haladó szellemű írás csak a 18. század utolsó harmadából maradt ránk *Bessenyei György* női életre felkészítő tanácsadó könyvecskéje „Anyák oktatása” címmel. Haladó szelleme abban nyilvánult meg, hogy felvetette a párválasztás szabadságát, sőt tanácsokat adott a házasságban élő nők számára a közvetett érdekérvényesítés elérésére. De még ez sem volt eredeti munka, noha a műben erősen jelen volt az a régi beidegződés, hogy a két nem társadalmi szerepekben is rögzült különbségét természeti elrendeléssel okolta, mégis értékes dokumentuma a magyarországi nőkérdésnek.⁴²

A női önérték első magyarországi megnyilvánulása egy férfi, *Bárany Péter* országgyűlési felszólalása volt, amelyben – angol mintára – követelte, hogy a nők is hallgathassák az üléseket a karzatról. *Bárany* azért hivatkozott angol példára, mert véleménye szerint a magyar alkotmány az angolhoz állt legközelebb. A képviselő azt vallotta, hogy nincs különbség a férfi és a nő értelmi képességei között és ebbéli felfogása a nőmozgalmak csiráit hordozta már 1790-ben.⁴³

A 18-19. században a nőkérdés irodalmi művekben is megjelent. Ekkor hazánkban a különböző szellemi irányzatok, mint a racionalizmus, a romantika és a felvilágosodás sűrítve jelentkeztek. *Herepei János* kálvinista prédikátor például már 1797-ben hevesen védte az asszonyok jogait.⁴⁴ Az irodalom képviselői egyetértettek nemcsak abban, hogy a magyar nő műveltsége elmaradt a külfölditől, hanem abban is,

⁴²FÁBRI, A nő és hivatása I.13-14.

⁴³POGÁNY, Nőemancipáció 13-18.

⁴⁴AZ ASSZONYOK JUSSAI. Kolozsvárott 1797.

hogy a természet azonos jogokkal ruházott fel mindenkit nemre való tekintet nélkül. Úgy vélték, hogy történelmi példákra nem lehet alapítani a nő elnyomását, hiszen voltak olyan idők is a történelemben, amikor a nők voltak fölényben, uralmuk pedig nem volt olyan nyomasztó, mint a férfiaké, ezért követelték, hogy a nők is csak a „szabad emberekhez méltó” polgári törvényeknek legyenek alávetve. A leírásaik nyomán egy új, elégedetlen nőtípus alakult ki, aki azonban nem volt forradalmi.⁴⁵

A nőnevelés jelentősége hazánkban – a 18. század utolsó évtizedeiben – politikai kérdésként merült fel. Úgy tartották, hogy a nemzet egysége megteremtésének záloga a magyar kultúra mind szélesebb körben való terjesztése, ezért támogatták a nők oktatását is. Mindenképpen haladó eszmére vallott a nők korlátozott politikai jogaiért szót emelni az 1790. június 10-i országgyűlésen, még akkor is, ha az indítvány csak a nemes asszonyokra korlátozódott. Hiszen figyelembe kell vennünk, hogy Londonban is csak 1792-ben jelent meg *Mary Wollstonecraft* tollából a „Vindication of the Rights of Women” című írás, amelyben a nők társadalmi helyzetét, így a nőnevelés fogyatékoságát okolta a szellemi önállótlanóságukért.

Az 1790-es években a magyar országgyűlésen felszólalók – *Bárany Péter* és *Pálóczi Horváth Ádám* költő – igaz, hogy csak a nemes asszonyok részére, de a tanulásához való jogot és politikai jogokat követeltek, a nők passzív országgyűlési részvétele mellett korteskedtek.⁴⁶ *Pálóczi* teljes hivatalviselési egyenlőséget kívánt a nőknek,⁴⁷ ugyan saját maga nem vonta kétségbe a férfiak elsőbbségét a nőkkel szemben, mégis fontos haladás a nők érdekében történt felszólalása akkor, amikor a francia Konvent például kitiltotta őket minden nyilvános ülésről.⁴⁸ Az előbbi jogok persze nem maguktól értetődtek volna, a nőknek cserébe a nemzeti művelődés, a nyelv, az öltözködés és a gyereknevelés területén kellett volna kötelezettségeket vállalniuk.⁴⁹

A reformpolitika sikerét többen a nők közéleti részvételében látták és hangsúlyozták, hogy a nők a hazai jog és a keresztény valláserkölcshöz szellemében elismert jogokkal bírnak, ezekkel azonban a gyakorlatban felkészületlenségük miatt nem tudnak élni. Majd amikor ezen törekvések *I. Ferenc* trónra lépésével egy időre véget értek, a nők az irodalmi közszereplés igényével léptek fel.⁵⁰ A legsikeresebb író és

⁴⁵POGÁNY, Nőemancipáció 27-38.

⁴⁶PÁLÓCZI HORVÁTH, A magyar asszonyok prókátora 1.

⁴⁷BASSA, Mit kell tudni a nőmozgalmakról 67.

⁴⁸POGÁNY, Nőemancipáció 17.

⁴⁹FÁBRI, A nő és hivatása I. 121-128.

⁵⁰FÁBRI, A nő és hivatása I. 13-17.

költőnk, mint *Molnár Borbála* és *Újfalvy Krisztina* továbbra is hirdették a nőnevelés fontosságát, olvasták a nyugati irodalmat és hangsúlyozták – *Mary Wollstonecraft* nyomán –, hogy a nők alávetettségének társadalmi és nem természeti vagy teológiai okai vannak.

Sokak szemében elítélendő volt, amikor egy sokgyermekes 43 éves családanya, *Karacs Ferencné Takács Éva* 1822-ben a Tudományos Gyűjtemény lapjain közvetetten bár, de bírálta az 1806. évi II. Ratio Educationis előírásait a lányok rendileg elkülönített oktatásáról. Ugyanis a pátens leányiskolákról szóló fejezete külön rendelkezett a „népből származó”, a „polgári származású vagy nemes” illetve a „kiváló családból való” lányok oktatásáról, különböző tananyagot előírva. Bár *Karacs Ferencné* nem társadalomalakító elhatározás vezérelte, csupán gyakorlatias megfontolások, később ő maga is úgy értékelte, hogy irománya nem tartalma, hanem az író neme miatt váltott ki heves vitákat.⁵¹

Ekkor még csak egyéni munkák követeltek a férfiakhoz hasonló jogokat a nőknek. *Takács Éva* „Egy barátnémhoz írt levelem Nemünk ügyében” című, 1829-ben megjelent munkájában a házassági jog területén azt követelte, hogy a nőket és a férfiakat egyformán illesse meg a bontókeresethez való jog. Ezen kívül a közügyek intézésében kívánt részt.⁵² Ki merte volna azt mondani, hogy *Takács Éva* kilépett rendeltetéséből? Hiszen 16 évesen árván maradt és két keze munkájával nevelte fel két fiútestvérét. *Takács* minden erejével a nőnevelésért harcolt, hiszen jól látta, hogy ez a nő társadalmi felemelkedésének előfeltétele. Nem is állt elő addig újabb követelésekkel, amíg a régiak sem valósultak meg, ebben sokkal realisabb volt külföldi társaitól.⁵³

Az egyéni akciók azonban jelentősebb eredmények elérésére alkalmatlanok voltak, a szervezett fellépésre pedig még várni kellett. A korszak értékes hagyatéka volt, hogy a női individualitás kibontakoztatásának igényével, alapvető emberi jogok – mint a szabad véleménynyilvánításhoz, a művelődéshez való jog – vagy a házasság felbontására vonatkozó kereseti jog követelésével az utódok állásfoglalásait készítették elő.

Habár az 1848-49-es forradalom és szabadságharc sajtója hangsúlyozta a nők szerepét a nemzet egységéért a férfi “társaként” folytatott harcban, mégis az 1848. évi

⁵¹FÁBRI, A nő és hivatása I. 57-62.

⁵²TAKÁCS, I. Lásd még: POGÁNY, Nőemancipáció 38-51.

⁵³POGÁNY, Nőemancipáció 51.

V. törvénycikk 2. §-a egyértelműen kizárta a nőket a választásokból. Sőt, miután az új törvények eltörölték a rendi előjogokat, megszűnt a főrendű özvegyek és a fiúsított nők azon közjogi jogosítványa, hogy a megbízottaik (ún. ablegátusaik) révén részt vehettek a törvényhatósági és országgyűléseken. Nem volt ez példa nélküli intézkedés tőlünk nyugatabbra sem, 1786-ban ugyanis az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya visszavonta a nők választójogát azokban az államokban, ahol már kiharcolták (New Jersey, Virginia). De az 1789-es francia forradalom sem terjesztette ki a polgári jogegyenlőség érvényét a nőkre, később pedig határozottan korlátozta politikai tevékenységüket (pl. 1793-ban a Konvent feloszlatta a politikai klubjaikat és megtiltotta, hogy nyilvános gyűléseken vegyenek részt).⁵⁴

A már megérlelt emancipációs gondolat 1848-ban forradalmi erővel robbant. *Jókai* az „Életképek” című lapban intézett felhívást a nőkhöz, arra buzdította őket, hogy az általános szabadság kivívásával egyidejűleg ők is emancipáltassák magukat.⁵⁵ De a magyar nők most is józanok maradtak és józanságra intett *Gr. Teleki Blanka* válasza is, amely szintén az „Életképek” hasábjain jelent meg. A szerző továbbra is előfeltételnek tekintette és a megfelelő nőnevelésre összpontosított.⁵⁶ Sajnos a szabadságharc leverése után hazánkban a gyakorlati megvalósítás elmaradt és az abszolutizmus korában a kérdés lekerült napirendről, az csak 1867 után jutott ismét felszínre *Veres Pálné* munkája nyomán.⁵⁷

1.4. A magyar nőmozgalmak szakaszai

A témában rendelkezésre álló forrásokat értékelve alátámasztható *Szapor Judit* megállapítása, amely szerint az európai nőmozgalmakat általánosan periodizáló szerzők figyelmen kívül hagyták az egyes országok történelmi fejlődésének sajátosságait: a felvilágosodás eszméinek hatását, azt, hogy nem minden ország vette át a napóleoni kódexeket, illetve az 1848-as forradalom is más célokat tűzött ki Franciaországban és megint másokat Magyarországon.⁵⁸ A magyar nőmozgalmakat leginkább a következőképpen szakaszolhatjuk figyelembe véve a történelmi fordulópontokat: a

⁵⁴FÁBRI, A nő és hivatása I. 215-216.

⁵⁵JÓKAI, Nő szabadsága 1.

⁵⁶TELEKI, Előbb reform 1.

⁵⁷RUDNAY – SZIGETHY, Veres Pálné Beniczky Hermin Élete 64-67.

⁵⁸SZAPOR, A magánszférából a politikai közéletbe 130-131.

kezdetektől 1896-ig, 1896-tól 1904-ig, 1904-től 1918-ig és 1919-től 1945-ig, az általam vizsgált időszak a kiegyezéstől 1918-ig tartott. Az alábbiakban indokolom az egyes korszakhatárokat.

Az 1867-ben történt kiegyezést követően jelentkeztek a magyar nőmozgalmak első eredményei. Az 1850-es évekre a nő társadalmi állása egyszerűen már nem felelt meg a kor igényeinek, annak a kornak, amelyben a házasságok száma egyre csökkent és amelyben a női ön- és családfenntartás kényszere mindinkább növekedett. *Kánya Emília* jól jellemezte a magyar „vénlányok” sorsát az 1860-as években: „Ha férjhez nem megy, a legörömtelenebb, a legelhagyatottabb jövőnek kell eléje nézni; nem tud semmit, nem tehet semmit, nem élhet senkinek és semminek a világon, és azon felül még ki is gúnyolják.”⁵⁹ A kezdeti kudarcok ellenére ezért a folyamat nem állhatott meg, már csak azért sem, mert a nők 1848–49 küzdelmeiben és különösen a megtorlások idején vállalt szerepét nem lehetett vitatni.⁶⁰ A nő kilépett a négy fal közül, nemcsak azért, mert esetleg a harcokban elvesztett férj helyett kellett kenyérkeresőnek lennie, hanem mert bizonyos szempontból könnyebb lett a helyzete: a technika fejlődése nyomán a házimunka leegyszerűsödött, az orvosi ellátás terjedése miatt a házi ápolás jelentősége csökkent és az általános tankötelezettség, a lányok egyre magasabb fokú iskoláztatása ezen a téren is levette a terhet a válláról. Felmerült egy átmeneti szerep lehetősége, a játékonkodásé. Mégis, a női egyenjogúsítást feltétel nélkül szinte senki sem támogatta,

⁵⁹KÁNYA, A háború és a nők 482.

⁶⁰A ruszabányai *Maderspach Károlyné* történetét országszerte ismerték, akit Haynau nyilvános megvesszőzésre ítélt. A szegényérzet, amely ezt követően a családot sújtotta a férj öngyilkosságához vezetett. De ismert volt *Teleki Blanka* és *Lövey Klára* hadbíróági pere is (Lásd bővebben: FÁBRI, A nő és hivatása I. 241.). *Leövey Klára* elszegényedett erdélyi nemesi családból származott, de özvegy anyja nagy gondot fordított a neveltetésére, zenére is oktatta. 1846-ban Pesten telepedett le és a *Teleki Blanka* grófnő vezetése alatt álló magyar tannyelvű leánynevelő intézetben kezdett tanítani. Az 1848-as forradalmat *Teleki Blankával* együtt lelkesen üdvözölte, a szabadságharc idején tevékenyen részt vállalt az eseményekben. 1849 elején az osztrák csapatok közeledtére az iskolát bezárták, *Leövey* és *Teleki* követték a kormányt Debrecenbe, ahol sebesülteket ápoltak és segítettek összegyűjteni a szabadcsapatok felszerelését. A világosi fegyverletétel után Pestre utaztak, minden idejüket segélyezéssel töltötték ki és pénzzel támogatták a menekülő, szegény sorsú honvédeket és a többi üldözöttet. *Teleki Blanka* nemcsak gyűjtötte a mindenféle forradalmi tartalmú könyveket és folyóiratokat, de állandó érintkezésben állt a legkülönbözőbb társadalmi osztályú személyekkel ilyen nyomtatványok ügyében. Az osztrák hatóságok emiatt 1851-ben letartóztatták és haditörvényszék elé állították a két nőt. A vizsgálat két éven keresztül tartott, ez idő alatt a pesti Újépületben raboskodtak. 1853 júniusában végül „lányok forradalmi nevelése, a forradalomban való részvétel, lázító tartalmú könyvek terjesztése és a honvédek támogatásának” vádjával *Teleki Blankát* 10, *Leövey Klárát* pedig 5 év várfogságra ítélték, amelyet a hírhedt kufsteini várbörtönben kellett letölteniük (Lásd bővebben: NÁDAY, Gräfin Blanka Teleki und Klara Lövei in der Festung Kufstein 45-51.).

a nők felsőbb iskoláztatásához szükséges intézetek alapításához pedig még mindig hiányzott a törvényhozói akarat.⁶¹

A szervezkedés 1861-ben indult, amikor megalakult a Magyar Gazdasszonyok Egyesülete, majd pár évvel később, 1867. május 24-én *Veres Pálné Beniczky Hermin* és néhány eltökélt nő megalakították a Nőképző Egyesületet. Ettől az időponttól kezdve a magyar nők is szervezeten szálltak harcba a jogaik kiterjesztéséért. Ezzel ellentétben az amerikai asszonyoknak például már az 1850-es években jogukban állt ún. meetingeket, azaz népgyűléseket tartani, ott és akkor, ahol és amikor ők akarták.⁶² Így volt ez 1852 októberében is, amikor azon ötletre jutottak, hogy kivívják a jogot az országos ügyekben való beleszóláshoz, szaktudományok, hivatalok vállalásához, kivéve a katonaságot. Ugyan a követelések ez alkalommal nem értek célra, de látható volt, hogy a szervezett fellépés jóval korábban megindult az amerikai féltekén. Az is jellemző, hogy a tudósító úgy írt a gyűlésen megjelenő amerikai asszonyokról, mint azon „úrnék és városi rendek”, akik „otthon dolgot nem találnak”.

Veres Pálné felhívását „A Hon” politikai napilap 1865. október 28-i számában adta közre. A nők helyzetét a dél-amerikai államok rabszolga-felszabadításával hasonlította össze és fel kívánta szabadítani őket függő helyzetükből. A nők tudományos képzését tekintette a nőemancipáció előfeltételének és felszólította nőtársait, hogy álljanak ki gyermekeik 18, vagy még inkább 19 éves korukig való taníttatása mellett, ők maguk pedig, noha ezzel már elkéstek, képezzék magukat minden lehetséges módon és tegyék magukévá az egyesülési eszmét is ennek érdekében.⁶³ Nevéhez fűződött az első leányiskola felállítása, amely a középfokú nőképzés jelentős intézménye lett, és ezzel megnyitotta az utat a felsőfokú képzésért folytatott harcra.⁶⁴ *Veres Pálné* történelmi érdeme, hogy azzal, hogy nőtársait az érdekükben zajló folyamatokban aktív részvételre szólította, társadalmi ügyé tette a nőmozgalmat, tehát a nők művelődési és egzisztenciális érdekeit.⁶⁵

A következő mérföldkő 1896 volt, ugyanis ekkor alakult az első „polgári feminista szervezet” a Nőtisztviselők Országos Egyesülete elnevezéssel, majd a korszak lezárásaként 1904-ben – Bedy-Schwimmer Róza és Glücklich Vilma vezetésével – a

⁶¹FÁBRI, A nő és hivatása I. 237-314.

⁶²EDVI, Az amerikai nők gyűlése 286-290.

⁶³FÁBRI, A nő és hivatása I. 312-314.

⁶⁴NAGYNÉ SZEGVÁRI, Út a nők egyenjogúságához 45-57.

⁶⁵VERES, Felhívás a nőkhöz.

Feministák Egyesülete.⁶⁶ Az 1904-es év azért is jelentős a téma tekintetében, mert a Magyarországi Munkásnő Egyesület keretében a szerveződésben megjelentek a nőmunkásnők is, akik korábban teljesen kimaradtak a közéletből.⁶⁷

Tekintettel arra, hogy a korszak nőmozgalmait nemzetközi kitekintéssel is vizsgáló szerzők úgy vélték, hogy ezt követően is egészen 1918-ig a nőegyleti élet erősödött és a magyar törekvések – egyezően a nyugat-európaival – még mentesek voltak az ideológiai meghatározottságtól, majd a 20. század elején és az 1918-tól 1945-ig tartó szakaszban azonban ezt a területet is áthatotta a politika (legyen az szociáldemokrata, liberális vagy konzervatív attitűd), indokolt volt a korszakhatár 1918 évben történt lezárása.⁶⁸

A nőmozgalom eredményeket csak a kiegyezést követően tudott felmutatni, amikor a megváltozott gazdasági környezetben már szükségszerű volt a nők társadalmi szerepének változása. Az elszegényedő birtokossághoz vagy a közép és kishivatalnok, illetve az értelmiségi rétegekhez tartozó egyedülálló nők létfenntartása korábban is gondot okozott megfelelő és társadalmi állásukkal nem ütköző munkalehetőségek híján. Az 1860-as évekre azonban már szinte megoldhatatlan volt ez a probléma, amely szorosan összefüggött a nők szakképzettségének a hiányával.⁶⁹

1.5. Veres Pálné életútja

Veres Pálné, leánykori nevén *Beniczky Hermin* író, pedagógus, nőmozgalmi vezető volt (Lázi, 1815. XII. 13. – Váchartyán, 1895. IX. 28.), a magyar nőemancipációs törekvések legtöbbször emlegetett alakja, amely indokolja életútjának rövid bemutatását.

Veres korán elvesztett szülők és ingerszegény nagyapai neveltetés után Pestre került, ahol rokoni kapcsolatainak köszönhetően megismerkedett az irodalomtörténész *Toldy Ferenc*cel, az esztéta-kritikus *Szontágh Gusztáv*val, a jogász-író *Tóth Lőrinc*cel és nem utolsósorban az akkori Nógrád megyei főjegyzővel, *Veres Pállal*, akivel 46 évig tartó boldog házasságban a vanyarci kúrián nagy társasági életet vittek. Szoros kapcsolatot ápoltak *Madách Imré*vel, valamint *Kossuth Lajossal* és családjával, a

⁶⁶PALASIK, 129-144.

⁶⁷BASSA, Mit kell tudni a nőmozgalmakról 67-80.

⁶⁸FÁBRI – BORBÍRÓ – SZARKA, A nő és hivatása II. 5-7.

⁶⁹FÁBRI – BORBÍRÓ – SZARKA, A nő és hivatása II. 185-243.

drámaíró gyakran választotta a ház asszonyát első hallgatóságául sőt, Az ember tragédiájának egyik példányát is neki dedikálta: „Ahogyan híve vagyok Önnek, úgy dedikáltam e könyvet” – írta az első oldalra.

1841-ben lányuk, *Szilárda* születése és nevelése erősítette meg *Veres Pálné*-ban a nők oktatásának, taníttatásának szervezett formában történő szükségességét. Ő maga gyermekkorában inkább autodidakta módon szerezte műveltségét, és nem módszeres oktatás révén. Így – miután a lányát maga tanította írni-olvasni – megszervezte gyermeke oktatását és magyar tanárokat fogadott fel mellé nevelőnek, mivel a lányok/nők teljesen ki voltak zárva a rendszerszerű, intézményesített oktatásból. A nőkkel szemben támasztott legfőbb elváráshoz ugyanis – vagyis a művelt háziasszonyi szerepnek való megfelelés – elegendőnek tartották a polgári iskola elvégzését. Mivel ekkor még a német nyelvet jobban beszélte a magyarnál, nagy hangsúlyt fektetett a magyar szépirodalom megismerésére. Nemcsak lánya oktatásának nehézségei, a nőknek a műveltségtől való elzárása érlelte benne egy iskola létrehozásának a gondolatát, felhívta a figyelmet arra is, hogy bizonyos kor után Magyarországon akkor sem tudnak tanulni a nők, ha akarnak.⁷⁰

Felhívás a nőkhöz címmel röpiratot írt, amelyet a férje támogatásával – és az egyenlőség jegyében *Veres Beniczky Hermin* aláírással – elküldött a Pesti Naplónak, ahol visszautasították a közlését. Ezután *Jókai Mór* Hon nevű lapjában szerette volna közzé, azonban az író közel fél évig olvasatlanul fektette a levelet. Végül 1865. október 28-án megjelent a cikk, de különösebb reakciókat nem vált ki. Mégis ezt a momentumot tekintették a magyarországi szervezett nőmozgalom nyitányának.

Veresné úgy vélte, hogy csak széles körű összefogással lehet megteremteni a nők művelődésének, művelésének ügyét, így Buzdító szózat címmel újabb felhívást tett közzé. Ebben olyan egyesület megalapításának gondolatát vetette fel, amely gondoskodott volna a tudományok nők körében történő terjesztéséről, iskolák alapításáról. 1867. május 24-én összejövetelet szervezett a Tigris Szállodában, ahová meghívta az általa ismert, szellemi dolgokkal is foglalkozó magyar nőket („főrangú hölgyek és polgárnők”), hogy megvitassák az eljövendő feladatokat: „A társadalomban mai napig uralkodik azon előítélet, hogy a nőnek az alapos műveltség szükségtelen. Ezen előítéletet legyőzni volna fő feladatunk” – mondta megnyitó beszédében az összegyűlt mind a 22 főnek.

⁷⁰RUDNAY – SZIGETHY, *Veres Pálné Beniczky Hermin Élete* 64-67.

1868. március 2-án már 200 nő előtt tartott beszédet az Országos Nőképző Egyesület alakuló közgyűlésén, ahol őt elnökké, *gróf Teleki Sándornét* pedig alelnökké választották. A belügyminiszteri engedéllyel létrejött egyesület jelszava a „Haladjunk!” lett,⁷¹ alapszabályukban lefektetett céljuk az volt, hogy megélhetésre esélyt adó képesítést nyújtsanak a nők számára, amely cél érdekében felsőbb leányiskola alapításáról határoztak. Az Egyesület tagjai személyesen járták az országot, tagokat toboroztak, kérdőíveket készítettek, így egy év alatt 9000 főre nőtt a támogatók létszáma, csak a hivatalos politikai elit nem igyekezett melléjük állni. *Eötvös József* közoktatásügyi miniszter nem támogatta a kezdeményezést, „egy országos női főtanodának” állami költségen történő felállítását. Egy kormánytag, egy képviselő sem vállalta, hogy benyújtsa a kérvényt a parlamentnek, először még a sokat emlegetett támogató, *Deák Ferenc* sem, majd miután a kérvény 12 aláírója a politikus irodája elé vonult, *Deák* még aznap benyújtotta a kérvényt, amit akkor már *Eötvös* is megszavazott.⁷²

1869. október 17-én, az akkori Ország úton (ma: Múzeum körút), a *Vachott Sándornétól* bérelt 2 szobában, 14 lány részvételével elindul a felsőbb leányiskola, amely a nők szellemi fejlődését, a magasabb ismeretek megszerzésének lehetőségét tűzte céljául. A tantervet *Veres Pálné* készítette, főként óradíjas gimnáziumi tanárok tanítottak, az intézmény első igazgatója pedig *Gyulai Pál* volt. A hallgatók magyar, német, francia nyelvet és irodalmat, számtant, természetrajzot, lélektant, művészettörténetet, esztétikát tanultak, valamint könyvvitelt és kézimunkát is. 14 lány kezdett, de csak heten maradtak az év végi vizsgákra, a többieket hazarendelték, hiszen a birtok fontosabb volt, mint a női tanulmányok. A második évfolyamon már 37 növendéke volt az intézménynek, 13-an pedig csak bizonyos tárgyakat hallgattak. Ahogy nőtt a tanulók száma, úgy kellett bővíteni az intézményt, az 1870-es évek elején a felsőbb leányiskola már internátussal is rendelkezett és megindult a négyosztályos alsóbb népiskolai oktatás is. 1873-tól *Trefort Ágoston* kultuszminiszter támogatásával a népiskolai és a felsőbb leányiskolai szint közé illesztették be a polgári iskolai képzést.

⁷¹VERES, Nézetek a női ügy érdekében. In: KÖTÉL, „Ne legyen örömötök a parancsolásban. Forrás: https://nemzetikonyvtar.blog.hu/2015/12/13/_ne_legyen_omotok_a_parancsolasban_es_megtiltasokban_hanem_hagyjatok_a_gyereket_szabadon_cselekedni (Letöltés: 2019. október 8. 10:19).

⁷²GÖNCZY, Veres Pálné és Gróf Teleki Sándorné emlékezete. In: KÖTÉL, „Ne legyen örömötök a parancsolásban. Forrás: https://nemzetikonyvtar.blog.hu/2015/12/13/_ne_legyen_omotok_a_parancsolasban_es_megtiltasokban_hanem_hagyjatok_a_gyereket_szabadon_cselekedni (Letöltés: 2019. október 8. 10:19).

1880-ban meghalt *Veresék* egyetlen fiú unokája, akinek emlékére saját iskolaépületet építtetett. Megvásárolták a Zöldfa utcai telket alapítványokból, sok rendezvényből, bálókból, tombolákból és kölcsönökből és 1882-ben ünnepélyesen felavatták az új épületet, ahol már a 11 osztályterem mellett ének-, rajz- és tornaterem, valamint játszótér és korcsolyapálya is helyet kapott.⁷³

Az 1890-es évek elejére lehetővé vált az intézetben a nevelőnői vagy tanítónői oklevél megszerzése, közben a tanodának külföldön is híre ment, sokan jöttek megnézni Németországból, Sziléziából, Franciaországból és vitték el jó hírét. Maga *Erzsébet királyné* háromszor is meglátogatta az intézményt. Az Országos Nőképző Egyesület fennállásának 25 éves jubileumát 1893. március 25-én ünnepelték, amikor is *Veres Pálné* az uralkodó koronás arany érdemkeresztet adományozott, amelynél magasabb kitüntetést nő a korban nem kaphatott. Az általa és az egyesület által elért eredmények nagyságát az is jelezte, hogy az ünnepségen személyesen megjelent a kultuszminiszter és a főpolgármester.

Veresné amíg fizikai ereje engedte a családi birtokot is igazgatta, majd leánya váchartyáni kastélyába vonult vissza. Még ekkor is élénk társadalmi életet élt, állandó vendégeinek egyike volt Jókai, aki kitüntetése alkalmával a beszédet tartotta.⁷⁴ Még megérte, hogy az új vallás és közoktatásügyi miniszter, *Wlassics Gyula* 1895. január 31-én bejelentette, hogy időszerű a nőknek a tudományos pályán való részvételével foglalkozni, ennek megvalósulását azonban már nem követhette. *Veresné Beniczky Hermin* szeptemberi halála után november 18-án történt meg a legfelsőbb engedélyezés és a 65.719/1895. (12.19.) számú VKM rendeletével *Wlassics* értesítette a budapesti és kolozsvári egyetemi tanácsot, hogy a bölcsészeti, az orvosi és a gyógyszerész pálya – még ha csak eseti engedéllyel is – megnyílt a nők előtt. Mindezek egyik kezdeményezőjének, elindítójának a nevét 1905-től utca viseli az egykor általa alapított iskola utcájában, az iskola pedig 1915-től máig az ő nevét őrzi.⁷⁵

⁷³KERTÉSZ, Zöldfa utca 38. In: KÖTÉL, „Ne legyen örömtök a parancsolásban. Forrás: https://nemzetikonyvtar.blog.hu/2015/12/13/_ne_legyen_omotok_a_parancsolasban_es_megtiltasokban_hanem_hagyjatok_a_gyereket_szabadon_cselekedni (Letöltés: 2019. október 8. 10:19).

⁷⁴M. BAGOSSY, Veres Pálné. In: KÖTÉL, „Ne legyen örömtök a parancsolásban. Forrás: https://nemzetikonyvtar.blog.hu/2015/12/13/_ne_legyen_omotok_a_parancsolasban_es_megtiltasokban_hanem_hagyjatok_a_gyereket_szabadon_cselekedni (Letöltés: 2019. október 8. 10:19).

⁷⁵KÖTÉL, „Ne legyen örömtök a parancsolásban. Forrás: https://nemzetikonyvtar.blog.hu/2015/12/13/_ne_legyen_omotok_a_parancsolasban_es_megtiltasokban_hanem_hagyjatok_a_gyereket_szabadon_cselekedni (Letöltés: 2019. október 8. 10:19).

1.6. A nőmozgalmak irányzatai

Az általános felosztás szerint a magyar nőmozgalom két fő irányzat köré szerveződött, amelyek a konzervatív, valamint a liberális szárny voltak. Valójában a nőmozgalom magát konzervatívnak nevező irányzata nagyon is modern felfogást hirdetett és a női nem számára új, saját helyet képzelt el az új társadalmi munkamegosztásban. Így például egyes képviselői szembehelyezkedtek a koedukációval és a mindkét nem számára egységes tanterv kialakításával. Ezzel – a modernisták szemében – a haladás ellenében foglaltak állást, viszont ők azt akarták elérni, hogy a nők ebben a haladásban saját és megfelelő helyet kapjanak. A másik irányzat főleg a birtokát veszített közép és alsóbb társadalmi rétegek körében szerveződött, utóbbiakhoz tartozó nők liberális, progresszív és szociáldemokrata nézeteket vallottak, központi kérdésük az volt, hogyan lehetne behozni a nőemancipáció terén fennálló lemaradásunkat, ennek érdekében a férfiakat megillető kiváltságokat a nők számára is meg kívánták szerezni.

A nőmozgalmak fent ismertetett két fő iránya annak ellenére, hogy a gyakorlatban semmi közösséget nem mutatott, számos ponton hasonlított, különösen abban, hogy a változásokat elkerülhetetlennek és szükségszerűnek tartotta. A különbség lényegében abból állt, hogy amíg az egyik irányzat teljesen új „nőiséget” kívánt látni, addig a másik azért küzdött, hogy a nők számára az új helyzetben igazságosabb helyet harcoljon ki.⁷⁶ A nőmozgalmak egyes a következőkben ismertetett szerveződése az előbbi két fő irányzat köré csoportosultak, ugyanakkor tagjai voltak egy szerteágazó és összefonódott nemzetközi hálózatnak is.

A Feministák Egyesülete nyugati mintára szerveződő polgári nőmozgalom volt, amely a Magyar Szociáldemokrata Párttal, az ipari nőmunkásokkal (akiket a szocialista szakszervezetek képviseltek), és az 1896 óta korlátozott egyetemi felvételt nyert női értelmiségi réteggel növelte az ambicionált nők számát.⁷⁷ A nőmunkásnők megjelenése a szervezésekben a Magyarországi Munkásnő Egyesület 1904-ben *Gárdos Mariska* elnökletével történt alakulásával indult, az Egyesület azokat a munkásnőket fogta össze, akiknek a szakmájukban nem működött szakszervezet. Megemlíthetjük a keresztény feminizmus nem számottevő táborát, amelyben katolikus egyházi személyek is barátkoztak bizonyos reformok gondolatával.

⁷⁶ZIMMERMANN, Die bessere Hälfte 19-55.

⁷⁷SZAPOR, A magánszférából a politikai közéletbe 129-144.

Ahogy arra a fentiekben már utaltam, az első polgári feminista szervezet, a Nőtisztviselők Országos Egyesülete 1896-ban jött létre. Néhány év múlva, 1904-ben bontott szárnyat a Feministák Egyesülete *Bédy-Schwimmer Róza* és *Glücklich Vilma* vezetésével. Nálunk a különböző nőszervezetek gyűjtőmedencéje a mindenkor arisztokrata vezetés alatt álló Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége lett.⁷⁸ Ugyanis létezett egy konzervatív-arisztokratikus irányzat, amely ugyanazt hirdette mint a klerikálisok, csak természettudományi és társadalomerkölcsi alapokon.

A szociáldemokrata munkát a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1905-ben alakult Országos Nőszervező Bizottsága hangolta össze. Korábban a földmunkásnőket, a dohányipari dolgozókat és a cselédeket sokáig nem engedték szervezkedni. A követeléseket tekintve a szocialista igények különösen a munkaidő-csökkentés, a béremelés, a nők egészségét károsító és az éjszakai munkák tilalma, a társadalombiztosítási rendszer és az egyenlő munkáért egyenlő bér voltak. Politikai szempontból a szabadságjogok garanciája, elsődlegesen a választójog igénye merült fel, a családjogban pedig a gyermeknevelés társadalmi segítése (óvoda, bölcsőde).

Sajnos a szocialisták és feministák egymás ellen harcoltak a legkeményebben. A szociális követelésekkel szemben a polgári feministák első számú követelése a nőképés javítása, a nő családon belüli felszabadítása, a nemi felvilágosítás megszervezése volt. Abban egyezett a két irányzat, hogy küzdöttek a nőket megszegyénítő procedúrák, mint a házasságon kívül született gyermekkel kapcsolat és az értekezés következő alfejezetében részletesen ismertetett eljárás ellen. Leginkább a választójog területén csapott össze a két irányzat, így gyengítve a női követeléseket,⁷⁹ amelynek eredményeként 1919 után a feminista mozgalmat sikerült szinte teljesen a föld alá szorítani.

1890 óta – *Susan Zimmermann* felosztásában – két különböző nézet kezdett kirajzolódni a nőmozgalmak körében. A hierarchikus-integracionalisták tábora a szociális átalakulás eredményeit a nőkre vonatkozóan veszteség-történetként értékelte. Ezzel szemben állt a nőmozgalmak individualizációs-modernizációs szárnya, amely utóbbi irányzatnak a szemében a nőmozgalmak feladata, hogy idővel véget vessenek a férfi nem uralmának, valamint a nők gazdasági és társadalmi elnyomásának és megvalósítsák a nemek egyenlőségét. Lényegében a magyar nőmozgalom

⁷⁸Például gróf Teleki Sándorné, majd gróf Apponyi Albertné is vezették.

⁷⁹BASSA, Mit kell tudni a nőmozgalmakról 67-80.

individualizációs-modernizációs szárnya a szociáldemokraták, a polgári „radikálisok” és javarészt a liberális erők voltak. A hierarchikus-integracionalisták csoportosulása a katolikus nőmozgalmakból, a polgári nőmozgalmak „mérésékelt” szárnyából és nőmozgalmi pályájára lépett jótékonyági egyesületekből, valamint vallási csoportokból állt.

Tény, hogy a magyar női törekvések részei voltak egy nagyobb nemzetközi nőmozgalomnak. Így például az 1873-as tőzsdekrach éreztette hatását Európa-szerte és Magyarországon is. Bizonytalanságot is eredményezett, hogy a bevétel növelése érdekében szabad-e a jövőben a nőket és lánygyermeküket foglalkoztatni. Másik példa a telefon és annak nyomán a „hivatali kisasszonyok” kérdése. Ők ugyanúgy jelen voltak Magyarországon, mint Ausztriában, Németországban vagy más országokban. Ezért tűnik meglepőnek, hogy a társadalmi változások hosszú ideig magyar területen rendszertanilag más eredményeket hoztak, mint más olyan országokban, ahol az ipari társadalomhoz vezető utat sikeresen megtették. Ugyanakkor meg kell értenünk, hogy az egyes országokban megjelenő kísérő jelenségek mennyiségileg, térben és minőségileg nem egyforma változásokat eredményeztek.⁸⁰

1.7. A nőmozgalmak magyarországi követelése

Fontos kiemelni azt, hogy a nők egyenjogúsítása tekintetében a kiegyezést követő polgári reformok keretében kezdődött törekvések a Habsburg monarchia viszonyain belül értékelendők, itt pedig a társadalomban a nemek viszonya a tradicionális családmóddal alapult. Kezdetben a nők Európa-szerte így Magyarországon is egyszerűen polgári jogokat követeltek, a választójog csak a 19-20. század fordulóján került a követeléseik listájára.

1.7.1. Személyállapotot érintő rendelkezések és a házassági vagyonjog

Az 1874. évi XXIII. törvénycikk terjesztette ki a nők magánjogi cselekvőképességét. A törvénycikk 1. §-a szerint a hajadonok 24-ik életévük betöltésével teljes korúakká váltak és minden, a teljes korúsággal járó jog élvezetébe léptek. A kivételt a szabály alól a 2. §

⁸⁰ZIMMERMANN, Die bessere Hälfte 389-400.

tartalmazta, amely szerint a nő – korára tekintet nélkül – férjhezmenetelével teljes korúvá vált és e jogot akkor is megtarthatta, ha az 1. §-ban meghatározott életkor betöltése előtt özvegységre jutott, a férjétől a bíróság határozata alapján szétvált, vagy a házasságát a bíróság felbontotta. Ennek jelentősége abban állt, hogy a törvény ugyanezt a rendelkezést a férfiakra nem tartalmazta.

A disszertáció későbbi fejezetében elemzem a házas nő személyi és vagyoni önállóságát a vizsgált korszakban. Megállapítható, hogy a 19-20. század fordulóján is továbbélt tradicionális magánjog vagyoni intézményei a házas nő számára széles körű vagyoni önállóságot biztosítottak. A házassági köteléki jogban azonban már korántsem volt olyan jó a helyzet, mint a vagyonjogot illetően. Ez jól megfigyelhető külföldi példákon keresztül is: Angliában például a férj törvényesen kérhette a különélést házasságtörés címén, ellenben a férj házasságtörése erre nem volt elegendő indok, a nőnek még a férj vele szembeni különös kegyetlenségét is bizonyítania kellett. Különös kegyetlenséget azért, mert az angol férfinak joga volt testi fenyegetést alkalmazni feleségével szemben. De Franciaországban sem volt jobb a helyzet, az 1804-ben hatályba lépő Code Civil szerint – amely szakítva a korábbi liberális rendszerrel kánonjogi elveket hozott vissza a magánjogba – abszolút bontó ok volt a nő házasságtörése, ellenben a férfié csak akkor, ha az ágyast a közös otthonban tartotta. Sőt a jogrend a tradicionális társadalmi rendet tükrözte abban is, hogy a házasságtörő nő három hónaptól két évig terjedő javító-fogházbeli elzárással volt sújtható, azonban a férfira vonatkozó ilyen rendelkezés nem volt.⁸¹ A „nő köteles engedelmisségének” kitételét is csak 1938-ban törölték a francia családjogból, majd csak 1942-ben rögzítette a francia családjogi törvény, hogy a férjes asszony jogilag önálló személy, jogi cselekvőképességét azonban a házassági szerződés és a törvény korlátozhatta.

A magyar házassági köteléki jog modernizációja 1894-ig váratott magára és az „eredmény” a nemi jogegyenlőség tekintetében nem minden területen bizonyult tökéletesnek, sem magában a kötelező polgári házasságot bevezető 1894. évi XXXI. törvénycikkben, sem a joggyakorlatban.⁸²

A kiegyezés utáni törvényhozás eredményeként a családjog területén a házassági vagyonjoggal összefüggésben történt meg elsőként a női jogok kiterjesztése, ez lett a nyitánya a soron következő követeléseknek. Tekintettel a később részletesebben

⁸¹HERGER, A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig 127-128.

⁸²HERGER, The Introduction of Secular Divorce Law in Hungary 138-148.

ismertetésre kerülő házassági vagyoni intézményekre, amely a házas nő személyi és vagyoni önállóságát legalábbis elvben biztosította, a 19. században erősödő nőmozgalmi törekvések között a házassági vagyoni jog területe nem kapott nagy hangsúlyt. A mozgalmi élet 1896-ig tartó első, majd az 1904-ig tartó második szakaszában a figyelem inkább a nőképzés, a munkajog és a prostitúció területére irányult. A 20. század első évtizedeiben a nőmozgalmi törekvések már erősen ideológiai szemlélettel rendelkeztek.⁸³

1.7.2. Követelések a szociális gondoskodás területén

A nők küzdöttek a gyermekszüléssel járó kedvezmények és más szociális ellátások biztosításáért, hiszen családi és szociális helyzetük tekintetében döntő jelentősége van az anyaságvédelem jogi szabályozásának. Egészen 1891-ig nem volt azonban kötelező a szülő nőket gyermekágyi szabadságban részesíteni és erre az időre korábban segély sem járt részükre. 1928 előtt a nőknek nem volt öregségi, árvasági, özvegyi és rokkantsági biztosítása, de még a polgári korszakban bevezetett munkanélküli segély összege is kevesebb volt a nők esetében.⁸⁴ A 19-20. század fordulójára az aktuális jogpolitikai célzat az előbbi kedvezményeknek a betegbiztosítás rendszerébe való beépítése lett, a magas csecsemőhalandósági arány csökkentése érdekében.⁸⁵

1.7.3. Oktatásügyi törekvések

A magyar nők az iskolai térfoglalás terén 1868-ban tartottak ott, ahol a francia társaik 1789-ben: 20%-uk tudott írni és olvasni. A képzési jogokat korlátozta, hogy a nő és lányoktatás hosszú ideig intézményesen el volt különítve az oktatási rendszeren belül.⁸⁶ 1865-ig, *Veres Pálné* intézetének felállításáig az 1856 óta működő pesti Angolkisasszonyok intézete volt az egyetlen középfokú oktatási forma lányok részére, legalábbis olyan, amely kenyérkereseti pályára készítette őket.⁸⁷ Miközben Európa-

⁸³HERGER, A modern magyar házassági vagyoni jog 339-353.

⁸⁴BASSA, Mit kell tudni a nőmozgalmakról 38-39.

⁸⁵NAGYNÉ SZEGVÁRI, Út a nők egyenjogúságához 116-121.

⁸⁶ZIMMERMANN, Die bessere Hälfte 391-392.

⁸⁷NAGYNÉ SZEGVÁRI, Út a nők egyenjogúságához 92-95.

szerte már évtizedek óta tanulhattak nők különböző egyetemi fakultásokon, Magyarországon erre 1895-ig kellett várni.⁸⁸

A korabeli közfelfogás a nőket leginkább a pedagógusi és gyógyítói pályára tartotta alkalmasnak, ezért a tanítónők privilegizált helyet foglaltak el a magyar felsőoktatás fejlődéstörténetében. Mégis, sokszor a megváltozott társadalmi viszonyok és a gazdasági kényszerűség ellenére sem fogadták rokonszenvvel őket pályatársaik sem. Sokan még azt is megkérdőjelezték, hogy a tanítónők hivatásuk mellett férjhez mehettek. De ez a jelenség más szakmák esetében is megfigyelhető volt, így például az egyetemen végzett első magyar medika a tanári lépcsőn járt fel és le, az előadó felügyelete alatt állt és külön széken ült a katedra előtt, nehogy a fiúk kikergessék vagy bántalmazzák.⁸⁹

Később, az első világháború után a felsőoktatásban megszerzett jogosítványokat is korlátozta az 1920. évi XXV. törvény numerus clausus javaslata, először a nők, majd a zsidó diákok körében.⁹⁰ Így egyes egyetemi karokat, mint a jogi kar vagy némely műszaki fakultás, csak a második világháborút követően nyitottak meg a nők számára. Ellenpéldaként New Yorkban már 1890. március 30-án női ügyvédi iskolát nyitott egy svájci származású asszony, *Emília Kempin*, aki maga Zürichben szerzett jogi diplomát, de az ügyvédi gyakorlatot ott nem engedték megkezdeni neki. London egyetemi tanácsa is úgy határozott 1877-ben, hogy ezentúl bárminemű szakra beiratkozhatnak nők is. 1883-ra 30 orosz orvostan-hallgatónő szerzett doktori rangot, de Puna városában (Kelet-India) is felsőfokú iskolát nyitottak a hindu nők számára 1884-ben.

A magyar nőmozgalmak, ahogy már korábban is láthattuk az 1860-as évekre ismerték fel azt, hogy a küzdelmeket az oktatás területén kell kezdeniük. Nem kívántak mást, mint a férfiakkal egyenlő képzési jogokat. Az intézményes nőoktatás radikális

⁸⁸FÁBRI – BORBÍRÓ – SZARKA, A nő és hivatása II. 85-182.

⁸⁹KOVÁCS, Utazás a női egyenjogúság körül 45.

⁹⁰A tudományegyetemre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló 1920. évi XXV. törvénycikk 1. § első fordulata szerint a tudományegyetemre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra az 1920/21-ik tanév kezdetétől csak oly egyének iratkozhatnak be, kik nemzethűségi s erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók és csak oly számban, amennyinek alapos kiképzése biztosítható. Forrás: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000025.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38>. (Letöltés: 2019. augusztus 24. 20:15.). A javaslat - eredeti formájában - csak a nők felvételének korlátozását helyezte kilátásba, vallási vagy etnikai diszkriminációs szándékot nem tartalmazott. In: KOVÁCS, A numerus clausus és az orvosi antiszemitizmus.

Forrás: <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00007/kovacs1.htm>. (Letöltés: 2019. augusztus 24. 20:15.).

változása azonban csak az állam 1867 és 1895 közötti liberális politikája révén válhatott lehetővé.

1.7.4. Női törekvések a munkajogban

Ami a munka területét illeti, a 19. század második felére a hagyományos megélhetési formák és foglalkozások átalakultak, egyre kevesebb férfi tudott megélni a polgári vagy nemesi birtokból. A megváltozott társadalmi munkamegosztásban egyre több nőnek kellett kenyérkeresővé válnia és a férfiak is a kiszélesedő állami munkaszektorban, a kereskedelem és az agrárium nem önálló foglalkozásaiban keresték a boldogulásukat. Az e tevékenységekbe való bejutás azonban korlátozott volt, de még nagyobb probléma volt a női és a gyermekmunka védelmének a hiánya. Arról nem is beszélve, hogy a nők munkabére még 1917-ben is átlagosan 50-60 %-át tette ki a férfiakénak.⁹¹

A nők a nemi megkülönböztetés új formáival szembesültek, természetesen a régiék mellett. Jó példája ennek *Illésy Györgyné Ember Karolina* ügye 1870-ből. Ő volt az első magyar képzett gyorsíró, aki országgyűlési gyorsírói állásért folyamodott. Kétségteljesen szakértelme ellenére *Somssich Pál* házelnök női mivolta miatt nem engedélyezte munkába állását, jóllehet az országgyűlés a döntés előtt megszavazta *Illésyné* alkalmazását. Mégis előrelépésként értékelhetjük az esetet a női munkavállalás ügyében, hiszen az országgyűlés, ahol férfiak ültek – *Deák Ferenc* támogatásával – nagy többségben elfogadta volna alkalmazását, és éppen *Illésyné* lett az, aki tevékeny szerepet vállalt a Nőiiparegylet 1871-es megalakításában, valamint a Nőiipartanoda szervezésében.⁹²

Az anyaságvédelemhez hasonlóan, a munkavédelem területén is radikális változásokra volt szükség. Gondoljunk csak az éjjeli munkavégzés szabályozatlanságára egészen 1908-ig, vagy a gyáripari dolgozók esetében arra, hogy az egészségre káros fehér és sárga foszfor alkalmazását csak 1911-ben tiltották be, de a nők bányamunkáját is csak 1939-ben.⁹³

⁹¹BRESZTOVSZKY, A magyar ipari munkásság életviszonyai 23-24.

⁹²FÁBRI – BORBÍRÓ – SZARKA, A nő és hivatása II. 186.

⁹³NAGYNÉ SZEGVÁRI, Út a nők egyenjogúságához 116-121.

1.7.5. A közéleti szereplés és a politikai jogok kérdése

A klasszikus polgári forradalmak nem hozták magukkal a nők egyenjogúsítását, sőt pontosan e vívmányuk terén követték el a legnagyobb mulasztást. Gondoljunk csak Franciaországra, ahol a férfiak általános választójogát már 1793-ban törvénybe iktatta a jakobinus alkotmány, a nők ugyanezt a jogot csak 1944-ben kapták meg. Egyes nyugati szerzők ezt azzal a jelenséggel magyarázták, hogy a női szavazók a hagyományos alapon szerveződött és esetenként az egyházak befolyása alatt álló pártokat preferálták.⁹⁴ Fontos azonban azt is megjegyezni, hogy a nők forradalom alatti politikai aktivitásának hosszú távon lettek eredményei és a korszak nem eredményezte a francia nők teljes kizárását a politikai életből, csak a perifériára szorította őket.⁹⁵

A politikai jogokat illetően kijelenthetjük, hogy 1848 előtt a magyar nemes nők nem voltak olyan jogfosztott helyzetben, mint amibe az 1848. évi áprilisi törvények hozták őket. Ugyanis a rendi társadalomban az özvegyasszonyok bizonyos esetekben aktívan is betölthettek politikai tisztséget, ilyen volt a kinevezésen alapuló főispánság, továbbá 1848 előtt a fiúsított nő és a férjének jószágaiban bent maradó özvegy az úriszék elnöke volt és képviselők által részt vehetett a törvényhatóságokon és országgyűléseken.⁹⁶ Az 1848. évi V. törvénycikk kimondta azonban, hogy a „nőszemélyek” nem tartoznak a választásra jogosultak közé, ezzel megszüntette a nemes nők addigi közvetett választójogát.

Annak ellenére, hogy az 1870-es évek jogász szerzői a magánjog terén egyes nemi megkülönböztetéseket törlendőnek tartották, a politikai jogok megadását rendre elleneztek. Hazánkban nemcsak az országgyűlési követeknek népképviselőlet alapján való választásáról szóló 1848. évi V. törvénycikk, de annak és az erdélyi II. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről szóló 1874. évi XXXIII. törvénycikk és az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1913. évi XIV. törvénycikk is kirekesztette a nőket a jog gyakorlásából.⁹⁷ A kortárs szakirodalom véleménye szerint a teljes jogegyenlőség és különösen a politikai jogok megosztása nem volt kivihető.⁹⁸

⁹⁴Lásd bővebben: HENIG – HENIG, *Woman and Political Power* 16.

⁹⁵SZAPOR, *A magánszférából a politikai közéletbe* 129-144.

⁹⁶Lásd bővebben: CSIKY, *A magyar nő jogai* 121.

⁹⁷BASSA, *Mit kell tudni a nőmozgalmakról* 41.

⁹⁸CSIKY, *A magyar nő jogai* 121.

1848 után először a községekről szóló 1886. évi XXII. törvénycikk adott képviseleti jogot – ugyan közvetett formában – a községi képviselő-testületekben a helyben lakó legnagyobb adófizetők közé tartozó nőknek.⁹⁹ A vizsgált korszakban közvetlen szavazati jogot egyedül a reformált evangélikus egyház biztosított az özvegyeknek és nagykorú hajadonoknak.

A politikai jellegű követelések a Monarchia válságát kísérő politikai nyugtalanság éveiben sűrűsödtek, ennek ellenére a magyarországi nőmozgalom a lassan ocsúdók közé tartozott. A Feministák Egyesülete lépett fel ekkoriban szociális jellegű követelésekkel, mint a vasárnapi munkaszünet visszaállítása, hétköznapokon a zárórarendelet betartása, a női foglalkoztatás kiszélesítése és a bérek emelése. A feminista mozgalom elsősorban a tisztviselők érdekeiért, a közszolgálati kirekesztettség ellen harcolt. Az első világháborúban sok férfi veszítette életét, a rosszul fizetett, meggyötört nők létfenntartókká váltak. A társadalmi elégedetlenség az oroszországi forradalmak hatására a tetőfokára hágott és ennek köszönhető, hogy a nőtisztviselőknek nagy szerepük volt az őszirózsás forradalomban.

A vizsgált korszakban mindezek ellenére nem történt meg a nők politikai jogainak kiterjesztése és nem kaptak a férfiakkal egyenlő választójogot, 1919 után visszarendeződés figyelhető meg a választójog területén, a polgári korszakban, majd a Tanácsköztársaság idején elért kezdeti eredmények ellenére.¹⁰⁰ Ugyan a tényhelyzet nem különbözött a nyugat-európai országokban elért eredményektől annak ellenére, hogy ott a polgári forradalmak korábban jelentkeztek és például a feudális előjogok eltörlésére Franciaországban mintegy 60 évvel korábban került sor, mint hazánkban.

⁹⁹GÁSPÁR, A női jogok 65-80.

¹⁰⁰PALASIK, A nők a parlamentben 227-257. A *Friedrich*-kormány által kiadott 5958/1919. ME számú rendelet nem terjesztette ki a nők választójogát, sőt, mintegy 40 százalékkal, kb. 570 ezerrel csökkentette a választásra jogosult nők arányát. A nők választójoga a két világháború között is korlátozottabb volt a férfiakénál, az 1925. évi XXVI. törvény sem hozott új eredményt (Lásd bővebben: NAGYNÉ SZEGVÁRI, Út a nők egyenjogúságához 211-227.). Az első átfogó törvényi szabályozást hozó 1938. évi XIX. törvénycikk sem adott azonban a nők részére több jogot (Lásd bővebben: NAGYNÉ SZEGVÁRI, A női választójog 138- 168., CSÁSZÁR, Nőmozgalmak 117-128.). Az általános női választójog csak a második világháborút követően, 1945-ben valósult meg. Bár a demokrácia hazájának tartott Egyesült Államokban is csak 1920-ban vált általánosan elfogadottá a nők szavazati joga, és radikális változások Nyugat-Európában is többnyire csak a második világháború után mentek végbe (Lásd bővebben: LEHOCZKYNÉ KOLLONAI, Amerikai sikertörténet - európai változások.).

1.7.6. Nőmozgalmi célkitűzések a büntetőjog területén, a prostitúció visszaszorítására tett intézkedések. A magyar nőmozgalmak erőfeszítései a leány és nőkereskedelem visszaszorítása érdekében a 20. század elején

A nők társadalmi és jogi helyzetének vizsgálatakor nem tekinthetünk el a prostitúció létező jelenségének tárgyalásától sem, amelyet az értekezés későbbi fejezetében részletesen bemutatok.¹⁰¹ Túl azon, hogy tipikusan nőkhöz kapcsolódó foglalkozásról volt szó, ugyanennyire átfogó társadalmi probléma, sőt sok tekintetben a társadalmi problémák szülte jelenség volt a vizsgált korszakban. Annak ellenére, hogy a 19. század elején a prostitúció szabályozása terén a tiltásé volt a főszerep, a század végére teljes „iparág” épült a „bujálkodásra”. Az intézmény rendkívül erős jelenléte bebizonyosodott hazánkban, különösen a 19. század második felében. 1815 után Pest a leánykereskedelem központja lett.¹⁰²

Nem vonható kétségbe, hogy a prostituáltként megbélyegzett lányok és asszonyok jelentős része szegény volt és megélhetési problémával küzdött. A nők kiszolgáltatott helyzetén a szegényeknek nyújtott támogatások sem segítettek, mivel a társadalom legszegényebb rétegébe tartozó nőket ugyanúgy erkölcsileg bukottnak tekintették mint korábban, ezért a támogatásból kizárták őket.¹⁰³ Ekkora már ismertek voltak a nemi úton terjedő betegségek veszélyei is.

A kéjtelenség szabályozása kapcsán kiemelendő, hogy a dualizmus kori Magyarországon a korszak nagy részében működött ún. reglementációs rendszer a prostitúciót szükséges rossznak tekintette, ezért megpróbálta azt korlátok közé szorítani,

¹⁰¹A prostitúció széles körű üldözése, bár a jelenség a tradicionális keresztény értékekkel élesen szemben állt, csak a 16. században, az első nagy szifiliszjárvány dühöngése idején indult Európa-szerte. A 19. század elején ismét toleránsabb lett a megítélése, azonban korlátok közé szorítását közegészségügyi és közerkölcsi szempontból ekkor is elengedhetetlennek ítélték. Miután a 18. században megjelent reglementációs szabályok és a bordélyházak nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, a nőmozgalmak tüzték zászlajukra a prostitúcióban érintett nők hathatós támogatását, majd a 20. században nemzetközi egyezmények sora számolta fel ezt a megengedő, de egyben korlátozó rendszert (Az értekezés időkeretein túlmutató szabályozás-történethez lásd: MIKLÓSSY, A budapesti prostitúció 6-8.)

¹⁰² *Miklóssy János* állította, hogy „A magyarországi leányexport mint üzlet a török hódoltság idején vált nagyszabásúvá (...) A magyarországi behozatal *Mária Terézia* idején is nagy volt, ugyan ebben az időben még Pozsony volt a leánykereskedelem központja, csak 1815 után lesz Pest a fő forrás.” (Lásd bővebben: MIKLÓSSY, A budapesti prostitúció 69-73.). Ezt támasztotta alá *Forrai Judit* írása is, amely az 1867 után alkotott szabályrendeleteket és bordélyhelyzetet elemezte, állítva, hogy a 19. század második felében Pest volt a leánykereskedelem központja, ugyanakkor kitért arra, hogy 1869-ben már belügyminisztériumi rendelet alkotására volt szükség a „Keleti bordélyházaknak magyar nőkkeli népesítésének meggátlása iránt”, amely a disszertációban foglalt tényállítást alátámasztotta. (Lásd bővebben: FORRAI, A budapesti prostitúció 93-100.)

¹⁰³SCHREIBEL, A prostitúció 106.

ugyanakkor elismerte a létezését, hiszen a prostituált tevékenységének speciális zónákban szorításával egy lépést tett a legalitás felé. A szabályozás vagy éppen annak hiánya a Pesten és az egyes megyékben megjelent szabályrendeletekben és a büntetőjogi kodifikáció eredményeiben (az 1795. évi és az 1843. évi tervezetben, az 1803. évi és 1852. évi Osztrák Büntető Törvénykönyvben, valamint az 1878. évi V. t. ben, az ún. Csemegi-kódexben) a prostitúció intézményével összefüggő törvényi tényállásokban megfigyelhető. Meg kell jegyezni, hogy a tárgykörben hatályos jogi normák gyakorlati érvényesülése sem volt egyértelmű.¹⁰⁴

A fenti a problémára igyekezett megoldást találni mind a nőmozgalmi aktivisták tevékenysége, mind az 1910-es Párizsi Egyezmény. Az aktivisták fő célja a „titkos prostituáltak” elleni védekezés és a kéjnök kizsákmányolás elleni védelme, valamint az orvosi ellenőrzés mind szélesebb körű kiterjesztése volt. 1912-ben asszonyok pár fős csoportja kezdte meg munkáját a budapesti főkapitányság erkölcsrendészeti osztályán annak érdekében, hogy a regisztrációra jelentkezőket lebeszéljék szándékukról. A Magyar Nőegyesületek Szövetsége 1912-ben azt javasolta, hogy a regisztráció alsó korhatárát egységesen 18 évben határozzák meg, azonban a korhatárnak a szakirodalomban javasolt 20. életévre emelésére nem került sor.¹⁰⁵

Radikális változás e téren azonban csak az első világháborút követően történt.¹⁰⁶ Úgy tűnik, hogy a hatalom egészen eddig nem törekedett a prostitúció visszaszorítására és ez a vizsgált korszak végéig így is maradt. Máiig eldöntetlen kérdés, hogy a prostitúció körüli morális-társadalmi törekvések, valamint a kormányzati jogpolitikai célzat mennyiben irányultak ténylegesen a probléma hathatós gyakorlati megoldására.¹⁰⁷ A források arra utalnak, hogy az ún. titkos prostituáltakkal szemben alkalmazott enyhe büntetési tételeken túl a magyar hatóságok a „társadalom szükségleteire” és persze a bordély tulajdonosoktól származó jelentős adóbevételekre hivatkozva gyakorta eltekintettek a szabálykövetés kikényszerítésétől.

¹⁰⁴A levéltári forrásközlést megköszönöm Récesei Balázs főlevéltárosnak. In: RÉCSEI, A kéjelgésügy szabályozása Somogy vármegyében a dualizmus első felében 311-342., valamint RÉCSEI, A kéjelgésügy szabályozása Somogy vármegyében a dualizmus második felében 177-210.

¹⁰⁵SCHREIBEL, A prostitúció 72.

¹⁰⁶MIKLÓSSY, A budapesti prostitúció 89.

¹⁰⁷ZIMMERMANN, Nemiség, tisztesség és szegénység 3.

2. A magyar jogtudomány reformigénye

A „nőkérdés” vizsgálata során fontosnak tartottam annak feltárását, hogy a korszak jogtudományának képviselői miként álltak a témához, mi volt a véleményük a nők jogainak kiterjesztéséről, jogkiterjesztésként értékelték-e a változásokat, illetve egyáltalán foglalkoztak-e tudományos igénnyel azzal, hogy a polgári modernizáció jogi értelemben mennyiben érintette a nőket, továbbá saját maguk vajon felléptek-e reformigényekkel e területen. Ehhez négy, az alábbiakban bemutatott jogi szakfolyóirat állományát választottam.

A Jogtudományi Közlöny (a továbbiakban: Közlöny) volt az egyik legjelentősebb és leghosszabb életű jogi folyóirat, amely nemcsak 1866 és 1934 között működött, hanem az 1934 és 1945 közötti kényszerű szünet után újraindult és a mai napig megjelenik. A fő témái közé tartozott a törvényhozás és a jogtörténelem is. Elsősorban azért választottam a folyóiratot, mert miután a 19-20. századfordulóig nem adtak ki hivatalos gyűjteményt a bíróságok gyakorlatáról, a Közlöny volt az egyetlen forrása a 19. század második felének bírói gyakorlatának.¹⁰⁸ A Jog című szakfolyóirat a magyar ügyvédi, bírói és közjegyzői kar közlönye volt 1885–1908 között, amely ebből kifolyólag tovább árnyalta az eredményeket.¹⁰⁹ A Magyar Igazságügy (a továbbiakban: Igazságügy) elnevezésű jogtudományi havi folyóirat 1874-ben indult, pár évvel a Jogtudományi Szemle 1870. évi megszűnése után és 1892-ig, a Jogi Szemlével történt egyesítéséig színvonalas írásokat tartalmazott a kodifikációs tevékenység témakörében. A folyóirat magas szakmai színvonalához az is hozzájárult, hogy a munkatársai a jogalkotás és a jogalkalmazás berkeiből kerültek ki.¹¹⁰ A Jogállam jog és államtudományi szemle 1902 és 1938 között működött és a korszakban nívós folyóiratnak számított. A vizsgálata azért is jelentős a téma szempontjából, mert az első megjelent számának a mottója szerint "A felvilágosodott, jogaira féltékeny társadalom, a legfelsőbb elvül kitűzött jogegyenlőséget megvalósító, mindenki jogát biztosító állami organizmust követel."¹¹¹ *Márkus Dezső* munkái révén részlegesen vizsgáltam az

¹⁰⁸<https://dt.ogyk.hu/hu/gyujtemenyismertetok/folyoiratok/item/100-jogtudomanyi-kozlony-1866-1934> (Letöltés: 2019. szeptember 27. 12:07).

¹⁰⁹<https://dt.ogyk.hu/hu/gyujtemenyismertetok/folyoiratok/item/420-jog> (Letöltés: 2019. szeptember 27. 12:13.).

¹¹⁰<https://dt.ogyk.hu/hu/gyujtemenyismertetok/folyoiratok/item/111-magyar-igazsagugy> (Letöltés: 2019. szeptember 27. 12:13.).

¹¹¹Forrás: <https://dt.ogyk.hu/hu/gyujtemenyismertetok/folyoiratok/item/98-jogallam> (Letöltés: 2019. szeptember 28. 17:17).

Ügyvédek lapja számait is. Úgy vélem, a fenti iratok kutatása szignifikáns eredménnyel szolgáltak a dualista korszakról.

A Közlöny valamennyi megjelent számát vizsgáltam 1867 és 1918 között és azt a következtetést vontam le, hogy a disszertáció témája szempontjából szorosabb értelemben vett nőkérdés, a nőképzés igénye kapcsán elhanyagolható mennyiségű írás jelent meg a jogászszakma tollából és nem sokat cikkezett a nőknek a polgári korban előtérbe került közéleti szereplése témájában sem. Foglalkozott a jogi közélet a „nőkérdéssel”, de leginkább, mint az esetek támogatásával, amely az özvegy öröklési joga, az atyasági kereset és a törvénytelen gyermek tartása témakörében összpontosult. Természetesen ezentúl foglalkoztatta a jogalkalmazókat a korszakban hatályba lépett házassági törvény is.

Kiemelendő a Közlöny szerzői közül *Márkus Dezső* (Paks, 1862 – Budapest, 1912), a dualizmus-kori magyar jogtudomány neves képviselője, akinek a tanulmányai, kézikönyvei és a szerkesztésében megjelent művek egyaránt nagy haszonnal forgathatóak a polgári modernizáció korszakára vonatkozó összehasonlító jogtörténeti kutatásokhoz.¹¹² *Márkus* munkásságában kiemelkedő helyet foglalt az esetekre, vagyis a társadalmilag hátrányos helyzetű csoportokra vonatkozó jogi szabályozás vizsgálata. Tudományos munkájának vitathatatlan eredménye volt a vonatkozó hatályos jogi normák és a joggyakorlat összefoglalásán túl, hogy nyilvánosságot biztosított az esetek támogatása érdekében. Ide tartozott – *Márkus Dezső* munkásságában – a nők jogi státusának vizsgálata, amely szorosan összefüggött a házasságon kívül született gyermek jogainak vizsgálatával. A jogtudós vizsgálta még a nők jogi helyzetét a cselédség és a választójog szabályozása kapcsán is.

Márkus Dezső alábbiakban ismertetett munkái alapján egyértelműen kijelenthetjük, hogy a nőkérdés abszolút támogatója volt, abban saját korának felfogását jócskán meghaladta. A teljes jogegyenlőség feltétlen híveként pártolta a választójog nőkre történő és a férfiakkal azonos feltételek mellett történő kiterjesztését, éppen ilyen hevesen ellenezte a gazda fegyelmi joga gyakorlását a cseléd felett. A házasságon kívül született gyermek jogállásának vizsgálata kapcsán méltatlannak tartotta, hogy a korabeli törvényhozások nem becsülték megfelelően az emberi életet, hiszen a házasságon kívül született gyermek után fizetendő tartásdíjat úgy fogták fel, mint a férfi részéről az

¹¹²HERGER, Az európai jogi kultúra közös értékei 3-7.

élvezetekért fizetett összeget. Az így született gyermek egész élete tele volt azonban tési, lelki és erkölcsi nyomorúsággal. A bíró ugyan nem tehetett jót a társadalom és a törvényhozás mulasztásait ezen a téren, mégis módjában állt azoknak hatását enyhíteni, amely *Márkus* véleménye szerint egyben a kötelessége is volt.

Márkus Dezső a tudományos kutatás igényességével vizsgálta a kifejtett témák esetében a külföldi törvényhozások eredményeit annak érdekében, hogy a korszakban készülő Polgári Törvénykönyvünk végleges szövegezésében miként kellene szabályozni a szerencsétlen emberek sorsát a korabeli társadalom többségének elvi álláspontja figyelembe vételével. Tisztában volt azonban azzal, hogy annak a gyökeres reformnak, amelynek az elesettek kérdésben híve volt még nem érkezett el az ideje.¹¹³

A Jog 1886 és 1908 között megjelent tartalmának felderítése után azt állapítottam meg, hogy a folyóiratban író ügyvédek, bírák és közjegyzők a századforduló előtt leginkább a házassági köteléki és vagyoni jog területével foglalkoztak, amely érthető is, hiszen a H.T. hatálybalépését megelőzően a jogalkalmazás egységének hiánya, annak életbelépését követően pedig az új törvény alkalmazásával kapcsolatos problémák foglalkoztatták őket. A cikkek túlnyomó része vagyoni jellegű intézményeket érintett, mint a nőtartás, a törvénytelen gyermek tartása és az atyasági kereset, az özvegyi jog, valamint a házastársak vagyoni viszonyai. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a női jogok kiterjesztésére a kiegyezést követően először a házassági vagyoni joggal összefüggésben került sor.¹¹⁴ Az 1900-as évek elején a Polgári Törvénykönyv tervezetének (a továbbiakban: Tervezet) megjelenése kapcsán azonban már kifejezetten a nőemancipációt érintő írások jelentek meg.

Annak ellenére, hogy az Igazságügy szerzői között jelen voltak a kodifikációs munkálatokban résztvevő jogászok, a bírói kar jeles személyiségei, tekintélyes egyetemi tanárok, tapasztalt ügyvédek és jeles jogi szakírók, kifejezetten a „nőkérdés” témakörében összesen két írás jelent meg a folyóiratban. Az első egy a nő magánjogi helyzete témájában 1886-ban született irodalom elemzése volt,¹¹⁵ majd ezt követően 1889-ben tartalmazott ismeretlen szerzőtől egy cikket arról, hogy vajon lehet-e a nő ügyvéd a francia jogrendszerben.¹¹⁶

¹¹³MÁRKUS, A házasságon kívül született gyermek a legújabb jogfejlődésben I. 5.

¹¹⁴HERGER, A modern magyar házassági vagyoni jog 339-353.

¹¹⁵R. M., A nők joga 143-145.

¹¹⁶*Guillery* ügyvéd korát meghaladva azt kívánta a brüsszeli főtörvényszék első tanácsától, hogy mondja ki a nők egyenjogúságát. Hiszen teheti-e a törvény, hogy a fiatal leánynak megengedi a jogi iskola látogatását és azután eltépi oklevelét? A törvényszék döntését a közlés nem tartalmazta, ellenben

A Jogállam 1902 és 1918 között megjelent számaiban egészen a világháborús időkig csak a férj, a feleség és a gyermek jogviszonyai témában¹¹⁷ és a házassági törvény kapcsán találtam írásokat,¹¹⁸ később pedig a nők jogi tanulmányai¹¹⁹ és a választójoga vonatkozásában.¹²⁰

Az alábbiakban elemzem a fenti jogtudományi folyóiratokban a vizsgált időszakban megjelent nőkérdést érintő írásokat, nemcsak *Márkus Dezső*től. Az elemzés a következő kategóriákra vonatkozott: a cselédség kérdése, a nőkérdés megjelenése, a nők politikai jogai, a házassági vagyoni jog és a házas nő jogállása a dualista korban, a házas nő személyi és vagyoni önállósága (nőtartás, özvegyi jog), az atyasági kereset és a törvénytelen gyermek tartása, valamint a házasságon kívül született gyermek jogállása.

2.1. A „nőkérdés”

A kiegyezést követő években először 1868-ban jelent meg a nőkérdés tudományos igényű cikk a *Közlönyben Ekmayer Ágost* kassai királyi jogakadémikus ny. r. jogtanár tollából, aki cikksorozatában a személyes tulajdonságokból és viszonyokból származó jogokra vonatkozó alapelvek egybevetésén és összehasonlításán dolgozott az osztrák és a porosz törvénykönyvben, illetve a magyar jogban.¹²¹ *Ekmayer Ágost* – aki szerint a jogképesség gyakorlatában a nemi különbségtétel miatti megszorítások jelen voltak – kifejtette, hogy a nőknek a közéletből történt kizárását a germán jellemű nemzetek hagyománya, annak nők iránti tisztelete indokolta, amely nyomán a németek minden mások előtt elismerték a házasfelek egyenjogúságát a családi életben. Ezzel együtt járt az is, hogy a nők működését a családi és házi körre szorították, ellenben nem volt különbség férfi és nő között minden ezzel össze nem függő polgári magánjogok gyakorolása terén. Kiemelte, hogy Poroszországhoz hasonlóan honunkban is lényeges

olvasható benne a főügyész álláspontja, aki ellenezte az ügyvédi karba *Popelin Mária* k. a. jogtudor felvételét. Lásd bővebben: *Lehet-e a nő ügyvéd?* 81-82.

Forrás:http://dtl1.ogyk.hu/view/action/nmets.doDOCCHOICE=9016749.xml&dvs=1569698217188~777&locale=hu_HU&search_terms=&view_profile=user&adjacency=&VIEWER_URL=/view/action/nmets.do&DELIVERY_RULE_ID=4&usePid1=true&usePid2=true©RIGHTS_DISPLAY_FILE=copyrights3 (Letöltés: 2019. szeptember 28. 21:20.).

¹¹⁷HEVESI, A férj, a feleség és a gyermek jogviszonyai 807-809.

¹¹⁸T.H., A házasságjogi törvény 796-797.

¹¹⁹NYÁRI, Nők a jogi fakultáson 110-111.

¹²⁰ZILÁHI, A nők választójoga 143-159.

¹²¹EKMAYER, A személyes tulajdonságokból s viszonyzatokból származó jogokra vonatkozó alapelveknek egybevetése 124-127.

jogkülönbségeket vont maga után a nőnem annak ellenére, hogy Ausztriában már megszüntették a nők cselekvési képességében megnyilvánult megszorításokat, sőt az Osztrák Polgári Törvénykönyv 1349., 192., 434. és 591. §-ai szerint a bíróság előtt megjelenhettek, szerződéseket köthettek és csak harmadik személyekre vonatkozólag voltak korlátolva amennyiben gyámságot rendszerint nem viselhettek, végintézkedéseknél és telekkönyvi okmányoknál, mint tanúk nem szerepelhettek. A hazai jogunkban tapasztalt megszorítások egyrészt a német jellemtől idegenek voltak, másrészt a nők időközben előhaladottabb műveltségi állapotával sem egyeztek.

1872-ben *Misner Ignác* ügyvéd a *Katona Mór*nak „A törvényes örökösödés a magyar jogban” című értekezésében kifejtett azon álláspontját vitatta, amely szerint a magyar örökösödési jog hézagát tartotta kívánatosnak pótolni azzal, hogy a paraszti birtokok feldarabolódásának megakadályozása érdekében a lemenő leánygyermek törvényes öröklése tekintetében az osztályrészük kisebbre „szabassék” a fiúgyermekénél, és hogy az utóbbiak jogosítva legyenek a fekvő birtokot a valódi becsáron alul megtartani. A szerző ezzel kapcsolatos aggályát kifejezte, ugyanis a vérokonsági kapcsolat egyezősége alapján a törvényes öröklés tekintetében a leány és a fiúgyermeket egyenjogúnak tartotta.¹²²

Nem így *Kontur Béla*, aki a nők magánjogi helyzetét indokolatlanul liberálisnak érezte és a Jogban 1902-ben megjelent írásában egyenesen úgy vélekedett az elmúlt évtizedek eseményeiről, hogy azok különösen vagyoni jogi értelemben a nőket a férfiak elé helyezték és a törvényi házassági vagyoni jogban a magyar törvényhozás feminizmusa érvényesült: a nő a különvagyont visszakövetelhetette a férjétől sőt abban az esetben, ha meghalt, kártérítés iránti követelése átszállt az örökösire; a férj ellen vezetett végrehajtásban nem volt helye a nő használati tárgyai (a nő kezdő betűivel ellátott arany-, ezüst- és ruhaneműk, drágaságok) foglalásának; a jegyajándék is a nő különvagyona volt; a hozományból a férjet csak a haszonélvezet illette és a házasság megszűnése (halál, holtta nyilvánítás, a házassági kötelék érvénytelenítése, végérvényes bontó ítélet) után visszaadandóvá vált; a magyar nőnek, ha másodszor, vagy harmadszor is férjhez megy, mindig van igénye a hitbérhez.

Annak ellenére, hogy a házasság nő személyi és vagyoni önállósága 1848 előtt is érvényesült, *Kontur* a feministákat okolta azért, hogy a nő az egész világon nem bírt

¹²²MISSNER, A lemenő leánygyermek örökösödési jogának megszorításáról 240-241.

annyi joggal és cselekvőképességgel, mint nálunk, nem számoltak azonban szerinte a nőmozgalmi aktivisták a speciális magyarországi viszonyokkal, t.i. azzal, hogy nálunk a nőnevelés nagyon hátra volt, amely miatt a nőkérdést nem szabadott volna a férfiak és nők egyenjogúsága elve mentén megoldani. Azt sem szabadott volna szem elől téveszteni a jogalkotónak, hogy a nő természete szerint önmagának kárt okoz.¹²³

Kontur a törvényes örökösödés tekintetében sem osztotta *Misner* fent ismertetett álláspontját, nem értett egyet azzal, hogy a gyermekek – tekintet nélkül nemükre – végrendelet hiányában fejenként teljesen egyenlő részt kapnak az elhunyt szülő vagyonából, vagyis a magyar nő egyenlőnek tekintendő a férfival a törvényes öröklés vonatkozásában. A nőkérdést álláspontja szerint csak úgy lehet megoldani, ha a nőktől a vagyont elveszik és a fekvő vagyont az örökösödési törvények a fiúnemű örökösök kezeiben összpontosítják.

Túlzottan liberálisnak tartotta továbbá azt is, hogy a magyar nő megbízott által, mint legtöbb adót fizető szavazati joggal bírt a községi képviselő testületben, orvostudori, tanári, gyógyszerészmesteri oklevelet szerezhette, ipart űzhetett, adásvételi szerződéseket köthetett, ingatlanok rendelkezhetett, csere és kölcsönszerződésre léphetett, a tőzsdén játszhatott, utalványozhatott, kezességet vállalhatott, váltón nyargalhatott, tanúzása perdöntő lehetett házassági perekben is, a rendőrségtől türelmi bárcát kérhetett, pereskedhetett és a H.T. 80. §. a) pontja alapján bármikor elválhatott férjétől, sőt ha a második férjre is ráunt, attól is elválhatott, újra férjhez mehetett és ezt a „perjogi huncutkodást” az emberi kor legvégső határáig űzhette. A férj pedig a felesége ügyeiben nem járhatott el a nő részéről kiadott meghatalmazás nélkül, azonban „ő az úr(!) a háznál . . .”¹²⁴

A nők gyámság és gondnokságviselési képességéről szólva az 1877. évi XX. törvénycikk rendelkezése egyértelmű volt a tekintetben, hogy a mostoha anya mostoha gyermekei felett gyámságot nem gyakorolhatott. A törvénycikk 43. § a) pontja szerint ugyanis a nők az anya és az örökbefogadó anya (35. és 36. §-ok) kivételével gyámságot nem viselhettek. A joggyakorlat ugyanakkor úgy tartotta, hogy a fenti törvénynek a nők gyámság és gondnokságviselési képességére vonatkozó rendelkezése már nem egyezett

¹²³A női hozománynak megvolt az a sajátsága, hogy a férj ingatlanára zálogjogilag bekebelezhető (1885. évi telekkönyvi rend. 65. §., 1840: XXII. t.-c 86. §.) és megilleti az elsőbbségi és visszautasítási jog és ha a férj csődbe jutott, az asszony a csődtömegeből igényének bejelentésével és bizonyításával kivonhatta. Lásd bővebben: KONTUR, A magyar nő magánjogi helyzete 378-381.

¹²⁴KONTUR, A magyar nő magánjogi helyzete 378-381.

a magyar nők jogi állásával, az újabb európai jogfejlődéssel és különösen nem egyezett az „úri osztályhoz tartozó” nők magasabb képezettségű szintjével.¹²⁵

Több védelmet a nőnek! címmel 1891-ben jelent meg cikk a Közlönyben, amely az *Élet* című folyóiratnak a nőkérdéssel kapcsolatos írásait taglalta. A dolgozat írója *Vikár Béla* volt, aki a finnországi viszonyokat a helyszínén tanulmányozta és hasonlította össze a hazai helyzettel. A cikk szerint nemcsak az *Élet* tűzte ki a lobogót a nőkérdés mellett, amelynek fejlődését hazánkban anyagi és erkölcsi kérdések gátolták, hanem mások is felemelték a hangjukat az ügy érdekében. Az *Élet*ben megjelenő álláspont szerint, minél magasabb fokot ért el a társadalom, annál magasabbra teszi a nő értékét, annál fokozottabb erkölcsi követelményekkel lép föl vele szemben, de annál szélesebbre terjeszti ki a törvény a nőknek biztosított védelmet is. Az angol nő így jobban volt védve mint a francia, az amerikai jobban, mint az angol, a finn jobban, mint az amerikai. Nem az a védelem alapja, bár az eredmény ugyanaz, mint a középkorban volt, amikor a házasságot, mint szentséget védték tisztán egyházi szempontból. A 19. század végén ez a valláserkölcsei szempont háttérbe szorult és a védelem inkább méltányossági és humanitárius szempontokból indult ki és a nő helyzetének erősítésére irányult. A nők társadalmi helyzetével kapcsolatban hátrányos megítélésnek tartotta azt a hatályos Btk.-ban megjelent szabályozást, amely a csábítás bűncselekmény törvényi tényállásánál nem részesítette büntetőjogi védelemben a 14-16 év közötti lányokat és ennek indokát sem adta. E szabályozás következménye az, hogy a társadalom nem a lelketlen csábítót, hanem a szánalomra méltó áldozatot rekesztette ki.¹²⁶

A Közlöny 1899 évben megjelent számában jelent meg először az ügyvédi hivatás nők általi gyakorlásának kérdése Franciaország kapcsán. Az ügy előzménye az volt, hogy a párisi Cour d'appel 1897. november 30-án egy felmerült eset alkalmából kimondta, hogy a nők nem lehetnek jogvédők. A végzés indokolása főleg arra hivatkozott, hogy a régi jogban Rómában a nők egyenest el voltak tiltva a jogvédelemtől, valamint arra, hogy a jogvédőknek bizonyos esetekben helyettesíteniük kellett a bírót, holott a nők a törvény értelmében bírói funkciót nem teljesíthettek. Ezzel szemben a francia kamara 1899. június 30-án jelentékeny többséggel megszavazta azt a törvényjavaslatot, amely lehetővé tette a jogtudori oklevéllel (diplome de licencié en droit) ellátott nők részére az ügyvédi hivatás (avocat) gyakorlásához szükséges eskü

¹²⁵B, A nők gyámság- s gondokságviselési képességéről 70-71.

¹²⁶Több védelmet a nőnek! 262-263.

letételét. A cikk írója nem tartotta a jelenséget újításnak, inkább gyakorlati jelentőséget tulajdonított annak. Már ezt megelőzően 30 évvel ugyanis Iowa állam törvényhozása 1869-ben kimondta, hogy nők is lehetnek ügyvédek. Ezt a példát csakhamar követte az észak-amerikai Unió számos állama (Illinois 1872-ben, California és Minnesota 1872-ben, Ohio és Wisconsin 1878-ban, Massachusetts 1882-ben, Oregon 1885-ben, New York 1886-ban, Montana 1889-ben, Nevada 1893-ban, New Jersey 1895-ben), sőt több amerikai államban nem is volt ehhez külön törvényre szükség, mivel a bírói gyakorlat a törvényt úgy értelmezte, hogy nők ügyvédi gyakorlatot folytathattak. Az Egyesült-Államok kongresszusa az 1879. február 15-i törvényben kimondta, hogy minden nő, aki valamelyik Állam vagy Terület főtörvényszéke előtt három éven át védőbeszédet tartott és tehetségével, jellemével kiérdemelte a bírák becsületét, az Egyesült Államok Legfőbb Bírósága előtt is folytathatott gyakorlatot. A női ügyvédek száma nem szaporodott ugyan rohamosan, de mégis elég jelentékeny volt, az 1880. évi népszámlálás alkalmával az Egyesült Államokban volt 75 nő és 64.062 férfi, 1890-ben 208 nő és 89.422 férfi lawyer, 1899-ben 275 női lawyer és ezek közül 13 a legfelsőbb bíróság előtt folytatott gyakorlatot.

A francia törvényjavaslatot ellenzők fő érve az volt, hogy a feministák diadala esetén megszűnik a házasság intézménye és akkor, a törvényes örökösök hiánya folytán megszűnik a magántulajdon, mint a társadalom alapja. Arra is hivatkoztak, hogy a törvény a családi tűzhely mellől elszakítja a munkásnőket is, továbbá abbéli aggályukat fejezték ki, hogy a szép ügyvédnők meg fogják téveszteni a bírák ítélőképességét. Mindennek ellenére a francia kamara a javaslatot nagy többséggel elfogadta.¹²⁷ A magyar ügyvédi vizsga előfeltételeiről szóló cikk 1900-ban ellenben nem tett említést női ügyvédekről.¹²⁸

A jogi pálya a nőkre nézve teljességgel tiltott terület volt hazánkban 1912-ben is. Az egyik egyetem bölcsészeti kara például egy konkrét esetben elzárta a nőt az egyetemi magántanári képesítés megszerzésétől.¹²⁹ 1913-ban még mindig nem léphettek nők a jogi pályára annak ellenére, hogy a bölcsészeti és az orvosi fakultásra bebocsátották már őket. *Popper Manó* osztotta *Szászy-Schwarz Gusztáv* egyetemi tanár álláspontját a tekintetben, hogy semmi sem indokolta a különbségtételt. Szükségesnek

¹²⁷S, Nők mint ügyvédek 233-234.

¹²⁸ENYICZKEI, Az ügyvédi vizsga előfeltételeiről 76-78.

¹²⁹ZSOLDOS, A nők a jogi pályán 204-205.

tartotta azonban a nők egyenjogúságát korlátozó rendelkezések eltörlését ezt megelőzően, így például azt, hogy a nők a telekkönyvi használatra készített okiratot tanúként aláírassák, a nőknek az esküdtszék intézményből való kizárása megszüntetését. Nem látszott indokoltnak az sem, hogy teljes korúsága ellenére a 24-ik életéve betöltése előtt ne bírjon a nő szenvedő váltóképeséggel, ha történetesen önálló ipart nem űzött.¹³⁰

Szászy-Schwarz Gusztáv vizsgálta a nők egyetemi tanulmányainak a létjogosultságát ezt megelőzően is. Már 1903-ban kifejtette, hogy véleménye szerint a nők ugyanúgy alkalmasak lehetnek a jogi stúdiumra, mint a bölcsész vagy az orvosi karon való tanulásra. A szenvedélyes egyoldalúság talán alkalmatlanabbá teszi őket a bírói tisztre, de egyúttal talán alkalmasabbá teszi az ügyvédire.¹³¹ 1917-ben *Szászy-Schwarz* cikket írt *Nőjogászok az egyetemen* címmel a jogászképzés külföldi állapotáról. A vizsgálatai eredménye az volt, hogy a nők majdnem az egész művelt világon hallgathatták a jogot, majdnem mindenütt leteheték a jogtudori vizsgákat is, ügyvédi és különösen bírói gyakorlatra azonban még csak kevés országban képhetek. Németországban 22 egyetemen 1913 évben összesen 50 női joghallgató volt beiratkozva, holott a többi karoknak együttvéve 3633 nőhallgatójuk volt, a jogi karra tehát az összes női hallgatóknak 14%-a esett, nem számított ezért hazánkban sem nagyobb arányokra. A napilapok szerint *Apponyi Albert* vallás és közoktatásügyi miniszter a jövő tanév elejére meg fogja nyitni az egyetemek jogi karait nők számára is. Ennek előzménye az volt, hogy a feministák egyesületének kérvényére a budapesti egyetemi jogi kar 1914. évben azt javasolta a kormánynak, hogy a nők a jogi karba ugyanazon feltételek mellett iratkozhassanak be, mint a többi világi karokba.¹³²

2.2. A házassági kötelező jog a dualizmus korában

Annak ellenére, hogy a házassági kötelező jogot a H.T. hatályba lépéséig a felekezeti jogok szabályozták, a magyar jogfejlődés a családjogot mindenkor a magánjog szerves részének tekintette. A magánjogi törvénykönyv tervezetében (a továbbiakban: MTJ) meghagyták a kötelező jog külön törvényben történő szabályozását, egészen a pártállami

¹³⁰POPPER, *Nők a jogi pályán* 347.

¹³¹SZÁSZY-SCHWARZ, *A nők jogi stúdiumáról* 13-20.

¹³²SZÁSZY-SCHWARZ, *Nőjogászok az egyetemen* 405-406.

korszak családjogi törvénykönyvéig (1952) – amely a speciális, az általános magánjogtól eltérő szabályokra hivatkozva a családi viszonyok egészét külön törvényben rendezte – megmaradt ez az egység. A H.T. hatályba lépéséig fennállt kettősséget követően, annak hatályba lépésével a köteléki ügyekben bevezetésre került az egységes, állami igazságszolgáltatás. A bíróság a kötelékkal együtt – kérelem esetén – dönthetett a tartásról és az egyéb vagyoni igényekről is. A H.T. vétkességi elven nyugvó bontójogában és ennek bírói gyakorlatában az 1895-1918 közötti időszakban számos, női oldalról előnytelen elem volt még.¹³³

A vizsgált korszak magánjogtudományának képviselői álláspontja szerint egyértelműen a férjközpontú keresztény családmódel továbbélését jelentette, hogy a család feje a férj, akinek ezért döntő szava volt a családi ügyek intézésénél. Úgy tartották ugyanakkor, hogy ezzel a hatalmával nem élhet vissza és köteles a felesége „okos tanácsait és ellenvetéseit” figyelembe venni. Az MTJ fogalmazása 1928-ban ennél visszafogottabb volt, e szerint a férjet „döntő szó” illette meg a házassági ügyekben.

A 19. században a házasság személyi joghatásaihoz tartozott a házastárs illő eltemettetésének a kötelezettsége, amennyiben annak költségeit az örökösök a hagyatéki vagyonból fedezni nem tudták. A H.T. szerint a nem vétkes nő a házasság felbontását követően is megtarthatta a férje vezetéknévét, a nő a házasságkötéssel a férje címét és polgári állását is elnyerte, vagyis a nem nemes nő a férje után nemes lett, továbbá megkapta férje állampolgárságát és községi illetőségét is, a feleség köteles volt a férjét a lakóhelyére követni. A századforduló jogtudománya nem látott feszültséget a férj családban betöltött vezető szerepe és a jogegyenlőség elve között. Úgy tartották ugyanis, hogy a magyar jogtól idegen volt a germán Munthoz hasonló férji hatalom. *Béli Gábor* a keresztény erkölcsi elvek érvényesülésével magyarázta, hogy hazánkban a lekötelezési alapon szerveződő királyság megerősödése óta a nő de iure a férjjel egyenlő szerző fél volt.¹³⁴

A 19. század magánjogásza szerint a házassági életközösség nem a nő nemi alárendeltségén, hanem a házastársak egyenjogúságán alapult. A H.T. nem rögzítette ugyan kifejezetten a házastársak egyenjogúságának az elvét, azonban a nő bontókeresethez való jogához kapcsolódó miniszteri indoklás szerint a törvény mégis

¹³³HERGER, A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig 189-190., 217-241.

¹³⁴BÉLI, Női törvényes öröklés 172.

ezen az elven nyugodott. Az egyenjogúság megmutatkozott a házasságban élő nő teljes cselekvőképességében, aki bármilyen jogügyletet köthetett önállóan, nemcsak harmadik személyekkel, hanem a férjével is szabadok köthettek élők közötti és halál esetére szóló jogügyletet is, a férj pedig a feleséget meghatalmazás nélkül általában nem képviselhette sem perben, sem azon kívül. Hangsúlyozták, hogy a férj családfői pozíciója nem zárta ki a házaspár egyenjogúságát.

A 20. században továbbélt tradicionális magyar családmóddal tehát mindkét házaspár teljes cselekvőképességéből fakadó személyi és vagyoni önállóságán alapult, ugyanakkor a férj családfői állása a férj elsőbbségét biztosította a feleséggel szemben. Ennek ellenére, az 1900-as évek elejétől mégis erősödött a jogirodalomban a női jogegyenlőség iránti igény. A korszak jelentős jogi eredménye volt az 1874. évi XXIII. törvénycikk a nők magánjogi cselekvőképességének kiterjesztéséről, továbbá a századvégi magánjogi tervezetek tradicionális jogra támaszkodó házassági vagyoni jogi koncepciója, amely lényegében megfelelt a nemi jogegyenlőség programjának.

2.3. A házaspár személyi és vagyoni önállósága

Amikor 1895-ben megtörtént a kötelező polgári házasság bevezetése, a magánjogi jogegységesítés programja is előrehaladott állapotban volt, amely révén megindult a tradicionális házassági vagyoni jogi intézmények modernizációja. Bár 1848 után Magyarországon formálisan nem voltak már rendek, a házassági vagyoni jogban ugyanúgy ahogy az élet többi területein, továbbra is jelentősége volt a társadalmi (rendi) állásnak. A házassági jog intézményeit is az Osztrák-Magyar Monarchia keretei között szükséges értékelni, amelynek vége felé megtaláljuk „az elszegényedett, de a maguk méltóságát valamire tartó nemesek és az anyagi javakban bővelkedő, de úri modorban nem egyszer szűkölködő polgárok” rétegét.¹³⁵

A tradicionális magánjoggal foglalkozó korabeli magyar szakirodalomban nem találunk ún. házassági vagyoni részt, mivel egyrészt a házassági vagyoni jog kifejezést nem használták, másrészt az ún. női különjogok közé sorolták az igényt a Tripartitumra támaszkodva, továbbá jelentős átfedés volt az öröklési jog és a női különjogok özvegyekre vonatkozó szabályai között. A magyar joggal foglalkozó művekben nem

¹³⁵HERGER, A modern magyar házassági vagyoni jog 16.

vagyoni rendszerekről beszéltek, hanem csak az egyes vagyoni intézmények egymáshoz való kapcsolódásával foglalkoztak. Az összehasonlító jogi művek hangsúlyozták, hogy a hazai jog számos házassági vagyoni intézménye a germán-jogi befolyás jeleit mutatta.¹³⁶

A magyar házassági vagyoni jogban a 19. században a közszerzeményi rendszer érvényesült. A közszerzemény intézményét a korszak magánjogtudósai akként definiálták, hogy azt a vagyont jelentette, amelyet a házastársak az együttélésük tartama alatt együttesen vagy külön-külön visszatérően szereztek. Ezt az intézményt jobbágyok (parasztek) és polgárok között a tradicionális magánjog és annak 1861-ben részben helyreállított rendelkezései ismerték, majd a magánjogi törvénykönyvünk tervezetei a törvényes házassági vagyoni rendi (társadalmi) állásra tekintet nélkül érvényesülő intézményévé formálták, bevezetve azt a nemesekre és a honorációkra is.¹³⁷

A hitbér alapeszméje a magyar magánjogban a házastársi hűség biztosítása volt. A tradicionális fogalom egészen 1952-ig továbbélt, amikor a CSJT a szovjet blokk országainak többségéhez hasonlóan a szerződéses vagyoni jog egészétől elzárkózott, és ezzel az írott hitbért is megszüntette.¹³⁸ A tradicionális magánjogból 1848 után is tovább éltek bizonyos vagyoni (de nem feltétlenül vagyoni) intézmények, így a házasság megkötéséből eredő törvényes alapú vagyoni kötelek (a nőtartás, a közszerzemény és a hitbér) és a házastársak között létesíthető vagyoni ügyletek (házassági szerződés és a hozomány).¹³⁹

Az Osztrák-Magyar Monarchia örökös tartományaiban és a magyar Korona országaiban a vagyonekülönülés elve érvényesült mind a tradicionális magyar jog, mind az OPTK 1237. §-a értelmében. Ezt azt jelentette, hogy a házasságkötéskor meglévő és az ezután szerzett vagyoni, amelyről a felek nem rendelkeztek, a nő szabad vagyoni képezte.¹⁴⁰ Az OPTK 1241. §-a szerint a vagyoni önállóan kezelő nő szabadon rendelkezhetett a vagyontárgyairól, kivéve, ha a férje szükségesnek tartotta „rendetlen gazdálkodását” leállítani és őt tékozlóvá nyilvánítani. A *Grosschmid* által nemzetinek nevezett női szabad-vagyon koncepciója magánjogi törvénykönyvünk öt tervezetében is megjelent az osztrák minta alapján. Ehhez a koncepcióhoz biztosított

¹³⁶BÉLI, Női törvényes öröklés 172.

¹³⁷HERGER, A modern magyar házassági vagyoni jog 207-253.

¹³⁸HERGER, A modern magyar házassági vagyoni jog 253-282.

¹³⁹HERGER, A modern magyar házassági vagyoni jog 165-175., 282-338.

¹⁴⁰MISKOLCZY, Lehet-e a férjnek adósságáért 339.

alapot a házas nő (életkorától független) teljes cselekvőképessége (1874. évi XXIII. tc.), amelyet akkor is megtartott, ha 24. életévének betöltése előtt özvegységre jutott, férjétől bírósági határozat alapján elvált vagy a házasságát a bíróság felbontotta.

Felmerült a kérdés, hogy volt-e ellentét a jogrend és a társadalmi mentalitás között, vagyis a 20. századba átörökített tradicionális magyar családmodellben a férjezett nők személyi és vagyoni önállóságának az egyes elemei, mint az önálló ügyletkötés joga, a férj korlátozott képviseleti joga vagy a férj szerződésben vállalt kötelezettségei alóli mentessége érvényesültek-e a joggyakorlatban. *Herger Csabáné* elemzése szerint a szokásjogi joggyakorlatból kitűnő jogfelfogással ellentétes társadalmi mentalitás vagy magatartás előfordult. A feleség pszichikai háttérbe szorításától az enyhe testi bántalmazáson és a nevében történő jognyilatkozatokon át a bűncselekményt megvalósító testi sértésig széles skálán mozogtak az ilyen cselekmények. A házas nő vagyoni önállóságának fontos elemét képezte, hogy a különvagyont kezelő személy (akár a férj, akár harmadik személy) a tulajdonos hozzájárulása nélkül a vagyontárgyokról nem rendelkezhetett. Ugyanakkor a vizsgálatok kimutatták, hogy a gyakorlat nem követelte meg az előzetes hozzájárulást. Az is az önállóság fontos biztosítója volt, hogy a férj a feleségét vagy a feleség a férjét önálló jogi cselekményeivel nem kötelezhette.¹⁴¹

2.3.1. A nőtartás, mint törvényes alapú vagyoni kötelem

A 19. század bírói gyakorlata rögzítette azt az elvet, hogy a férj házastársi és atyai kötelességének tett eleget, amikor feleségének vagy a kiskorú gyermekének tartást biztosított. Az intézmény a tényleges életviszonyok következménye volt tekintettel arra, hogy a 19-20. század fordulóján a nők többsége képzettséggel és ennek folytán jövedelemszerző tevékenységgel nem bírt. A feleség a tartás tekintetében a kiskorú gyermekkel esett azonos megítélés alá.¹⁴² A nő tartási igénye alapjának csak az egyik oldala volt a házasságnak az életfogytiglani életközösségre irányuló természete, másik fontos alapja azonban a női nem gazdasági alárendeltsége.

Sztehlo Kornél 1885-ben kifejtette, hogy a nő és gyermektartási igények a magyar magánjog legelhanyagoltabb részei voltak ebben a korban. Ezt tükrözte a

¹⁴¹HERGER, A modern magyar házassági vagyonjog 339-353.

¹⁴²HERGER, A modern magyar házassági vagyonjog 175.

Közlöny 1867 és 1885 közötti tartalma, amelyben oly kevés szó esett a témáról, tehát nemcsak a törvényhozás nem törődött vele, de még a tudomány sem tartotta érdemesnek ezen kérdéssel közelebbről foglalkozni. *Sztehlo* szerint annak ellenére, hogy a kérdés igen gyakori volt, magánjogi tankönyveinkben rendszerint azzal az egy tétellel abszolválatott, hogy „a férj tartozik nejét a közös lakásban eltartani”. Bár a gyakorlat bizonytalan volt e téren, de az általános az a bontóperek gyakorlatát nézve, volt, hogy a házasság felbontása esetére a tartási kötelezettség rendszerint megszűnt és nyomós okok kellettek ahhoz, hogy a férj a válóper befejezése utáni időre is nőtartásra köteleztessék.

A visszaélések elkerülését szolgálta már 1873. október 28-án a Kúria 9.045. számú ítélete, amely szerint az életközösség megszűnése esetében tartásdíjat csak a férje által elhagyott és az olyan nő követelhetett, aki nem önként hagyta el a férje házát, hanem attól „elűzetett”, vagy a férj durva bánásmódja folytán volt kénytelen annak lakását elhagyni. *Sztehlo Kornél* tanulmánya szerint ezen helyes elv nem tudott érvényre jutni, mert hiába mondta ki az 1873. évi 9045. számú döntvény (Dtár XI. 3.) a fentieket, abban az esetben, ha a házasság felbontása iránti kereset nem volt előterjesztve, de a nő nem önként hagyta el a férje házát, hanem onnan „elűzetett” az ítélkezési gyakorlat mindaddig nem biztosította a nőnek a tartást, amíg a házasság felbontása iránti per megindítva nincsen. Már egy évvel később például a kir. Ítéltábla a 16733/1874. számú ítéletben egy olyan esetben, amelyben a nő férje által házától elűzetett, kimondta, hogy „Törvény (?) szerint mindaddig, amíg az érvényesen kötött házasság bíróilag felbontva, vagy annak felbontása iránt a per megindítva nincs, a nő férje ellenében tartást nem követelhet.” Ezen ítéletet a legfőbb ítélőszék 7530/1874. szám alatt helybenhagyta. Ezt a gyakorlatot követte a Kúria is a 4771/1882. számú és a 7339/1882. számú ítéletében, amely szerint „a házasfelek mindaddig, míg a válóper megindítva nincs, együtt tartoznak lakni és így a nőnek külön tartásra igénye nincs, miért is azon okból, hogy férje őt a közös lakásban eltartani nem akarja a nő tartásdíjat nem követelhet és a férj ilyen esetben csak arra kötelezhető, hogy nejét saját lakásán tartsa el, amire közhatósági vagy birói úton kényszeríthető.”

Nem sokkal később, az 1883. évi november 2-án kelt 11364. számú ítéletében a Kúria feladta a fenti igazságtalan elvet azzal, hogy kimondta, „hogy habár a nő férjétől a tartást rendszerint csak természetben és a közös lakásban követelhetette, mindazáltal akkor, ha férje őt magához fogadni nem akarta és törvényen alapuló fentebbi

kötelezettségének szokott módon való teljesítését megtagadta, a nőnek tartásdíj iránti keresete jogos alapon nyugszik még akkor is, ha válóper nem volt folyamatban a házasfelek között.” A nő tehát, tekintet nélkül arra, hogy van-e folyamatban válóper vagy nincs, a házasság tartama alatt külön tartást követelhetett, ha a férje őt házában megtűrni vagy oda visszafogadni nem akarta.¹⁴³ Ennek az új bírói gyakorlatnak azért volt tehát jelentősége, mert a korábbi gyakorlat csak akkor tartotta alaposnak az ideiglenes nőtartás iránti keresetet, ha a bontóper a házasfelek között már folyamatban volt, amely gyakorlat hátrányos volt a nőre nézve tekintettel arra, hogy törvényes gyakorlatunk csak a nőt kötelezte arra, hogy a férjét annak lakására kövesse és ott vele együtt lakjék, valamint egyedüli törvényünk, *Kálmán* király 2. dekrétumának 7. fejezete is csak a nőre nézve rendelte, hogy a férjétől való eltávozása esetén hatósági úton is kényszeríthető a visszamenetelre. A férj Hármaskönyvünk I. része 29., 30., 54., 67. és 98. címeinek rendelkezései alapján csupán arra volt kötelezhető, hogy nejét polgári állásához és vagyoni viszonyaihoz mért tartással lássa el, azonban arra nem volt szorítható, hogy nejét magához fogadja és saját lakásán tartsa, mert a férjnek és egyáltalán a házastársaknak az együttélésre vonatkozó kötelességük erkölcsi kötelesség, amellyel szemben legfeljebb megintésnek, de bírói vagy közigazgatási végrehajtásnak nem lehetett helye.

A férjnek tehát megvolt a joga arra, hogy a neje iránti tartási kötelezettségétől ha azt hitte, hogy a nejével való együttélését éppen nejének vétkessége tette lehetetlenné, bontóper útján megszabaduljon, de nem volt jogosítva arra, hogy e törvényen alapuló kötelezettségének teljesítését bírói ítélet nélkül saját tetszése szerint tagadja meg nejétől. Erre joga még akkor sem volt a férjnek, ha a neje elleni válópert már megindította, ugyanis a Kúria 1874. június 15-én kelt 4.288. számú elvi jelentőségű határozatával is kifejezésre juttatott törvényes gyakorlatunk szerint azon kérdésnek az elbírálása, hogy ki adott okot az elválásra a házassági bontóper köréhez tartozott.¹⁴⁴

A nőtartás vonatkozásában a házassági törvény hatályba lépése előtt kialakult gyakorlatot, amely szerint – azon általános jogelvvel szemben, hogy a nőtartás csakis a házasfelek életközössége által involvált módon nyújtandó – a házasság felbontása, illetve az ágy és asztaltól való elválasztás esetére a válóper tartamára és egyáltalában a tényleges elválások bizonyos eseteire bíróságaink a nem vétkes nőnek díjat ítélték meg

¹⁴³SZTEHLO, Nőtartási igények 78-79.

¹⁴⁴A.D., A nőnek férje elleni ideigl. tartási perek 142-143.

az elvont természetbeni tartás helyett, a házasság felbontására és a válóper tartamára vonatkozó részében az 1895. október 1-jén hatályba lépett házassági törvény – azzal, hogy behatóan szabályozta a tartásdíj kérdését – megszüntette. Az új törvény nyomán a tartás nem volt külön per tárgya és így a járásbírószéktől átkerült a királyi törvényszék elé. E tartás megillette a nőt, ha a házasság felbontott vagy ha a házaspár kérelmére a felbontás helyett az ágytól és asztaltól való elválás rendeltetett el (104. §.).

Kérdésként merült fel a gyakorló jogászok számára, hogy vajon a házassági jogról szóló törvény életbe léptével megszűnt-e eddigi gyakorlatunk alkalmazhatósága azon esetekben, amikor a nem vétkes nő válni nem akar, az életközösséget pedig nem folytathatja, mert a férj őt szándékosan és jogos ok nélkül elhagyta, vagy amikor a férjének bánásmódja az életközösség folytatását lehetetlenné tette. A törvényjavaslat alapeszméje szerint ugyanis a házasság csak bírói ítélettel bontható fel, ahogyan bírói határozat kellett az ágytól és asztaltól való elváláshoz is, hiszen a cél az önkényes elválások és a házassági együttélésnek korlátlan megszakításának akadályozása volt. *König Vilmos* szerint a tényleges különélésből már csak azért sem lehetett jogokat levezetni, mert a házassági törvény 90. §-a feltételezte, hogy a nő nem vétkesnek, a férj pedig vétkesnek nyilváníttassék. Ilyen kijelentést azonban az illetékes bíróság csakis válóper alapján tehetett. Álláspontja szerint ezért, ha a nem hibás nő válóper nem indított és a tényleges különéléssel megelégedett, tartásdíjat sem követelhetett.¹⁴⁵

Olyan nézet is volt azonban, így *Raffay Ferenc* győri királyi albíróé, amely szerint az ideiglenes nőtartás jogalapja a különélés és semmi egyéb. Ha a házasság fennállása alatt a férj és feleség között az együttélés megszakad a feleségnek joga van tartást követelni. Az már azután érdembeli kérdés, hogy meg lehet-e azt ítélni, vagyis „a férj-e a hibás és hibátlan-e a feleség”, de a keresetösségi jog megvan, mihelyt a házassági együttélés megszakadt. *Raffay* szerint ugyanis a nőtartásban a házaspár megegyezése tisztán vagyoni kérdés.¹⁴⁶ Ezért ellenkezett *Spengel Sándor* ar.-maróthi királyi törvényszéki bíró korábban kifejtett álláspontja, miszerint a házaspárnak a bíróság ítélete nélkül történő különélése esetére egyezséggel kikötött nőtartási igény nem végrehajtható.¹⁴⁷ Láthatjuk, hogy a H.T. hatálybalépése utáni években a joggyakorlat egyáltalán nem volt egységes a nőtartási igények kapcsán sem.¹⁴⁸

¹⁴⁵KÖNIG, Nőtartás 326-327.

¹⁴⁶RAFFAY, A női tartás kérdéséhez 311-312.

¹⁴⁷SPENDEL, A "női tartás" kérdéséhez 294-295.

¹⁴⁸RAFFAY, Egy érdekes házasságjogi eset 296-297.

A H.T. 104. §-a egyértelmű rendelkezést tartalmazott arra nézve, hogy a házassági életközösség megszüntetéséhez a bíróság határozatára volt szükség, ugyanígy az ágytól és asztaltól való elválás sem képezhette a házastársak közötti megegyezés tárgyát. Arra egyébként bontó ok meglétének esetében kerülhetett sor, viszont ennek fennállását is csak a bíróság ítélete állapíthatta meg. A házastársak abban nem voltak azonban korlátozva, hogy vagyoni viszonyaikat egymás között úgy a házasság tartamára, valamint halál esetére is szabályozzák, de ez a szabályozás *Spengel* szerint nem érinthette a házassági kötelék és a házastársi életközösség erkölcsi jellegét.¹⁴⁹

A témában 1905-ben *Mandel Pál* cikkét olvashattuk, amelyben egy konkrét jogeset kapcsán vetette fel a kérdést, hangsúlyozva az ügyben a bírói gyakorlat, különösen a Kúria felelősségét a jogfejlődés iránya meghatározásában. A vitatott jogesetben házassági szerződés állt rendelkezésre, amely azt tartalmazta, hogy a férj tartozik válási szándékra való tekintet nélkül a nőnek – ha ez a közös lakást elhagyva férjétől elkülönítve él – havonként bizonyos megállapított összeget, mint tartásdíjat fizetni. A nő a közös lakást önként elhagyta és férjétől különváltan élt, válópert egyik fél sem indított. A kérdés azt volt, hogy érvényesítheti-e a nő a szerződésileg kikötött tartásdíjat. A szerző kiemelte, hogy a kérdés nem vonatkozott arra az esetre, amelyben a férj magaviselete kényszerítette a nőt arra, hogy a férjét elhagyja. A Kúria gyakorlata szerint tekintettel arra, hogy a különválás ilyen bekövetkezése esetére már előre is köthető érvényes szerződés, követelhető volt a tartásdíj a bontóper indítása nélkül is. A Kúria ugyanis az I.G.392/1903. számú ítéletében akként döntött, hogy ha a házaspár azt célozzák, hogy a férj neje részére abban az esetben is külön tartást adjon vagy megfelelő tartásdíjat fizessen, ha különélésre okot nem szolgáltatott, úgy szükséges, hogy a tartásdíjnak a férj részéről való feltétlen fizetése kifejezetten kiköttesse. Ezzel a Kúria a tartási kötelezettségnek tisztán kötelmi jelleget tulajdonított és nem vette figyelembe a családjogi rendelkezéseket és azt sem, hogy házassági jogunk az 1894. évi XXXI. törvénycikk hatályba lépésével nagymértékben módosult. Az új házassági jogrendszer a házasság felbontásánál kizárólag a vétkesség elvét fogadta el, a házassági törvény védte az életközösséget. Miután *Mandel Pálnak* az volt a határozott álláspontja, hogy szerződés nem köthető a hatályos jogrend ellenében, az új jogrend pedig házassági jogunk szerint most az, hogy a nőnek az életközösséget – a férj által előidézett kényszer

¹⁴⁹SPENDEL, A "női tartás" kérdéséhez 294-295.

vagy bírói határozat nélkül – megbontani nem szabadott, erre tehát díjat nem igényelhetett és ennek kikötése turpis causa volt.¹⁵⁰

Kovács Marczel aradi királyi törvényszéki bíró 1908-ban fejtette ki a Közlönyben, hogy egyetértve *Szladits* álláspontjával annyiban, hogy amennyiben a „különélésben való vétkesség” alatt a nőnek jogos ok nélküli különélése értendő, úgy megáll a tétel miszerint, ha a nő jogos ok nélkül hagyja ott a férjét és őt egyéb vétkesség nem terhelte, akkor a férj pusztán azért, mert a házassági életközösség megszűnését a nő okozta, az utóbb visszatérni kívánó nő visszafogadását jogosan meg nem tagadhatta. Ha tehát ilyen esetben a férj nem akarta nejét a közös háztartásba befogadni, helyesen mondta *Szladits*, hogy a férjet a tartásnak pénzben való kiszolgáltatására kell kötelezni. *Kovács* véleménye szerint azonban ha a nő vétkessége nem merült ki az elhagyás és különélés tényében, hanem például más férfival viszonyt folytatott, avagy a házassági törvény 76. és 78-80. §-aiban felsorolt vétkességi esetek bármelyike forgott fenn, a férj az ilyen vétkes nőt a közös háztartásba befogadni nem tartozott és az ő javára pénzbeli tartásban nem volt marasztalható. Nem értett egyet ezért azzal, hogy a férj a tartáskötelezettségtől csak a bontó vagy válóper során szabadulhatott, épp ellenkezőleg, az ideiglenes tartás iránti perben a férj a nő vétkességét kifogásként sikeresen érvényesíthette. A törvényszéki bíró egyáltalán nem osztotta *Szladits*nak a nőtartással kapcsolatban kifejtett álláspontját. Véleménye szerint a nő tartási követelése ugyanis a házasságkötés tényével keletkezik és ebből a szempontból a nő már a házassági együttélés tartama alatt, mint a férj hitelezője jelentkezik (Kúria 1897, I. 9. 274. számú határozat). Kétségtelen tehát, hogy a Kúria a nőtartási követelést harmadik személyekkel szemben is védelemben részesítette.¹⁵¹

Nagy Antal békési királyi járásbíró rámutatott az ideiglenes nőtartás szabályozatlanságának következményére a polgári perrendtartás javaslatának a tárgyalása idején. Tekintettel arra, hogy az intézmény a joggyakorlatban volt lefektetve, az nem volt kellő garanciákkal alátámasztva és ez a bizonytalanság különösen a megítélt tartás érvényesítésében jelent meg, ugyanis függött a férj teljesítőképességétől, amelyhez hozzájárult az a körülmény is, hogy a hatályos szabályozás alapján csak egy bizonyos vagyoni határon felül volt helye végrehajtásnak, vagyis a kisebb teljesítőképességű viszonyokhoz nem alkalmazkodott az intézmény. A bíróság előtt

¹⁵⁰MANDEL, Nőtartás 208-210.

¹⁵¹KOVÁCS, Nőtartási igény és annak kijátszása 30-31.

pedig ősszel nagy számban érkeztek olyan jellegű panaszok, amikor a napszámos férj ugyancsak vagyontalan napszámos feleségét az őszi munka bevégezése idején elűzte, az asszony azon panasszal jött a bírósághoz, hogy bár férje egész évi munkájában közel egyenrangú résztvevő volt és télire elégséges élelmiszert, tüzelőanyagot együtt kerestek, mégis őt elűző férje abból neki semmit sem juttatott és vele eljött tartásra szoruló gyermekeivel együtt minden segedelem nélkül megy a télnek, ezért azt kívánná, hogy a közösen szerzett készletet ossza meg a bíró közte és a férje között. Ilyen esetekben csak papiros-igazságot lehetett szolgáltatni. Az ideiglenes nőtartás intézménye ugyanis nem a hasonló vagyoni viszonyokra volt alkotva, mire végrehajtásra került volna sor, alap már általában nem volt. Rendszerint azonban nem is jutott ide a dolog, ugyanis az állandó joggyakorlat szerint, ha az asszony a férje háztartásában maga is hozzájárult munkájával az élelszükségletek megszerzéséhez és ez viszonyaiknak megfelelt, nem igényelhetett férjétől annak hibájából való különélés esetén sem tartást, ha munkájával fenntarthatta magát. Ezt a szabályt pedig a napszámosnők tartási pereinél mindig lehetett alkalmazni a kereset utasítására. A fenti panaszt tevő asszony nem vitásan közszerzőnek minősült a férjével a téli szükségletek fedezésére megkeresett természetben meglévő készlet tekintetében, de egy napszámosnő még kevésbé vehette hasznát a közszerzemény megosztására vonatkozó jogszabályoknak, ahol még egy hosszadalmas és költséges eljárás minden terhe is közbeékelődött.¹⁵²

A Kúria 1912. április 1-jén kelt 3833/1911. számú ítéletében foglalkozott a nőtartás megváltoztatásának lehetőségével. Szemben a 19. század eleji gyakorlattal, amelyben általában az érvényesült, hogy a férj tartási kötelezettsége a házasság felbontásáig tart, a Kúria az előbbi határozatában megállapította, hogy az 1894. évi XXXI. törvénycikknek nem volt olyan rendelkezése, amely a már megállapított végleges nőtartási kötelezettséget a volt férjnek időközben rosszabbodott vagyoni helyzete vagy volt neje vagyoni viszonyainak megjavulása esetén megszüntetné. *Kausser Lipót* az előbbi megállapítással nem értett egyet. Álláspontja szerint a H.T. 90-91. §-ából az következett, hogy a nem vétkes nőnek ítélt tartás leszállítása is kérhető volt. Ugyanis a törvény tényleg sehol sem mondta *expressis verbis*, hogy a nem vétkes nőnek kiszabott tartás leszállítható, ellenben az is tény, hogy a törvény sehol sem mondta ki azt sem, hogy a kiszabott nőtartás le nem szállítható. A törvénycikk 91. §-

¹⁵²NAGY, Az ideiglenes nőtartás 400-402.

ában a kiszabott tartásnak csak felemeléséről beszélt, a H.T. 90. §-a értelmében a nem vétkes nőnek is tartás csak az esetben volt ítélt, ha jövedelme a tartásra nem volt elégséges. A törvénycikk a 93. §-ában a férj tartási kötelezettségét megszüntető tényként egyedül a nő új házasságra lépését állapította meg, amely még nem elég ok arra, hogy más ilyen megszüntető tény létezését tagadjuk. Tehát a férjnek a nő jövedelmének változására való tekintet nélküli kötelezése, illetve meg nem engedése annak, hogy a nőtartási kötelezettségének megszüntetése iránt – a nő vagyoni és jövedelmi viszonyaiban beállott előnyös változás alapján – perrel felléphessen, ellenkezett a H.T. 90. §-ával, míg az ezzel ellentétes gyakorlat egyáltalán nem ütközött volna a törvény semmiféle tiltó rendelkezésébe.¹⁵³

A férj családfői állása a 19. század végén a gyakorlatban ténylegesen lehetővé tette az enyhe testi fenytés alkalmazását a feleséggel szemben. Ennek a felfogásnak a következménye volt a Kúria 1898-ban született ítélete, amely szerint a bíróság úgy ítélte meg, hogy a nő a „csekélyebb jelentőségű” sérelmeket a „családi élet fenntartása érdekében” köteles eltűrni és ha ezt mégsem tenné, amely folytán a házasság a nő „makacssága” folytán megszűnik, akkor nem lehetett vagyoni igénye a férjjel szemben.¹⁵⁴

A Ptk.-nak a képviselőház bizottsága által már elfogadott 31. §-a minden különösebb nőnek tartásdíjat biztosított tekintet nélkül arra, hogy volt-e oka férjét elhagyni és tekintet nélkül arra, hogy milyen vétkek terhelte a férjével szemben. A Tervezet indokolása szerint (Igazságügyi javaslatok tára IV. évfolyam 302.) a nőnek a házasság felbontásáig minden esetre joga volt a tartásra vagy a közös háztartásban vagy a házon kívül. E feltétlen jogától a nőt semmiféle vétkekesség nem foszthatta meg, a vétkes nő nem is szabadulhatott a házassági kötelezéstől, ezért nem engedhető meg, hogy a férj sem nem válik el, sem nem tartja a nőt.

A Tervezet – amely ellentétben állt a kialakult ítélkezési gyakorlattal, hogy a vétkes nőtől az ideiglenes tartás rendszerint megtagadásra került – a megalkotása idején hatályos jogban és a bírói gyakorlatban megnyilvánuló ellentéteket kívánta feloldani. Bár a Kúria II. tanácsa, mint felülvizsgálati bíróság és a Kúria III. tanácsa, mint a házassági perek legfőbb fóruma az ideiglenes nőtartás kérdésében homlokegyenest ellenkező gyakorlatot folytattak. A Kúria felülvizsgálati tanácsa évek

¹⁵³KAUSER, A vétkes férj végleges nőtartási kötelezettsége 371-372.

¹⁵⁴HERGER, A modern magyar házassági vagyonjog 183.

óta állandóan arra az álláspontra helyezkedett, hogy a vétkes nőt tartásdíj nem illette. Ezzel szemben a III. tanács a H.T. 102. §-át úgy magyarázza, hogy a H.T. 102. §-a értelmében a férjnek ideiglenes nőtartásdíj fizetésére való kötelezésénél vagy ideiglenes nőtartás alól való felmentésénél egyedül a házastársak vagyoni és kereseti viszonyai szolgálhattak alapul, az nem függhetett vétkességtől (1913. március 17. 5228/912.). Állandó gyakorlatnak ebben a kérdésben a felülvizsgálati tanács álláspontját kellett tekinteni, minthogy az ideiglenes nőtartási pereket elenyésző csekély kivétellel a járásbírósnál indították a különélő nők, a Kúria III. tanácsának csak ritkán volt alkalma ebben a kérdésben határozni.¹⁵⁵ A Polgári perrendtartás (Pp.) 1. §. 2.h) pontja szerint ugyanis az ideiglenes nőtartási követelése iránt indított perek a járásbírósnak tartoztak, amennyiben nincsenek a házassági per bíróságához utasítva (674. §.). A járásbírósnak előtt tehát ilyen perek a Pp. szerint csak a házassági per megindítása előtt voltak indíthatók.¹⁵⁶

Teller Miksa a Tervezet indokolásával értett egyet abban, hogy a fennálló gyakorlat szerint a vétkes nőnek nem járt tartás. Annál meglepőbb, hogy a törvényjavaslat 31. §-a a nőnek feltétlenül minden körülmények között tartási igényt biztosított, még ha vétkes is volt, sőt még az esetben is, ha férjével szemben olyan magaviseletet tanúsított, amely miatt a szülő a gyermekét kitagadhatta. Utóbbi esetben a javaslat a nőtartási igényt a szűkösen eltartás mértékére leszállította. *Teller Miksa* bírálta a javaslat azon részét, hogy a vétkes nőnek biztosította az ideiglenes nőtartást. Álláspontja szerint ez a rendelkezés oda vezethet, hogy a vétkes nő a bontóper elintézését mindenáron késleltetni fogja, hogy az ideiglenes illendő tartást minél tovább élvezhesse. Véleménye szerint a törvénykönyv 31. §-a akként volna módosítandó, hogy a nő vétkessége esetén a bíró – tekintettel mindkét házastárs vagyoni viszonyaira és kereseti képességére – a méltányosság szerint állapítsa meg a tartásdíj nagyságát, figyelembe véve a nő vétkességének mérvét is. Az 1788. § eseteiben pedig meg kell adni a bírónak azt a jogot is, hogy a férjet a tartásdíj fizetése alól teljesen felmenthesse. Helyesebb volna a H.T.-nek oly értelemben való kiegészítése, hogy a vétkes nő is követelheti a házasság felbontását, ha a férj őt nem tartja el.¹⁵⁷

¹⁵⁵TELLER, A vétkes nő ideiglenes tartásdíja 164-165.

¹⁵⁶SZENTIVÁNYI, Az ideiglenes nőtartás kérdése 260.

¹⁵⁷TELLER, A vétkes nő ideiglenes tartásdíja 164-165.

2.3.2. Az özvegyi jog

Az öröklési jog reformkérdései közül a nőket a túlélő házastárs öröklési joga érintette. A reformigények nem szóltak az özvegyi jog kérdéséről, ezen utóbbi témában a hatályos rendezés ismertetéséről születtek tanulmányok.¹⁵⁸ Az özvegyi jog indoka 1848 előtt és a tradicionális magánjog újjáélesztését követően is a nőről való gondoskodás volt a férjet családfőként terhelő nőtartási kötelezettség folytatásaként. Az 1848. évi korszakhatárt átlépve az OPTK magyarországi hatályát (1853. május 1. – 1861. július 23.) követően az Országbírói Értekezlet által elfogadott Ideiglenes Törvénykezési Szabályok (a továbbiakban: ITSZ) 16. és 17. §-ai fenntartották az özvegyi jogot.¹⁵⁹

Zlinszky Imre szerint az özvegy jog 1853 előtt azt jelentette, hogy az özvegy elhunyt férje vagyonában lakást, tartást és ha újra férjhez megy, kiházásítást követelhetett.¹⁶⁰ Ez a meghatározás helyes volt előbbi törvényeink szerint, midőn minden osztályos rokon, akit a törvényes örökösödés illetett az özvegyi jog korlátozását kérhette. Helytelen azonban annak meghatározása 1879-ben, tekintettel arra, hogy az Országbírói Értekezlet által megállapított ITSZ 16. §-a szerint az özvegyi jog megszorítását csakis a leszármazó örökösök követelheték. Helyesebb tehát és a tényleges helyzetnek megfelelőbb az özvegyi jognak akként történő meghatározása, hogy az özvegy azon joga, amelynél fogva őt férje javainak özvegysége tartama alatt való haszonélvezete illeti, e jog azonban oly esetben, ha a férj leszármazó örökösöket hagyott hátra akként megszorítható, hogy az özvegyet csupán lakás, tartás és ha ismét férjhez megy, kiházásítás illesse, a haszonélvezet azonban a férj leszármazó örökösöit illeti.¹⁶¹

Az alábbiakban igazolom, hogy az ITSZ nem szüntette meg a házastársi öröklés rendi korlátait, ezért az özvegyi jog a 19. század második felében is a nemesek és a nemesekkel azonos társadalmi megítélés alá eső csoportok (az ún. honoráciorok) özvegyi öröklésének, illetve a parasztok és a polgárok hitvestársi öröklésének kiegészítőjeként érvényesült.¹⁶²

¹⁵⁸BARNA, Az öröklési jog reformkérdései 398-399.

¹⁵⁹HERGER, A modern magyar házassági vagyonjog 198.

¹⁶⁰L. SUHAJDA – KNORR – WENZEL – HERCZEG, A magyar család és öröklési jog 300-302.

¹⁶¹KISS, A mostoha anya özvegyi joga 191-193.

¹⁶²HERGER, A modern magyar házassági vagyonjog 199.

Az Országbírói Értekezlet által javaslatba hozott ITSZ 16. §-a ugyanis az özvegyi jogra vonatkozólag a régi magyar törvények rendelkezéseit újból hatályba léptette azzal a módosítással, hogy e jog megszorítását ezentúl csak a leszármazó egyenes örökösök követelheték. Visszaállított tehát a fenti eltéréssel egészében a régi jog, amelynek tételes alapjai Szt. István II. dekrétumának 24. cikke, a Hármaskönyv (I. 30., 67., 97., 98., 102., 134. cz.), és az 1840. évi VIII. törvénycikk 16-19. §-ai voltak. Ez nehéz feladat elé állította a joggyakorlatot, ugyanis az özvegyi jog régi magánjogunkban nem volt egységes intézmény: a Hármaskönyv rendelkezései csak a nemesekre vonatkoztak, az 1840. évi VIII. törvénycikk pedig az özvegyi jogot kifejezetten a jobbágyok özvegyeire nézve szabályozta, e két szabályozás pedig tartalmilag eltért egymástól. A jobbágyi özvegyi jog jóval szűkebb tartalmú volt a nemesi özvegyi jognál (pl. a jobbágy özvegye újbóli férjhezmenetele esetén kiházásítást nem kapott), ezenkívül a mostoha anya özvegyi jogára vonatkozólag, amennyiben a férj előbbi házasságából származott gyermekek az özvegyi jog megszorítását kérték azt a speciális, a nemesi jogokban ismeretlen rendelkezést tartalmazta, hogy a megszorított özvegyi jog a férj hagyatéka egy gyermek részének haszonélvezetéből állt.

A régi magyar özvegyi jog tételes forrásainak ellentétes rendelkezései idézték elő a nehézségeket a birói gyakorlat számára a vizsgált korszakban. A birói gyakorlat az előbbi ellentétet akként oldotta fel, hogy a régi nemesi jog szabályozását a rendi különbségre való tekintet nélkül országos joggá tette és az 1840. évi VIII. törvénycikknek a mostoha anya özvegyi jogára való rendelkezését szintén minden rendű mostoha anyára kiterjesztette, mert a joggyakorlatunk a rendi különbséget kiküszöbölte (Kúria 5949/1887.). Ebben ugyanakkor sem a jogirodalom, sem az ítélkezési gyakorlat nem volt egységes. Mindig volt híve az irodalomban annak az álláspontnak is, hogy az 1840. évi VIII. törvénycikkben lefektetett a mostoha anya özvegyi jogára vonatkozó szabályozás a nemes és honorácziór özvegyekre semmi esetre sem alkalmazható (pl. *Suhayda, Wenzel, Cholnoky, Herczegh*), sőt a birói gyakorlatban is megjelent ezen álláspont. Már 1902-ben kimondta a Kúria (4178. sz.), hogy nem alkalmazható a mostoha özvegyi joga megszorítás esetén a hagyatéka egy gyermek részének haszonélvezete a nemes, a honorácziór és a városi polgár özvegyeire. Ez utóbbi lett az

állandó gyakorlat, amely a rendi különbség föltámasztását jelentette az özvegyi jog terén.¹⁶³

Kontur kifogásolta, hogy ellentétben a Magyarországon még több helyen (Erdély, polgárosított határőrvidéki terület, Fiume) érvényben lévő Osztrák Polgári Törvénykönyv rendelkezéseivel, amely az özvegynek csak özvegyi tartáshoz való jogot adott és az is csak a legszükségesebbre szorítkozott, a lovagias magyar törvényhozó az özvegyasszonynak lakáson és tisztességes eltartáson kívül megadta a jogot arra is, hogy kiházasítást követeljen elhalt férje örökösaitől. Sőt, ha a házassági kötelék jogerős ítélettel föloldatott és pedig a férj hibájából, úgy az özvegyi jog még a férj életében kiadatott, ha pedig a nő elhagyta a férjét, amíg a bíróság őt vétkesnek ki nem mondta, özvegyi jogától megfosztani nem lehetett. Ezzel szemben az özvegy férj „elmehet homokot kötözni!”, neki ugyanis nem volt özvegyi joga.¹⁶⁴

A magánjogban olyannyira érvényesült a női jogok elismerése, hogy egyes szerzők éppen a férfiak özvegyi jogának bevezetésében látták a nemi jogegyenlőség megvalósítását. *Módy* kiemelte, hogy a Tervezet, amely a nemi különbségek eltörlésére törekedett azzal, hogy a házassági vagyoni jogban a közszerzeményt általánossá kívánta tenni tekintettel arra, hogy a nőnek a férfival egyenlő szerzési képességet tulajdonított, meg kívánta szüntetni az özvegyi örökösödést és elismerni a nő férjtartási köteletségét és a törvényesen elvált szülőknek a gyermek tartására vonatkozó kölcsönös kötelezettségét, sajnálatos módon nem intézkedett a férj özvegyi joga bevezetéséről. Noha a Tervezet nem terjesztette ki az özvegyi jogot a férjre, az azt előkészítő bizottság tagjainak többsége a jogintézményt mégis magáévá tette.¹⁶⁵

Buday Dezső pécsi árvaszéki ülnök válaszolt *Kontúr Béla* fent ismertetett munkájára bírálva azt, hogy a szerző a „régii hagyományok exotikus fényében” jelenítette meg a nők magánjogi helyzetét. *Buday* utalt arra, hogy az 1900-as évek elejére a nőkérdésnek kifejezetten nagy irodalma volt, amely a fejlődés elvét igazolta ugyanúgy, ahogy a nő története is: a civilizált államok mind magasabbra és magasabbra emelték a nőt. Szerinte *Kontur* cikke olyan elemi tévedéseket tartalmazott, hogy a H.T. a házassági vagyoni jogot szabályozza. Ellenkezőleg, éppen a szabályozás hiánya miatt került olyan sok munkába a házassági vagyoni jogunk kodifikálása a Tervezetben.¹⁶⁶

¹⁶³KISS, A mostoha anya özvegyi joga 191-193.

¹⁶⁴KONTUR, A magyar nő magánjogi helyzete 378-381.

¹⁶⁵MÓDLY, A férj özvegyi joga s a kiházasítási ingók 132-133.

¹⁶⁶BUDAY, A magyar nő magánjogi helyzete 34-35.

Az özvegy öröklési jogának kodifikációja a hitvestársi haszonélvezeti és az özvegyi jog konkurálása kapcsán is foglalkoztatta a jogászokat. A régi magyar jognak az volt az alapelve, hogy az özvegy nő csak úgy legyen anyagilag ellátva amint a meghalt ura cselekedett volna. A Hármaskönyv I:98. cikkely 1. §-a szerint az özveget, amíg özvegyi állapotban volt a férje jószágából és birtokos-jussából, úgyszintén a férje házából és nemesi udvarából kizárni nem lehetett. Ebből a rendelkezésből nem lehetett levonni azt, hogy az özvegy nő ezeknek a kizárólagos haszonélvezője lett volna. Ahogy már fentebb is ismertettem, az Országbírói Értekezlet az Osztrák Polgári Törvénykönyv szűkmarkú rendelkezéseivel szemben az özvegyi jog tekintetében a magyar törvények rendeleteit újra hatályba léptette, azonban e jog megszorítását – a férj örökösének vagy oldalrokonainak köre helyébe –, csak a leszármazó egyenes örökösök körére szorította úgy, hogy a Tripartitum fent idézett rendelkezései értelmében az özvegyi jog tartalmának törvényes terjedelme ezt követően is csak a férj rangjához képesti tartás volt. Ezen megszorítást *Schwarz Gusztáv* is elejtendőnek tartotta és az özvegyi jog fenntartása mellett érvelt a haszonélvezettel szemben. Azt vizsgálta, hogy mire terjedjen ki az özvegyi jog és ki és mennyiben kérhesse annak korlátozását. Javaslatára szerint mindaddig, amíg e joga meg nem szorított, az egész hagyaték haszonélvezete illette az özveget. Amennyiben az özvegy lemenő örökösökkel konkurált, ez esetben, ha az egész hagyaték haszonélvezete az özvegyé volt, a jövedelmekből gyermekeit is köteles volt tartani. Akkor indokolt a fele haszonélvezetre szorítani, ha a gyermek fél örökrészenek az özvegyi haszonélvezet alól mentesnek kell maradnia mert pl. nevezett gyám van.¹⁶⁷

Saáry József muraszombati királyi járásbíró 1904-ben akként határozta meg az özvegyi jog fogalmát, hogy az magánjogunk szerint jelentette az özvegy nő azon jogát, hogy a férjének hagyatéki vagyonából özvegysége tartamáig rangjának megfelelő lakást, illő tartást és esetleg kiházásítási költséget kapjon, rendszerint pedig az egész hagyatéki vagyonban holtiglani haszonélvezetet követelhetett. Az 1894. évi XVI. törvénycikk 92. §-a értelmében a leszármazónak törvényes örökrésze megóvandó volt minden, így lehetőleg még az özvegyi haszonélvezeti jog terhétől is. Ennek megfelelően az özvegy nő tartási joga a leszármazó örökös, illetve a szülő köteles részét csak

¹⁶⁷SCHWARZ, Az özvegyi jog kodifikációja 229-230., 234-235., 245-248., illetve HEXNER, A hatályban lévő özvegyi jog alapelve 278.

annyiban terhelhette, amennyiben a többi tiszta hagyatékból ki nem került. Az özvegyi jog korlátozását az örökösök csak per útján követelhatték, amely nagyon költséges volt.

A magyar általános Polgári Törvénykönyv tervezete (1. V. füzet 27-28. lap) is azt irányozta elő, hogy szükséges volna az özvegyi haszonélvezeti jog tárgyainak konkrét meghatározása. Már a Hármaskönyv ugyanis (I. 67. sz. 2. és 98.) az özvegyi jog fogalmát „lakás, tartás és kiházásításként” határozta meg, mégpedig a hagyaték értékére való tekintet nélkül csak akkor, ha leszármazók nincsenek (Dtár r. f. XIV. in . sz. Ideiglenes törvénykezési szabályok 7., 15., 16. §§. L. 19—21 §§. 1840. VIII. tcz. 40., 1868. LIV., 1877. XX., 1866. XXIX.).¹⁶⁸

A Tervezetnek a házastársi és özvegyi öröklést tárgyazó rendelkezései szerint a házastársi öröklés a leszármazók nélkül elhalt örökhagyó túlélő házastársának törvényes öröklését jelentette, míg ellenben az özvegyi öröklés az ivadékok hátrahagyásával elhalt férj túlélő özvegyének törvényes részesedését a hagyatékban. De beáll az özvegyi öröklés a törvénytervezet szerint akkor is, ha az örökhagyó férj leszármazók nélkül, de öröklött vagyon hátrahagyásával halt el. Az özvegyet özvegysége idejére a gyermek öröksége felének, valamint az 1811-1814. § alapján követelt értékeknek haszonélvezete illette meg.

Az 1811-1814. §-ok az öröklött vagyonnak visszaszállását a felmenőkre és oldalrokonokra szabályozták. Lemenők hiányában a túlélő házastárs állt a legközelebb az örökhagyóhoz és a vagyonához, ezért a Tervezet szerint az özvegyet özvegysége idejére megillette minden esetben a visszaszálló öröklött vagyon haszonélvezete is. A Tervezet követte a hagyományt a tekintetben, hogy azt kívánta biztosítani, hogy az özvegy férje állásának, rangjának és vagyoni viszonyainak megfelelően élhessen. *Misner Ignác* álláspontja szerint azonban sok esetben csorbíthatja a leszármazók jogait a Tervezet azon rendelkezése, miszerint amennyiben az özvegy joga a leszármazókkal konkurált, biztosította az özvegy részére az özvegység idejére a gyermek örökségének felét haszonélvezetül. Véleménye szerint a Tervezet kétségtelenül hibázott, midőn az 1816. § rendelkezésénél nem volt tekintettel az özvegynek ezeken felül kijáró közszerzeményére és hitbérére és ezeket nem hozta határozott arányba a leszármazókra jutó hagyatékkal.¹⁶⁹

¹⁶⁸SAÁRY, Az özvegyi jogról 134-135.

¹⁶⁹A magyar általános Polgári Törvénykönyv tervezetének a házastársi és özvegyi öröklést tárgyazó rendelkezései 9-11.

A Kúria akként foglalt állást, hogy az özvegyi jogban rejlő tartási igény voltaképp nem egyéb, mint folytatása a férj nőtartási kötelezettségének, amikor a VII. számú polgári tanácsa a 3. számú elvi jelentőségű határozatával (Magánjogi Döntvénytár 1907. évf. 206. szám) megerősítette azt az állandó bírói gyakorlatot, amely szerint a férj életében tett ajándékozásokkal sem foszthatta meg a feleségét az özvegyi jogától, hanem ilyen esetben – amennyiben a hagyatékból az özvegy illő tartása nem telt ki –, az özvegy a megajándékozottaktól követelhetette az illő eltartására szükséges összeg kiegészítését.

Szladits Károly kifejtette, hogy a fenti álláspont azonban nem értelmezhető kiterjesztően. Így pl. az özvegyi jog az örökhagyó hitelezőivel szemben nem érvényesült az ő jogukkal egyenrangú hagyatéki tartozásként, hanem az örökhagyó hitelezőinek és a hagyatéki költségeknek kielégítése után, bár minden más öröklési címen való juttatást megelőzőleg terhelte az örökösöket.

Szladits célszerűnek tartotta az élők közötti nőtartást és az özvegyi jogban rejlő eltartást szabatosan megkülönböztetni egymástól. Az elvált vétlen nőnek a disszertációban már kifejtettek szerint például tartáskövetelése volt a férjével szemben, de – a *Szladits* által helyesnek tartott felfogás szerint – nem volt özvegyi joga (noha a joggyakorlatban ez a tétel még kétséget kizáró módon elismerve nem volt, 1. Grecsák Dtár VII. 172. sz.). A férjétől vétkesen külön élő nőnek viszont nem volt joga ahhoz, hogy férjétől házon kívül (ún. ideiglenes) nőtartást követelhessen, de özvegyi joga mégis fennmaradt (noha *Szladits* szerint a gyakorlatban ez a tétel is el volt homályosítva, 1. pl. ellenk. Grecsák Dtár VII. 169.—170. sz., helyesen 171. sz.).¹⁷⁰ *Jellinek Atrhur* budapesti ügyvéd és országgyűlési képviselőnek egy 1889-ben megjelent írása is azt támasztotta alá, hogy a házasság felbontásában vétkes nő özvegyi jogát a joggyakorlat egy része nem ismerte el.¹⁷¹ A szerző előadta, hogy a kialakult bírói gyakorlat szerint az özvegyi jog nem követelhető, ha a házasság a nő hibája folytán felbontatott, vagy a házastársak a nő hibája folytán ágytól és asztaltól el lettek választva. Nem volt elegendő tehát az özvegyi jog elvesztéséhez a házasságtörés elkövetése, hanem szükséges volt a Hk. I. r. 105. c. 1. §-a értelmében, hogy e miatt a házasság felbontatott, vagy pedig a házastársak ágytól és asztaltól elválasztottak. A Hk. I. r. 105. c. § értelmében, amely a hitbérkövetelés megszüntetéséről rendelkezett – az eset az

¹⁷⁰SZLADITS, Özvegyi jog és nőtartás 5-6.

¹⁷¹JELLINEK, Az özvegyi jog elvesztésének esetei 431.

özvegyi jogra is ki lett terjesztve. A valóságban azonban születtek olyan bírósági ítéletek, amelyek a Hk. I. 105. c. §-ának teljes félreértésén alapultak és megállapították, hogy az olyan nő, aki házasságtörést követett el, amelyet a férj sem nyíltan sem hallgatólag vagyis nejével való együttélés által el nem engedett, özvegyi jogát elvesztette (K.t. 84. 30.144 és C. 85. 3674.). Mindkét idézett ítélet egyetértett abban tehát, hogy a házasságtörés, ha amiatt válás nem is következett be, mégis az özvegyi jog elvesztését vonta maga után, amely értelmezés azért is aggályos volt, mert a házasságtörés tekintetében a kereseti jog csak a férjet illette meg, ezen jog nem szállott át annak örököseire. A határozatok abban is egyezők voltak, hogy a mindkét házasság fél által elkövetett házasságtörés kiegyenlítettnek (*adulterium compensatum*) tekintendő, amely folytán az ily házasságtörő nő az özvegyi jogát el nem veszítette.

Szladits álláspontja szerint tehát a vétkesen külön élő nőnek is volt tartáskövetelése a férjjel szemben, csak ahhoz nem volt joga, hogy a házon kívül pénzben követeljen eltartást. Amennyiben ugyanis a férj pl. nem akarta nejét a közös háztartásba befogadni, bármennyire vétkes volt is a nő a különélésben, a férjet a helyes felfogás szerint mégis kötelezni kellett a tartásnak pénzben való kiszolgáltatására, mert a férj nem tehetette meg azt, hogy a házasság ideje alatt feleségének se otthont ne nyújtson, se őt el ne tartsa. A vétkes nő iránti tartáskötelezettségétől csak a bontó vagy válóper során szabadulhatott.

Szladits a Kúria fent hivatkozott azon döntését, amely szerint az özvegyi jogban rejlő tartási igény folytatása a férj nőtartási kötelezettségének, ezért a férj életében tett ajándékozásokkal sem foszthatta meg a feleségét az özvegyi jogától (Magánjogi Döntvénytár 1907. évf. 206. szám), azért is aggályosnak tartotta, mert abból az következne, hogy az eltartási követelés már élők között is védelemben részesül a tartásra kötelezett ajándékozása ellen. Ugyanakkor az eddigi joggyakorlat szerint a tisztán családjogi tartásra jogosultak – kivéve a törvénytelen gyermek tartási igényét, amely inkább kötelmi jogi természetű – az eltartójuknak a tartáskövetelésüket veszélyeztető tékozlása ellen a gondnokság alá helyezés útján védekezhetnek. Álláspontja szerint a tartáskövetelés bírói megítélését követő ajándékozások ellen méltán terjeszthető ki ez az oltalom, a pusztán tartási váromány idejébe eső ajándékozások ellenben aligha lesznek megtámadhatók azonban a többi előfeltételnek

(jelesül a jogosult szükségbe jutásának) bekövetkezése folytán utóbb tényleg megszületett tartáskövetelés védelmére.¹⁷²

A magyar általános Polgári Törvénykönyv tervezetének V. rész 5. cím 1977. §-a értelmében az özvegyi kötelesrész a házastárstól olyan cselekmény miatt vonható el, amely miatt a házasság felbontása volna kérhető. Az 1892. §-ának rendelkezéséhez képest az elvonásnak végintézkedésben és az ok megjelölése mellett kell történnie, a Tervezet az elvonásnak más nemét és módját nem ismerte. *Fardek Miksa* törvényszéki bíró 1909-ben közzétett álláspontja szerint a rendelkezés sértette a jogérzetet. Hivatkozott az Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv 796. §-ára, amelynek értelmében a túlélő házastársat az illendő tartás újabb házasságra lépéséig feltétlenül megillette, tekintet nélkül arra, hogy milyen életmódot folytatott. Ebből következett a bíró álláspontja szerint, hogy az özvegy, aki erkölcstelen életet megátalkodottan folytatott érdemtelené vált az özvegyet özvegységi idejére megillető bármilyen haszonélvezetre, illetve tartásdíjra, aminek a magyar általános Polgári Törvénykönyv tervezetében is megfelelő kifejezést kellene adni azzal, hogy természetesen az ilyen érdemtelenység nem vonatkozna a házastársat feltétlenül megillető örökségre.

Kiemelte továbbá a tanulmányában elemzett jogeset kapcsán, hogy az Osztrák Polgári Törvénykönyv 796. §-ából – amely a hiányzó illendő tartásról szólt, amely az özvegy részére özvegységi idejére volt biztosítva – sem lehetett azt a következtetést levonni, hogy a törvényhozó olyan életerős és munkaképes nőnek is kívánt volna juttatni, aki öngyilkos férjének halála után csakhamar más földműveshez költözött, vele házasságon kívül együtt élt és gyermeknek is adott életet. Hivatkozott arra, hogy az Osztrák Polgári Törvénykönyv 796. §-ánál közlésre kerültek a Kúriának az 1898. G. 657. és az 1900. G. 288. számú határozatai, amelyekben a Kúria kimondta, hogy az Osztrák Polgári Törvénykönyv hatályának területén az özvegy nő csak abban az esetben követelhetette a hiányzó tartást, ha ez saját vagyonából vagy jövedelméből nem került ki, illetve ha erre saját vagyoni viszonyainál fogva rá volt utalva.¹⁷³

A Közlöny hasábjain *Márkus Dezső* részletesen foglalkozott a nyugdíjtörvény módosításával 1909 évben, e körben az özvegyi nyugdíj kérdésével.¹⁷⁴ Az özvegyi nyugdíj összegét szégyenletesen és kétségbeejtően csekélynek tartotta, amely a

¹⁷²SZLADITS, Özvegyi jog és nőtartás 5-6.

¹⁷³FARDEK, Özvegyi tartás 144-145.

¹⁷⁴MÁRKUS, A nyugdíjtörvény módosítása IV. 273-275.

legszerényebb megélhetést sem tette lehetővé a jogosultnak. Ezért szükségesnek tartotta a nyugdíjtörvény 36. §-ának módosítását. Kiemelte, hogy az özvegy nő sokszor azért nem tudta jövedelmét munkavállalással kiegészíteni, mert a nők nevelésének akkori elhibázott módja, amely nem is gondolt annak a lehetőségére, hogy a legjobb anyagi viszonyok között nevelkedő leány is abba a kényszerítő helyzetbe juthat, hogy férjhezmenetele ellenére is a maga és családja tartásáról önmaga gondoskodjék, nem tette lehetővé. Példaként hozta fel a katonai tiszti özvegyek 1907. évi XVI. törvénycikk által megállapított és az osztrák állami tisztviselők özvegyeinek nyugdíja különbségét. Az utóbbit az 1896. május 14-iki osztrák törvény szabta meg, amelynek a rendelkezéseit Ő cs. és ap. kir. Felségének 1897. június 2-én kelt lf. elhatározása alapján az Ausztriával közös tisztviselőinkre is kiterjesztették.¹⁷⁵

2.4. A házasságon kívül született gyermek családi jogállása

A törvénytelen származású gyermekek jogi állapota szorosan kapcsolódott a nőkérdéshez. A témáról már *Wenzel Gusztáv* is írt a Közlönyben 1870-ben megjelent tanulmányában a kérdés mihamarabbi és a 19. századi követelményeknek megfelelő rendezését követelve.¹⁷⁶ A Hármaskönyv I. részének 106. és 108. címein kívül, amely kizárólag az érvénytelenül kötött házasságból született gyermekekre vonatkozott, határozott szabály sehol nem volt található a magyar jogrendszerben arról, hogy ki tekinthető törvénytelen gyermeknek. Ellenben a szerző törvénytelen gyermeknek tekintette mindazokat a gyermekeket, akiknek nemzése egy házasságon kívüli egybekelésből történt. *Wenzel* a családi jogokban részt csak a természeti gyermekek esetében biztosított volna, akik jogállása utólag törvényesíthető. Ellenben a házasságtörés vagy a vérfertőzés folytán született gyermeket a családi jogosítványokból kizárta.

Az 1899. évi nemzetközi gyermekvédő kongresszus azt az álláspontját foglalta határozatba, „hogy a törvénytelen gyermekek jogi állása egyenlő legyen a törvényes gyermekek jogi állásával és ez alól csak oly kivételek tehetők, amelyek nélkül a

¹⁷⁵1897. június 10. 26.641/3. sz. közös külügyminiszteri rendelet, a cs. és kir. külügyminisztérium évkönyvének 427. köv. 1.

¹⁷⁶WENZEL, Néhány szó a törvénytelen származású gyermekek jogi állapotának rendezéséről 301-304.

törvényes házasságon alapuló családiság legitim elve megsértetnék...”.¹⁷⁷ A Polgári Törvénykönyv tervezete ennek ellenére abból indult ki, hogy a törvénytelen gyermekek jogviszonyait nem lehet és nem is szabad a törvényes és törvénytelen gyermekek egyenlősítéséből kiindulva szabályozni. Sőt ellenkezőleg, az a helyes alapelv, hogy a házasságon kívül született gyermek alapvetően teljes joggal az anyja családjába tartozzon és a törvény róluk akképp gondoskodjon, hogy megfelelő tartásuk biztosítva legyen.¹⁷⁸

A törvénytelen gyermek anyjának van-e joga e gyermeke után kötelesrészhez? Tette fel a kérdést a Jog hasábjain 1892-ben *Bürsitzky Imre* pécsi királyi járásbírósi aljegyző.¹⁷⁹ A válasz egyértelmű volt: egy felső bírósági határozat szerint nincs. A szerző álláspontja ezzel nem egyezett, amelyet azzal támasztott alá, hogy ha az anyának törvényes örökösödése természetes gyermeke után az Országbírói Értekezlet rendelkezései szerint elfogadott jogszabályt képezett, akkor azon jogelvnél fogva, amely szerint a kötelesrész követelésének egyedüli feltétele a törvényes örökösödés, ugyanő kétség nélkül jogosult a kötelesrészre is. E körben hivatkozott a Kúria 1873. április 30-án született 3568. számú, 1883. november 28-án született 1926. számú és 1880. november 3-án hozott 3716. számú határozataira, valamint az Osztrák Polgári Törvénykönyv 762. és 763. szakaszaira. Még felmerült az a kérdés, hogy az anya e joga a törvénytelen gyermeke után maradt mindennemű vagyona kiterjedt-e? *Bürsitzky* véleménye szerint az anyának természetes gyermeke után megállapított kötelesrészhez való joga kiterjedt mindarra, amit a törvényes gyermek anyja gyermeke után követelni e címen jogosult, így a természetes gyermek anyja kötelesrészt igényelhet a gyermek szerzeményi javaiból, de csak abban az esetben, ha a gyermek házastársat nem hagyott hátra, mert utóbbi törvényeink értelmében megelőzi az anyát; továbbá igényelhetett kötelesrészt azon vagyonban, amely vagyon a gyermek és az anya között közös valamely törzsről az előbbire származott.

A házasságon kívül született gyermek jogállásával behatóan *Márkus Dezső* foglalkozott a Közlöny hasábjain 1905. és 1907. években, valamint az Ügyvédek lapjában 1908-ban megjelent írásaiban. Cikkeiben kifejtett állásfoglalása tükrözte a

¹⁷⁷A törvénytelen gyermekek állásának szabályozásáról. Részlet dr. Sipőcz László jogászegyleti előadásából 385-386.

¹⁷⁸A törvénytelen gyermekek állásának szabályozásáról. Részlet dr. Sipőcz László jogászegyleti előadásából 385-386.

¹⁷⁹BÜRSITZKY, A törvénytelen gyermek anyjának van joga 4-5.

nőkérdésről alkotott felfogását, amelyről az alábbiakban részletes képet kapunk. A témát más jogászok is fontosnak tartották: ez tükröződött a Jog 1886. évi számában a bajai királyi közjegyző-segéd, *Dreisziger Kálmán* írásában is.¹⁸⁰

2.5. Az atyasági kereset és a törvénytelen gyermek tartása

Nem volt egységes a jogi szakma álláspontja arról, hogy adjon-e a gyermeknek atyakeresési jogot. Míg *Wenzel* az atyakeresés jogát – ellentétben például a francia joggal – biztosítani kívánta a gyermek számára,¹⁸¹ *Murinyi Endre* ügyvéd nem értett egyet e jog megadásával a férfiak jogainak védelme érdekében, amely ellenérzésének a Közlöny hasábjain hangot is adott.¹⁸²

A jelen kérdés tárgyalása során is érzékelhető a korabeli társadalmi felfogás, amely megkülönböztette az anyákat azok társadalmi állása szerint. *Menyhárt Gáspár* az atyasági kereset és a törvénytelen gyermek tartásának tárgyalása során kifejtette, hogy míg a szegény sorsú anyák gyermekei – akik többnyire maguk is 12 éves koruktól már dolgozni kényszerülnek – tartási kötelezettsége tekintetében elfogadható az a gyakorlat, hogy az apa tartási kötelezettsége csak az előbbi életkorig terjedjen, ugyanakkor a magasabb társadalmi állású nők gyermekei esetében, amely esetben felmerülhet a gyermek taníttatásának költsége, indokolt lenne magasabb életkort meghatározni a gyermek keresőképességéig, amely adott esetben akár 20-22 éves életkor is lehet.¹⁸³

Nem álltak rendelkezésre ugyan statisztikai adatok arra nézve, hogy a házasságon kívül született gyermekeknek – legalább az anya részéről bevallott nemzői közül – ki, milyen társadalmi osztályhoz tartozott, a társadalom többsége azonban úgy tartotta, hogy túlnyomó része vagyonos férfiaktól megejtett szegénysorú leányok magzatai volt. Csak annyi volt statisztikailag is igazolva, hogy a házasságon kívül született gyermekek túlnyomó részét a társadalom szegényebb osztályához tartozó anyák születték, hogy igen nagy a halandóságuk és a fiatalok bűnösök és a prostituáltak nagy része közülük kerültek ki. Egyebekben az atyasági perek száma aránytalanul

¹⁸⁰DREISZIGER, A törvénytelen gyermek örökösödési joga 1.r. 208-209., 2. r. 225-226.

¹⁸¹WENZEL, Néhány szó a törvénytelen származású gyermekek jogi állapotának rendezéséről 301-304.

¹⁸²MURINYI, Még néhány szó a törvénytelen származású gyermekek jogi viszonyainak rendezéséről 331.

¹⁸³MENYHÁRTH, Atyasági kereset s a törvénytelen gyermekek tartása 377-379.

ceskély volt a házasságon kívül született gyermekek számához képest, amely magyarázható a perek költsége voltával is.¹⁸⁴

Sajnos a vizsgált korszak második felében, 1911-ben megjelent munkájában *Jánossy Gábor* még mindig úgy látta, hogy semmit sem tettünk az anyaság védelmére és a megelőző gyermekvédelemre. Nincs gyermekágyi segély sem, a nő, az anya jogát csak frázisokban ismerjük, tiszteljük, de a gyakorlatban, törvényeinkben nem. A gyámságról és gondnokságról szóló 1877. évi XX. törvénycikk alapján a nők – az anya, az örökbefogadó anya és házastárs kivételével –, gyámságot és gondnokságot nem viselhettek. Belügyminiszteri rendelet tiltotta meg azt, hogy az elhagyottá nyilvánított gyermekek az anyánál, az anyai gondozásban meghagyassanak. Házasságon kívül született gyermekeknél némileg érhetőnek tartotta *Jánossy* ezt a rendelkezést, mert véleménye szerint ebben az esetben a legtöbb anya nem igen törődött a gyermekével, és ha a gyermekét nála hagyják és érte neki havonta fizetnek, az a házasságon kívüli születések statisztikáját megnövelte volna. Azonban nem értette azt, hogy mi joga szakította le az állam az általa elhagyottá nyilvánított, mert kereső nélkül maradt törvényes gyermeket a hibáján kívül nyomorúságos helyzetbe jutott, keresetképtelen édesanya kebeléről ahelyett, hogy azt a törvényes gyermekéhez ragaszkodó anyát segítette volna.¹⁸⁵

A házasságon kívül született és a kiskorú gyermek tartási joga 1898-1901-ben is foglalkoztatta a jogásztársadalmat,¹⁸⁶ ugyanakkor a természetes apa tartási kötelezettsége még 1913-ban sem volt törvénybe foglalva hazánkban, jogszabály azért kötelezte a természetes apát természetes gyermekének tartására. A természetes gyermekekre nézve sokkal kedvezőbb volt a magyar tételes jog, mint az új francia apasági törvényben deklarált jogállapot. Annak ellenére, hogy az 1912. november 17-én közzétett francia törvény megtörte a francia Code Civilnek azt az elvét, mely szerint „la recherche de la paternité est interdite” és e törvény hatályba lépése óta Franciaországban is marasztalta a bíróság a természetes apát abban, hogy természetes gyermekét elartsa, ami eddig ott ismeretlen volt, a francia apasági törvény csak a következő esetekben

¹⁸⁴A törvénytelen gyermekek állásának szabályozásáról. Részlet dr. Sipőcz László jogászegyleti előadásából 385-386., lásd még: SIXGER, A házasságon kívüli nemzetsből származó igények 347.

¹⁸⁵JÁNOSSY, A feminizmus Magyarországon 54-61.

¹⁸⁶A házasságon kívüli gyermekek joga. Részlet dr. Márkus Dezső jogászegyleti előadásából 82-83., 234-235., illetve HATTYUFFY, A kiskorú gyermektartása 12-13., továbbá RAICS, A törvénytelen kiskorú gyermek tartása 241-244., valamint BÁRDIÓ, A törvénytelen gyermekek jogviszonyai 352-354., KÖNIG, A törvénytelen gyermekek jogviszonyai 65-66., WELLISZ, A törvénytelen gyermekek joga 199-200., 209-210., 213-214., 221-222., 226-227.

állapított meg a természetes gyermek javára tartási kötelezettséget: az erőszakos nemi közösülés, az álnok módon való elcsábítás, az alárendeltségi viszonyal való visszaélés, a házassági ígélet, a természetes apaság beismerése, köztudomású ágyassági viszony a fogamzás idejében, továbbá ha az alperes a gyermeket, mint apa, már a perindítás előtt is neveltette egy ideig és később ezt abbahagyta.

Nálunk ezzel szemben a természetes apaság megállapítása annak a ténynek bármilyen módon való bizonyításával történt, hogy a fogamzási időben az apa az anyával közösült, amit elég volt valószínűsíteni (Kúria 1905. november 10-én kelt 1.G.234. számú határozata), ezzel szemben az egyedüli védekezés az anya feslett életmódjának igazolása lehetett. Tehát szemben a francia joggal, a magyar férfi tartásdíjban marasztalva lett tekintet nélkül arra, hogy esetleg tudta bizonyítani, hogy a nő a kritikus időben másokkal is közösült, vagy azt, hogy a kritikus időben nemzéképtelen volt. Ezenkívül a francia törvény a magyar joggal szemben az apasági keresetnek rövid elévülési időt is szabott, bár az előnyére szól, hogy a magyar bíróságok rendkívül csekély mértékben állapították meg a tartásdíjat.¹⁸⁷

A Polgári Törvénykönyv tervezetének 215. §-ában arra nézve, hogy ki tekintendő a törvénytelen gyermek természetes apjának a következő vélelmet állapítja meg: „A törvénytelen gyermek atyjának a 216-230. §-okban foglalt szabályok szempontjából azt kell tekinteni, aki az anyjával a gyermek fogantatásának idejében (92. §. 1. és 2. bekezdése) közösült, kivéve ha az anya ugyanebben az időben a kéjelgést keresetképpen üzte”. A Tervezet szerint tehát a természetes apaság vélelmének egyedüli korlátja – illetőleg e vélelemmel szemben az egyedüli mentesítő körülmény – a gyermek anyjának a fogantatás idejében üzött keresetszerű kéjelgése volt, amely a „feslett életnek” az eddigi joggyakorlatunkban kifejlesztett fogalmát váltotta fel a természetes apa meghatározása tekintetében. A vélelmezett apa vonatkozásában ellenbizonyításnak nem volt helye, a fogamzás idejében történt közösülés kizárólagos vélelmet teremtett a nemzés mellett (Kúria 1904. szeptember 2. I. G. 110/1904. sz. a. hozott határozata, közölve *Gottl Ágost*, Kúriai felülvizsgálati határozatok gyűjteménye, X. köt. 2043. sz. a.). *Vincenti Gusztáv* azt javasolta, hogy a Tervezet 215. §-át a Német Polgári Törvénykönyv 1717. § alapján módosítsák, amely úgy rendelkezett, hogy a törvénytelen gyermek atyjául az 1708-1716. §-ok szempontjából az tekintendő, aki az anyával a

¹⁸⁷CSÉPAI, A természetes apa tartási kötelezettsége 63-64.

fogamzás idejében közösült, nem vehető azonban figyelembe az olyan közösülés, amelyről az eset körülményeihez képest nyilvánvaló, hogy a nemzés nem abból származott. Az ellenbizonyítás túl széles volta akadályozása érdekében egy további bekezdés közbeékelését javasolta: „Ez a vélelem nem nyer alkalmazást azzal szemben, aki a közösüléskor nemzőképességének nem volt birtokában; sem általában, ha az anya a szóban forgó közösülést megelőzően már teherben volt.”¹⁸⁸

Szükségesnek tartom kiemelni, hogy egyes alsóbb fokú bíróságon ítélező bírák egyenesen a szokásjog aberrációjának tartotta a Kúria gyakorlatát. Magyarország területén törvényes intézkedés hiányában a törvénytelen gyermek tartását ugyanis csak és kizárólag a bírói gyakorlat alkotta szokásjog tette a természetes apa kötelességévé, amely egy rendkívül ingoványos terület volt. A tartás jogalapja ugyanis a nemzés, azonban mégsem léphetett fel a férfi a perben eredményesen azzal a kifogással, hogy a nő a fogamzási időben mással is közösült, mert a Kúria azt mondta ki, hogy „a természetes apaság megállapítása iránti pereknek nem a nemzés, hanem a fogamzás idejében való közösülés képezi döntő körülményét”, vagyis a közösülés ténye, ami ellen a vétségi elmélet szerint a többekkel való közösülés kifogása is csak akkor foghat helyt, ha a nő a fogamzás idejében feslett életmódot folytatott, amit nagyon nehéz volt bizonyítani és általában nem is sikerült. Ez a gyakorlat egyes ítélező bírák véleménye szerint nemcsak a józan észnek, de a természeti ismereteinknek is ellentmondott, ahogyan a Kúria azon határozata is, amellyel egy idősebb úriembert gyermektartásra kötelezett, aki egy szállodában, ahol mint átutazó vendég egy éjszakára megszállt, nemileg közösült az ott alkalmazott szobaleánnyal, akinek a fogamzási idő alatt gyermeke született.¹⁸⁹

2.6. A házasságon kívül született gyermek tartási joga és joggyakorlatunk

Az eltartására az apa apasági keresettel volt kényszeríthető, ha a kereset folyamán az apaság bebizonyítást nyert, illetve természetesen az apaság elismerése esetén. Ahogy az előző pontban ismertettem, az alperesnek (a férfinak) az ilyen perekben rendelkezésére álló perbeli kifogások csekély számban álltak rendelkezésére és így az apaság tényének megállapítását tekintve a magyar joggyakorlat az anya szempontjából kedvezőnek

¹⁸⁸VINCENTI, A természetes apaság vélelme 203-204.

¹⁸⁹KÓCSÁN, A m. kir. Kúria és a gyermektartási perek 84-85.

látszott. Nagyon kedvezőtlen volt viszont az alacsony életkor (12 év!-14 év), ameddig a tartás járt, valamint a tartási összeg alacsony volta (60 K havi maximum).¹⁹⁰

Márkus munkásságával rá kívánt mutatni arra, hogy a bíróságaink egy része nem volt kellőképp méltányos a házasságon kívül született gyermek tartási jogát tekintve és nem vette figyelembe a kérdés társadalmi jelentőségét.¹⁹¹ A vizsgálat idején a Kúria tehermentesítését célozva, a házasságon kívül született gyermek tartási jogára vonatkozó perek (a továbbiakban: tartási perek) a Kúria hatásköréből a tizenegy kir. Ítéltábla hatáskörébe kerültek. Ezek közül a marosvásárhelyi és – a korábban Zaránd megyéhez és Kővár vidékéhez tartozott néhány község kivételével – a kolozsvári tábla egészen, a temesvári tábla jó részben, a debreceni és a budapesti tábla pedig kis részben az Osztrák Polgári Törvénykönyvnek a rendelkezéseit volt köteles alkalmazni a tartási perekben. *Márkus* szerint ez azt a veszélyt hordozta magában, hogy ezekben az ügyekben a Kúria felülvizsgálati bíraskodása által nagy nehezen létesített jogegység csakhamar felbomlik és újból a legkülönbözőbb jogi álláspontokkal találkozhatunk.¹⁹²

Hangsúlyozta, hogy alsóbb bíróságaink némelyike még mindig nevetségesen kis mértékében állapította meg a tartásdíj összegét, átlagosan 10-12 Koronában, de találkozott 5-6 Korona körüli összegekkel is. Erre abból a téves felfogásból került sor, hogy a házasságon kívül született gyermek eltartásának kötelessége elsősorban az anyára hárult. Ez a felfogás azonban elemi jogtételbe ütközött, ugyanis az Osztrák Polgári Törvénykönyv 167. §-a világos volt e tekintetben és azok a törvénykönyvek, amelyek a gyermeknek vagy az anyjának kereseti jogot adtak a házasságon kívüli atyával szemben, ugyancsak az apát mondták elsősorban a tartásra kötelelesnek (így a Német Polgári Törvénykönyv 1709. §-a.). A magyar Polgári Törvénykönyv 1900. évi tervezetének 348. §-a is ezeket javasolta törvénybe iktatni, jelesül úgy szövelt, hogy „A törvénytelen gyermeket természetes atyja eltartani köteles. Kötelezettsége megelőzi az anyáét és az anyai ágbeli rokonét”.

A tartásdíj csekély összege az Osztrák Polgári Törvénykönyv 166. §-ába ütközött, amely szerint a gyermek követelhetette a szülője vagyonához mért „ápolást, nevelést és ellátást”. A Tervezet – amely alatt érhetjük *Márkus* korának jogalkotói álláspontját – szerint a gyermeket eltartás címén mindaz megillette, amely az illő

¹⁹⁰MÁDAY, A magyar nő jogai 97-98.

¹⁹¹MÁRKUS, A házasságon kívül született gyermek és joggyakorlatunk IV. 315-317.

¹⁹²MÁRKUS, A házasságon kívül született gyermek és joggyakorlatunk III. 35-36.

megélhetéséhez kellett, nem pedig csak a szükséges tartás, valamint az is, amibe neveltetésének és kiképzetésének költsége került (Tervezet 349. §.).

Az uralkodó jogi fölfogás szerint a házasságon kívül született gyermek tartását a természetes atya vagyoni és kereseti viszonyai figyelembevételével, az anya társadalmi állásához mérten kellett megszabni (a Tervezet 350. §., Német Polgári Törvénykönyv 1708. §.). Ezt *Márkus* célzatosan egyoldalúnak tartotta, ugyanis az anya az esetek túlnyomó többségében a szegényebb társadalmi osztályokból került ki. Véleménye szerint a törvényhozás a férfit védte, ezért a cseléd gyermeke, legyen az apja bármilyen tekintélyes állású ember, nem is álmodhatott arról, hogy valaha jobb sorsra juthatott.

Hangsúlyozta azt, hogy a magyar bírót semmiféle törvényes szabály nem gátolta abban, hogy emberies fölfogást vigyen a joggyakorlatunkba. Sőt az a körülmény, hogy az ország oly nagy területén hatályos Osztrák Polgári Törvénykönyv 166. §-ában azt rendelte, hogy a házasságon kívül született gyermek a szüleitől követelhet „vagyonukhoz mért” ápolást, nevelést és ellátást, lehetővé is tette ezt az ítélkező bírák számára. Ilyen előremutató példa volt a Kúriának az I.G.293/1906. számú ítélete, amely alapján az atyát, aki vezérkari őrnagy volt, a házasságon kívül született gyermeke 22 éves koráig a középiskolai oktatása költségeinek a viselésére is kötelezték, annak ellenére, hogy a gyermek anyja egy haszonbérő leánya volt.

A tartás időtartamát is rendkívül méltánytalanul szabták meg a bíróságaink *Márkus* véleménye szerint, a Kúria pedig – a vizsgálat idején – már 13 év óta nem hozott érdemi határozatot ebben a kérdésben. A fellebbezési bíróságaink szerint a leánygyermek 12, a fiúgyermek legfeljebb 14 éves korában annyira keresőképes volt, hogy az apjának a tartásdíjára már nem szorult. Úgy gondolta, hogy nem hoztak volna hasonló döntést a bíróságok a házasságban született gyermek tekintetében, vagyis a 12 vagy 14 éves házasságban született gyermek apját nem mentették volna fel a tartás kötelezettsége alól azzal az indokkal, hogy az ilyen korú gyermek már önálló keresetre képes.¹⁹³ Kiemelte, hogy az osztrák bírósági gyakorlat már évtizedek óta azon az állásponton volt, hogy a tartás megszabásánál inkább a gyermek, mint az apa érdeke a figyelembe veendő szempont.¹⁹⁴ Azt is kimondta az osztrák bíróság, hogy a gyermek serdültségének bekövetkezése nem szünteti meg a tartási kötelezést,¹⁹⁵ hanem a nevelés befejezése után beáll az ellátás követelésének joga avégből, hogy a gyermek

¹⁹³MÁRKUS, A házasságon kívül született gyermek és joggyakorlatunk IV. 315-317.

¹⁹⁴Osztrák legfőbb törvényszék 1860. december 18. 10.927. sz. Unger Glaser gyűjt. 1248.

mentes maradjon az anyagi fenntartás gondjaitól.¹⁹⁶ Ahogyan azt is kimondta, hogy valamely mesterségre való taníttatás nem merítette ki az ellátás kötelességét.

Márkus véleménye szerint a kialakult hazai bírói gyakorlat ellentétben állt a törvényeinkkel is, amelyek a 12. vagy 14. életévet még nem tekintették az önálló keresőképesség korbéli határának. A gyámsági törvény (1877. évi XX. törvénycikk) 26. §-a szerint az atyai hatalom alatt álló kiskorúak, ha 16. életévüket meghaladták és az életpálya választásánál apjukkal nem értettek egyet, előterjesztést tehetek a gyámhatóságnál. A magyar Polgári Törvénykönyv tervezetének 350. §-a szerint, amely egyezett a Német Polgári Törvénykönyv 1708. §-ával, a gyermeknek az apa 16 éves koráig nyújtotta a tartást, amennyiben azonban a gyermek még e kor elérével is rászorult a tartásra, az atya kötelezettsége a gyermek teljes korúvá válásáig tartott. A mi joggyakorlatunk volt a legkevésbé méltányos ebben a kérdésben.¹⁹⁷

Azt is méltatlannak tartotta *Márkus*, hogy a kialakult gyakorlat a múltra nézve csak akkor állapította meg a tartásdíj fizetési kötelezettséget az apa terhére, ha az anyát tőle nem függő körülmények gátolták a keresetnek kellő időben történt megindításában. Ennek oka az volt, hogy nem kívánták az atyát anyagilag tönkretenni az évek múltán egy összegben követelt díjak megfizetésével.

Márkus azzal sem értett egyet, hogy a szülés költségét a joggyakorlat csak csábítás vagy erőszak esetén ítélte meg az anya részére. Az osztrák gyakorlat nem ismerte ezt a megszorítást. Tervezetünk – a Német Polgári Törvénykönyv 1715. §-ának azonos szabálya nyomán – 356. §-ában azt javasolta, hogy „Az atya köteles az anyának a szülés költségét és a szülést követő hat hétre életfenntartásának költségét, esetleg a terhesség és szülés következtében felmerült kiadásait megtéríteni. Az anya a rendesnél nem nagyobb, ilyenmű költségeket követelheti, tekintet nélkül arra, hogy volt-e és mennyi volt a tényleges kiadása”. A 358. §. szerint pedig az anya ezeket a követeléseket három éven belül akkor is érvényesíthette, ha a gyermek halva született, vagy a gyermek születése előtt az atya meghalt. *Márkus* álláspontja szerint kívánatos lett volna, ha a hazai joggyakorlatunk ezen a nyomon indul a szülési költség megszabásánál is.¹⁹⁸

¹⁹⁵Osztrák legfőbb törvényszék 1884. szeptember 11. 10.264. sz., 1891. január 25. 13.799. sz., gyűjt. 10.155. és 13.587. sz.

¹⁹⁶Osztrák legfőbb törvényszék 1871. December 21. 11.137.

¹⁹⁷Osztrák legfőbb törvényszék 1884. július 3. 7461. sz. gyűjt. 10.100. sz.

¹⁹⁸MÁRKUS, A házasságon kívül született gyermek és joggyakorlatunk V. 337-339.

2.7. A házasságon kívül született gyermek öröklési joga

A házasságon kívül született gyermekek örökjogi helyzete kapcsán az Országbírói Értekezlet teljesen érintetlenül hagyta az 1848 előtti jogunkat, amelynek ide vonatkozó rendelkezése értelmében a törvénytelen gyermekek mindennemű törvényes örökjogi igényből *ab ovo* ki voltak zárva (*Werböczy*: Hk. I. 17. 1. §.). Joggyakorlatunk túlhaladta ugyan ezt az előbbi elavult felfogást, azonban mégis követett két hibás elvet. Egyrészt a gyermek az anyja után is csak akkor örökölhetett törvényes jogcímen, ha törvényes származású testvérek nem léteztek,¹⁹⁹ másrészt a törvénytelen gyermek anyja rokonai után nem örökölt.²⁰⁰

1848 előtt a törvénytelen gyermek csak az anyja családjával jutott rokonságba, a természetes apáéval nem, csakis anyja után örökölt, de még ez a jog sem volt számára feltétlenül biztosítva.²⁰¹ *Wenzel Gusztáv* 1870-ben megjelent írásában²⁰² a 19. századi jogfelfogással ellentétesnek tartotta azt a hazai gyakorlatot, amely a törvénytelen gyermekeket minden törvényes örökösödésből, sőt a törvények direkt pártfogásából is kizárta. A magyar jogrendszer e tárgyban ezért sürgős reformot igényelt, amelynek a szerző szerint mindenképpen törvény által kell történnie. A szabályozás alapjaként azt az elvet vallotta, amelyet a kor újabb törvényhozásai követtek, mégpedig a törvénytelen születésű gyermekekre vonatkozó kizáró rendelkezéseknek kizárólag a magánjogban lehet helyük annyiban, amennyiben a családi élet érdekei azt megkívánják, ugyanakkor a közjogból ki kell zárni bárminemű megszorítást.

A Kúria gyakorlatával nem értett egyet *Dreisziger* sem, aki szerint hiba volt kimondania az 1885. október 6-án kelt 1881. számú határozatában azt, hogy a törvénytelen gyermek még anyja hagyatékában sem örökösödhet, mivel az Országbírói Értekezlet 9. §-a értelmében végrendelet nem léteben a törvényes leszármazók hivatottak az öröklésre. Véleménye szerint ezzel a Kúria rossz gyakorlatot teremtett. Ahogyan *Márkus Dezső* is kifejtette: a hatályos hazai jogunk a szülők vétkéért a gyermeket életfogytiglan büntetni rendelte. Ugyanis ez a gyakorlat, amely nem következett a magyar jogrendből bizonyította, hogy az örökjog szabályozása és

¹⁹⁹Kúria 3941/83., 1881/1885., 49012/82., 1474/1898., 4985/1899. In: KISS, A házasságon kívül született gyermekek örökjogi helyzete 309-310.

²⁰⁰Kúria 6000/1891. In: KISS, A házasságon kívül született gyermekek örökjogi helyzete 309-310.

²⁰¹MÁDAY, A magyar nő jogai 97-98.

²⁰²WENZEL, Néhány szó a törvénytelen származású gyermekek jogi állapotának rendezéséről 301-304.

kiszolgálása a bírói belátásra volt bízva. Az a megközelítés, amely szerint az anya törvénytelen gyermeke nem örökölhét anyja után ellenkezett magával a természet törvényeivel is, de a Tripartitum rendelkezéseivel is, hiszen öröklési jogunk alapja a családban és a vérségi összeköttetésben nyilvánult meg, a Hk. I:47. cím 4. §-a határozottan azt mondta, hogy a vérségi származás vonja maga után az öröklést, tehát kétségen felül áll az, hogy a törvénytelen gyermek is, mint az anyától vérségileg származó magára háramoltató joggal bír.²⁰³

A Kúria 1905. szeptember 27-én hozott 6059/1904. számú ítéletével kimondta, hogy a bírói gyakorlat szerint az atya vagyónában törvényes leszármazók léte esetében is megilleti a törvénytelen gyermeket is az öröklési jog és ezen a címen a házasságon kívül született gyermeknek is a törvényes gyermekek mellett törvényes osztályrészt juttatott.²⁰⁴ A Kúria 79. számú teljes ülési polgári döntvénye kimondta, hogy a végrendelet nélkül elhalt anya hagyatékára nézve a törvénytelen gyermeknek az anya törvényes leszármazójának a létezése esetében is van törvényes örökösödési joga.²⁰⁵ *Márkus* szerint – aki méltatta ezt az új felfogást – a Kúria döntésével megerősített bírói gyakorlat nem volt új keletű, már 30 évvel korábban is kimondta a legfőbb Ítélszék, hogy a házasságon kívül született gyermek anyja után akkor is örököl, ha annak törvényes leszármazója is maradt.²⁰⁶ Hasonlóképpen döntött a budapesti kir. tábla a 49.012/1883. számú ítéletével²⁰⁷ és a Kúria 1883. évi november 28-án 1926. szám alatt.²⁰⁸ A gyakorlat azonban azóta letért erről az egyedül igazságos, méltányos és emberséges útról, az ideiglenes törvénykezési szabályok I. rész 9. §-ának ama szabályára támaszkodva, hogy a végrendelet nem létében az örökhagyónak minden vagyona a tőle leszármazó törvényes gyermekekre száll, kialakult téves gyakorlat következtében.²⁰⁹

Voltak olyan nézetek, amely szerint mivel az ideiglenes törvénykezési szabály törvényt pótló jogszabály volt, továbbá az a házasságon kívül született gyermek öröklési jogát meg nem állapította, a Kúria nem helyezhette volna magát a törvény fölé és nem dönthetett mindennek ellenére úgy, hogy a törvényes gyermekekkel együtt azok mellett

²⁰³DREISZIGER, A törvénytelen gyermek örökösödési joga 208-209.

²⁰⁴MÁRKUS, A házasságon kívül született gyermek öröklési joga anyja után 357-358.

²⁰⁵MÁRKUS, A házasságon kívül született gyermek és joggyakorlatunk I. 1-2.

²⁰⁶2497/1874. sz. Dt. r. f. XII. 122. 1.

²⁰⁷MÁRKUS, Felsőbíróóságaink elvi határozatai II. kötet. 2359.

²⁰⁸MÁRKUS, Felsőbíróóságaink elvi határozatai II. kötet. 2358.

²⁰⁹MÁRKUS, A házasságon kívül született gyermek öröklési joga anyja után 357-358.

is ad az anya után törvényes öröklési jogot a házasságon kívül született gyermeknek. Ezen szigorú értelmezés a házasságon kívül született gyermeknek és anyjának viszonyos törvényes öröklési jogát akkor is kizárta volna, ha a házasságon kívül született gyermeknek vagy anyjának törvényes öröklésre jogosult utóda nincs. Vagyis az ideiglenes törvénykezési szabályok szavai alapján minden olyan esetben, amikor a házasságon kívül született gyermek törvényes örökös vagy végrendelet hátrahagyása nélkül halt meg, az 1715. évi XXVI. törvénycikk és a törvénykezési szabályok I. rész 18. §-a értelmében a szent korona öröklésének kellett volna helyt fognia.

A Kúria is osztotta sajnos 1824-ben a kir. kincstárnak *Katics Anna* elleni ügyében képviselt fenti szigorú álláspontját, amely alapján a k. ügynök által indított perben született felső bírósági ítélet a csupán természeti gyermeket megfosztotta az örökösödéstől.²¹⁰ Ez a gyakorlat azonban *Márkus* szerint szemben állt volna a Kúria következetes ítélkezési gyakorlatával,²¹¹ szerinte a fent ismertetett és kialakult téves gyakorlat nem volt levezethető az ideiglenes törvénykezési szabály alapján. Annak alkotói ugyanis – a tárgyalások jegyzőkönyveiből kitűnően – a házasságon kívül született gyermekekre nem is gondoltak a szakaszok megszerkesztésekor. A törvényes gyermek vagy a törvényes maradék kifejezés éppen csak ebben az egyetlen 9. §-ban fordult elő. Ellenben nem szerepelt ez a megkülönböztetés a szabályok más részeiben, ahol leszármazókról volt szó. Márpedig, ha az Országbírói Értekezlet tagjai tudatosan különbséget akartak volna tenni a házasságban és azon kívül született gyermekek között, ezt a megkülönböztetést nem szorították volna a 9. §-ra, hanem kifejezetten megtették volna a törvényes öröklést (vagy az idézett törvény szavaival élve: a végrendelet nélküli öröklést) szabályozó összes szakaszokban. Ezért arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ott, ahol az ideiglenes törvénykezési szabály általánosságban csak leszármazókról beszélt, az összes lemenőket kellett értenünk, tekintet nélkül származásuk törvényességére.

Osztozott *Kern Tivadar* ama fölfogásában (öröklési jog 14. §.), amely szerint az Országbírói Értekezlet a házasságon kívül született gyermek öröklési jogának kérdésében hallgatag fönntartotta az 1848 előtt fönnállott jogunk álláspontját, amely azt csaknem teljesen kizárta az örökségből. Ily módon a kérdés megoldása a joggyakorlatra maradt, amely azt eleinte eléggé kedvezően oldotta meg, egyrészt humanizmusból,

²¹⁰FOGARASSY, Magyar Közpolg. törvénytudomány elemei 168. 1. 372. §

²¹¹MÁRKUS, A házasságon kívül született gyermek és joggyakorlatunk I. 1-2.

másrészt az Osztrák Polgári Törvénykönyv 754. §-ának hatása alatt, amelynek első mondata szerint „az anyára nézve a házasságon kívüli gyermekek, a szabadon előörökíthető vagyonbani örökösödést illetőleg, a törvényes gyermekekkel egyenlő jogokkal bírnak”. Később gyakorlatunk letért erről a helyes ösvényről és az ideiglenes törvénykezési szabályok fentebb idézett rendelkezésére támaszkodva nem ismerte el a házasságon kívül született gyermeknek a törvényes gyermekkel konkuráló öröklési jogát az anya hagyatékában²¹², hanem csak azt, hogy végrendelet és törvényes leszármazók hiányában örökölt – esetleg a felmenőkkel együtt – amaz oldalági örökösökkel szemben, akik az ideiglenes törvénykezési szabályok 12. §-a alapján követelték az örökséget. Az anyai rokonokkal szemben tehát nem ismerte el a házasságon kívül született gyermek törvényes örökös jogát.

Ellentétben ezzel, *Márkus* a 79. számú polgári döntvényben foglaltakkal értett egyet. Álláspontja szerint az ideiglenes törvénykezési szabályok ereje mégsem azonos a törvény erejével, nem zárta ki a Kúria jogfejlesztő tevékenységét, sőt szükségessé tette azt.²¹³ Elemzése szerint azonban legfőbb bíróságunk ítéleteinek többsége a 79. számú döntvényel ellenkező értelemben határozott.²¹⁴ Ezeknek az ítéleteknek az indokolása szerint a bírói gyakorlat a törvénytelen gyermekek öröklésére nézve csak azt állapította meg jogszokásul, hogy a házasságon kívül született törvénytelen gyermek örökösödik végrendelet nélkül elhunyt anyja vagyonában akkor, midőn az anya nem hagyott hátra házasságból származott törvényes gyermeket. Ez a gyakorlat nem is ütközött az idézett törvénykezési szabályok 10-12. §-ába, amely leszármazók hiányában szabályozta a felmenők és az oldalágiak öröklését anélkül, hogy a leszármazók törvényességét hangsúlyozta volna és a törvénytelen gyermeket a felmenők és az oldalágiakkal szemben kizárnák az anyai örökségből. De nem így van ez az idézett szabályoknak a leszármazók öröklését szabályozó 9. §-ában, amely világosan rendelte, hogy végrendelet nem léteiben az öröknyónak minden vagyona a tőle leszármazó törvényes gyermekekre száll. Ezen rendeletével a törvény– hangsúlyozván a hagyaték összességét és a leszármazó törvényességét – kizárta a törvénytelen gyermeket a törvényes gyermek

²¹²Kúria 3941/1883., 1181., 10,369. In: MÁRKUS, II. k. 226—227. 1., 6000/91., 1473. In: MÁRKUS, X.k. 174.1., 3067/901. In: MÁRKUS, XIII. k. 298. 1.

²¹³MÁRKUS, A házasságon kívül született gyermek és joggyakorlatunk II. 12-14.

²¹⁴MÁRKUS, A házasságon kívül született gyermek és joggyakorlatunk II. 12-14.

javára az anyai örökségből is, a fennálló tételes törvénnyel ellenkező gyakorlat és jogszokás pedig nem keletkezik.²¹⁵

Remélte ezért *Márkus*, hogy a Kúria 1905. szeptember 27-én hozott ítélete nyomán legfőbb bíróságunk nem fog megmaradni ezen a rideg állásponton és visszatér az osztrák Ptk. gyakorlatára annál is inkább, hiszen a magyar Polgári Törvénykönyv 1900. évi tervezete is 343. §-ában kimondta, hogy a törvénytelen gyermek anyjának és anyja rokonainak éppen úgy rokona, mintha törvényes származású volna, ebből pedig természetesen következett az, hogy a törvénytelen gyermek anyjának és anyja rokonainak az örököse. Ezzel azonos állásponton volt a Német Polgári Törvénykönyv is (1705., 1924. §).²¹⁶

A Tervezet a törvénytelen gyermekek örökösödéséről végül külön nem intézkedett, ellenben a családjogi rendelkezések kimondták, hogy a törvénytelen gyermek atyjával szemben semminemű rokoni kötelékben nem állt (183. §.), másrészt azonban anyjának és így anyja rokonainak is épp oly rokona, mintha törvényes származású volna (343. §). Egyetértett ugyanakkor a kialakult joggyakorlat és a Tervezet is abban, hogy a természetes apa tartásra volt kötelezve. A Tervezetből az is következett, hogy a törvénytelen gyermekek között különbséget nem lehet tenni, így nevezetesen a házasságtörésből, vérfertőztetésből, valamint az erőszakos nemi közöselésből származó törvénytelen gyermekek a többiekkel egyenlő beszámítás alá estek.²¹⁷

2.8. A házasságtörés útján nemzett gyermekek törvényesítése²¹⁸

Az Osztrák Polgári Törvénykönyv 67. §-a érvénytelennek mondta ki azok házasságát, akik egymással házasságtörést követtek el, azonban ugyanaz a törvény nem zárta ki a házasságtörés útján nemzett gyermekek törvényesítését. *Márkus* semmiféle elfogadható érvet nem talált az elismerés tilalma mellett, ugyanis megtörténhetett, hogy az utólagos házasság útján való törvényesítés az érdekeltek hibája nélkül (pl. az anya halála következtében) lehetetlen volt. Egyébként is, ha az érdekeltek jóvá tehettek a

²¹⁵Legfelsőbb Bíróság 1884. január 9. 3941/1883. sz., azonos határozatok: 8964/93, 1474/98, 5937/98, 1980/900, 4650/900, 1208/901, 7472/901, 6267/903, 3698/903. In: MÁRKUS, A házasságon kívül született gyermek öröklési joga anyja után 357-358.

²¹⁶MÁRKUS, A házasságon kívül született gyermek öröklési joga anyja után 357-358.

²¹⁷KISS, A házasságon kívül született gyermekek örökjogi helyzete 309-310.

²¹⁸MÁRKUS, A házasságon kívül született gyermek a legújabb jogfejlődésben III. 2.

házasságtöréssel elkövetett vétküket olyképpen, hogy egymással házasságot köthettek, akkor semmiféle erkölcsi szempont sem szólhatott amellet, hogy csakis az ártatlan gyermek bűnhődjék élte fogytaig.

A magyar Polgári Törvénykönyv tervezete helytelen rendelkezésének tartotta annak 202. §-át, amely szerint „Az utólagos házasság által való törvényesítés joghatálya kiterjed a gyermek ivadékaira akkor is, ha a gyermek a házasság megkötése előtt meghalt.” A § indokolása szerint „Hasonló szabályozást tartalmaznak a külföldi törvényhozások közül a német (1722.), olasz (196.), a Code civil (332).“ Azonban a Tervezet helytelenül hivatkozott a fenti példákra, különösen mert a Tervezet 212. §-a szerint „halála után a gyermek nem törvényesíthető akkor sem, ha ivadékaik vannak”, tehát homlokegyenest ellentétesen rendelkezett az olasz, a francia és különösen a svájci joggal, ahol „a korábban elhalt gyermekek törvényesítése ivadékaik érdekében is helyt foghatott” (Code civil 332.).

Márkus Dezső rámutatott arra is, hogy amikor azt a különbséget akarták a korszak jogászai kidomborítani, amely a házasságon kívül született gyermek apasága tekintetében egyfelől a francia, másfelől a többi kontinentális jogrendszer között fennállt, akkor rendszerint a Code Civil 340. cikkéből idézték annak híressé vált első mondatát, amely úgy szólt, hogy „La recherche de la paternité est interdite”, vagyis „az apaság kutatása tilos.” A különbség nem is annyira éles azonban: sem nálunk, sem Ausztriában, sem a Német Birodalomban, sem Svájcban nem volt megengedve az apaság kutatása abból a célból, hogy a bíróság valakit a házasságon kívül született gyermek apjának nyilvánítson. Nálunk sem volt kereset egyébre, mint arra, hogy a bíróság azt a férfit, akiről megállapította a gyermek apaságát, annak 12 vagy legfőljebb 14 éves koráig tartásra szorítsa. Tehát az ítélet csak azt mondhatta ki, hogy az alperes férfiú a felperesnő házasságon kívül született gyermekének az apja és a bíróság az alperest nevetségesen rövid időtartamra, még nevetségesebben megszabott összegű pénzbeli tartás szolgáltatására kötelezte. Azt nem mondta ki az ítélet, hogy az alperes, mint a gyermeknek bebizonyult apja, köteles volt azzal szemben az apasággal járó összes kötelelességeket teljesíteni.²¹⁹

²¹⁹MÁRKUS, A házasságon kívül született gyermek a legújabb jogfejlődésben IV. 2-3.

2.9. A cselédség kérdése

Márkus Dezső munkásságában méltán kapott helyet a dualizmus-kori Magyarországon gazdaságilag, társadalmilag és emberileg egyaránt a legjobban kiszolgáltatott helyzetben élő cselédséggel kapcsolatos jogkutatás. A 19-20. századforduló magyar társadalmában vizsgáltam a cselédségen belüli tipikusan női foglalkozásokat és a cselédség helyzetére vonatkozó jogi szabályozást 1867 és 1918 között, amely vizsgálat eredményét a disszertáció későbbi fejezetében bemutatom. A vizsgálat alapján azt a következtetést vontam le, hogy annak ellenére, hogy a cselédek alkalmazása már a 15-16. században jelen volt a gazdaságban és számuk fokozatosan növekedett, hazánkban a 19. század végéig nem volt rájuk vonatkozó átfogó törvényi szabályozás.

A majorsági és parasztbirtokokon a 15-16. századtól megjelenő gazdasági cselédek éves szolgálatra szegődtek az állatgondozás és a földművelés munkáira.²²⁰ 1848 előtt mind a zsellérek száma nőtt, mind az uradalmak cseléd tartása is egyre nagyobb arányú lett.²²¹ A zsellérek – ellenben a gazdasági cselédekkel – kizárólag a gazda hatalma alá tartoztak. A feudális kötöttségek megszüntetését követően a bérmunkára való áttérés révén az uradalmi cselédek többségbe kerültek a gazdacselédekkel szemben.²²² Az így kialakult cselédségen belül a vonatkozó szakirodalom általában a munkahelyül szolgáló birtok nagysága (uradalmi és gazdacseléd) illetve a munka jellege szerint (mezőgazdasági és házi cseléd) különbözteti meg a cselédeket. A cselédség két fő kategóriáján kívül (külső/gazdasági és belső/házi cselédek) a mezőgazdasági munkacsúcsok időszakában alkalmaztak idénymunkát, részeseket (szakmányosok, átaljások) és napszámosokat is. A levéltári kutatómunka alapján kijelenthetem, hogy a cselédek legrosszabbul fizetett rétege, a házi cselédek és a summások többsége nő volt.²²³

Az értekezés későbbi fejezetében részletesen feltárom azokat a körülményeket, amelyek miatt a házi (ún. belső) és a gazdasági cselédek között a vizsgálat egyértelmű jogi megkülönböztetést mutatott. E helyütt azt tartom fontosnak kiemelni, hogy a házi cselédek és a gazda közötti jogviszonyt a vizsgált korszak teljes időtartama alatt az első

²²⁰SZILI, Cselédsors 3-15.

²²¹SÁPI, A mezőgazdasági cselédség 299-310.

²²²NÁDUJFALVY, Somogy megye szociális és gazdasági helyzetképe 130.

²²³Mezei Munkásság, házi cselédség. Magyar Néprajz VIII. Társadalom. mek.niif.hu/02100/02152/html/08/98.html. 10-14.

cselédttörvénynek nevezett 1876. évi XIII. törvénycikk – idővel túlhaladott rendelkezései – szabályozták. A gazda és a külső, vagyis a gazdasági cselédek közötti jogviszonyt ezzel szemben 1907. november 1-jétől már a bizonyos szociális intézkedéseket is tartalmazó 1907. évi XLV. törvénycikk szabályozta, hiszen az uradalmak számára a legfontosabb a mezőgazdasági munkaerő biztosítása volt, így a házi cselédségről ezúttal megfejtkezett a jogalkotó.²²⁴ Témám szempontjából ez a körülmény jelentős, mert a kutatás azt is kimutatta, hogy Somogyban a női dolgozók javarészt cselédnek szegődtek és a házi (belső) cselédek jelentős része nő volt.²²⁵

Márkus Dezső a gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról szóló 1907. évi törvényjavaslat kapcsán foglalkozott a házi fegyelem kérdésével. Arra a megállapításra jutott, hogy a vizsgálat idején, tehát az 1907. évi cselédttörvény hatálybalépését megelőzően Magyarországon a házi fegyelem jogának gyakorlására jogosult volt a szülő, illetve a gyám a felügyelete alatt álló kiskorú fölött az 1877. évi XX. törvénycikk alapján, a gazda a cselédje fölött a hatályos cselédttörvény, vagyis az 1876. évi XII. törvénycikk alapján, valamint az iparos a tanonc fölött az ipartörvény, azaz az 1884. évi XVII. törvénycikk 66. §-a értelmében.²²⁶

Márkus Dezső kiemelte, hogy a hatályos jog szerint a testi bántalmazásban megnyilvánuló házi fegyelmi jog gyakorlásának a végső határa a nyolc napon belül gyógyuló könnyű testi sértés bűncselekmény elkövetése volt. Az akkor hatályos Büntetőtörvény (az 1878. évi V. törvénycikk) 313. §-a szerint ugyanis „a házi fegyelemre jogosított személy által annak gyakorlatában elkövetett könnyű testi sértés miatt büntetésnek nincs helye”. Ez azt jelentette, hogy a házi fegyelemre jogosultnak büntetlenül szabad volt a házi fegyelme alatt álló gyermeke, cselédje vagy tanonca testét „szándékosan, de ölési szándék nélkül bántalmaznia vagy annak egészségét sértenie, ha az ezáltal okozott sérülés, betegség vagy „elmekór” nyolc napnál tovább nem tartott”. Amennyiben tehát a házi fegyelemre jogosult e jogát csak szóval, vagyis sértő és gyalázó kifejezésekkel gyakorolta, erre vonatkozó törvényi rendelkezés hiányában e tekintetben a végletekig mehetett, büntetlenül. A magyar nők jogai még 1913-ban is a Hármaskönyv létesítette jogalapon nyugodtak, ezért magától értődött volna a *Werbőczy*-féle Hármaskönyv (1514) rendelkezése óta – amely kimondta, hogy sem a férj, sem a nő

²²⁴SÁPI, A mezőgazdasági cselédség 301.

²²⁵Lásd bővebben: CSÁSZÁR, A cselédség 171-180.

²²⁶MÁRKUS, Házi fegyelem gyakorlása 98-100.

nincs nemi gyámság alatt, nincs férji hatalom, továbbá, hogy nincs a férjnek házi fegyelmi joga a neje felett – mégis a Kúria határozatára volt szükség a 20. század elején annak megállapításához, hogy a férjnek nincs házi fegyelmi joga a feleségével szemben.²²⁷

A gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról szóló törvényjavaslat enyhíteni akart a cselédtörvénynek a házi fegyelmi jogot illető fent részletezett rendelkezésén, azonban a javaslat nem vonatkozott a házi (belső) cselédekre, akiknek nagy része, ahogy fentebb is kiemeltem nő volt. 1907 után is fennmaradt továbbá az a gyakorlat, hogy a gazda szóval büntetlenül, testi fenytéssel pedig a nyolc napon belül gyógyuló bántalmazás határáig gyakorolhatta a fenytés jogát. Az új törvényjavaslat 3. §-a szerint, amely így csak a külső cselédekre vonatkozott a cseléd 18 éves koráig maradt a gazda házi fegyelme alatt. Ez azt jelentette, hogy az 1907. évi cselédtörvény hatályba lépésétől a gazda csak 18 éves koráig bántalmazhatta büntetlenül a külső cselédet úgy, hogy nyolc napon át beteg legyen, amely a cseléd részéről még felmondási oknak sem volt tekintendő és természetesen még kevésbé volt az, ha a gazda bármilyen korú cselédjét bármilyen gyalázó és sértő kifejezésekkel illette, a házi cselédet pedig annak 18. életéve betöltésétől is változatlanul bántalmazhatta az uradalom feje.

Márkus Dezső a házi fegyelem jogát brutálisnak, az emberi méltósággal és a becsülettel össze nem férőnek tartotta, amelyet ki kell küszöbölni törvényeinkből annál is inkább, mert a testi fenytés hazánkban az 1871. évi LII. törvénycikk hatályba lépése óta megszűnt büntetésnek lenni, vagyis az állam a maga felelős és kvalifikált közegeire sem bízta az e fajta büntetés végrehajtását. A szerző véleménye az volt, hogy a cselédet épp oly szabad munkásként kellene elismernie a hatályos jogrendszernek, mint a többi munkavállalót. A munkaadó és a munkás között létesülő jogviszonyt pedig bármilyen munkáról legyen szó általánosságban egyenlő jogszabályoknak kellene rendezniük. Kiemelte, hogy a porosz, szász „Gesindeordnung”-oknak a házi fegyelemre vonatkozó rendelkezései 1900. január 1. óta nincsenek hatályban, a Német Polgári Törvénykönyvet életbeléptető Einführungsgesetz 95. cikkének utolsó bekezdése ugyanis az egész Német Birodalomra kiterjedő hatállyal rendelte, hogy „Ein Züchtigungsrecht steht dem Dienstberechtigten dem Gesinde gegenüber nicht zu”, vagyis a gazdának nincs

²²⁷MÁDAY, A magyar nő jogai 31-59.

dorgálási joga a cseléd felett. A magyar törvényjavaslat ezért a házi fegyelmi jog kérdésében a 11 évvel korábban megalkotott német törvénnyel szemben is visszaesés volt.²²⁸

2.10. A nők politikai jogai

Az 1848. évi jogkiterjesztés során nem történt lényeges változás a nők jogi helyzetében²²⁹ és a nők politikai jogaiért folytatott harc kezdeti eredményeket csak a 20. században tudott elérni Magyarországon, bár jellegzetesen a jogok biztosítása eleinte csak a nemesi származású nőkre korlátozódott.²³⁰ A nemes és a jobbágy asszony közti különbséget úgy szüntették meg 1848-ban, hogy elvették a nemesasszony szavazat jogát is, amikor az 1848. évi V. törvénycikk 2. §-a világosan kimondta, hogy „választók . . . a nőket kivéve”, a törvénycikk tehát nem szabályozta a női választójogot.²³¹

²²⁸MÁRKUS, Házi fegyelem gyakorlása 98-100.

²²⁹Az 1848. évi V. törvénycikk nem szabályozta a női választójogot. A törvénycikk 1. §-a szerint abban mindazok részesültek, akik a megyékben és a szabad kerületekben az országgyűlési követek választásában eddig is szavazhattak. Vagyis a nemes özvegy nők meghatalmazott által folyhattak bele továbbra is a választásba. Az 1848. évi városi törvény jogosultjai közül a nemes nők kimaradtak. De a törvényhatóságokról szóló 1870. évi XLII. törvénycikk sem nyitotta meg a nők előtt a választás jogát. A községi törvény bizonyos körben választójog adott a nőknek: a 38. § b) pontja szerint a nőknek közvetett módon biztosította a választójogot, ha a községben fekvő vagyonnal bírt és az után adót fizetett. A 40. §-a szerint az ilyen nőket meghatalmazott képviselte a választásokon. A nők teljeskorúsításáról szóló 1874. évi 23. törvénycikk révén szűnt meg a Hármaskönyv azon rendelkezése (I.11.), hogy a férfiak 24, a nők 16 éves korukban teljeskorúak lesznek, azonban a leányok addig, amíg férjhez nem mentek, mindig másnak a gyámsága és hatalma alatt álltak. Az 1874. évi választójogi reformtörvény sem ismerte el a női választójogot. Lásd bővebben: NAGYNÉ SZEGVÁRI, A női választójog 51-70.

²³⁰A politikai jogoknak a női nem részére történő kiterjesztésének jelentős képviselői, így *Bárány Péter* és *Pálóczi Horváth Ádám* országgyűlési képviselők, álláspontja szerint elsődlegesen tisztázni szükséges a nők társadalmi helyzetét abból a célból, hogy elkerüljük a két végletet, vagyis a nő ne legyen se házi szolgáló, de ne is kapjon a férfikkal azonos nevelést. A politikai jogok biztosítását abban látták, hogy a nők, vagyis a nemes asszonyok hallgatóként jelen lehessenek az országgyűlés karzatán. Ezen jogot sem minden feltétel nélkül kapták volna, cserébe el kellett volna ismerniük a férfiak elsőségét, vállalniuk kellett volna, hogy a gyermekeiket maguk nevelik, tanulják a nemzeti nyelvet és azt a gyermekiekkal is taníttatják. Az 1790-es országgyűlés határozott az özvegyek követeinek a képviselőházba történő küldéséről. Az 1843/44. évi országgyűlés iratanyagában megtalálható a nemes nők és polgárözvegyek országgyűlési követküldési joga. Széles körű vita folyt a nemes nők választójoga körül, amelynek célja a vagyonos polgárság választójoghoz juttatása volt. Az 1843/44. évi országgyűlés alsó táblájának kerületi ülésén felmerült a polgárnők és a nemesasszonyok választójogának kérdése, azonban a vita során a vármegyék többsége megtagadta azt a polgárok özvegyeitől. Lásd bővebben: NAGYNÉ SZEGVÁRI, A női választójog 19-38.

²³¹Csupán a bevezető rész és az 1. § tartották fenn ideiglenesen azok szavazójogát, akik addig is gyakorolták azt. Az 1. §-a értelmében mindazok részesültek a választójogban, akik a megyékben és a szabad kerületekben az országgyűlési követek választásában eddig is szavazhattak, vagyis a nemes özvegy nők meghatalmazott által folyhattak bele a választásba. A nőnek tehát nincs választójoga, bármily nagy összegű adót fizet munkájával szerzett jövedelme, birtoka vagy egyéb vagyona után, de akkor sem, ha bármily magas tudományos képzettséget tanúsító oklevelet szerzett. Lásd Bővebben: Máday, A magyar nő jogai 115-128.

A nők politikai joga tárgyában a Közlönyben először a vizsgált korszakban 1907. évben jelent meg írás *Ereky István* eperjesi jogtanár tollából a nők virilis jogáról azzal, hogy a szerző kiemelte, hogy a községi virilismus „nem politikai jog, hanem tisztán csak egyéni és vagyoni képviselet”.²³² *Ereky* István írása reakció volt *Dr. Királyfi Árpád* cikkére, amely az uralkodóház tagjainak állampolgári jogállásáról értekezett. A *Királyfi* által előadott tényállás szerint az alsóbb fokú hatóságok megtagadták egy főhercegnőtől a községi virilis jogot azon a címen, hogy a magyar állampolgárságát elveszítette. *Királyfi* a főhercegnő magyar állampolgársága ügyében állást kívánt foglalni, azonban *Ereky* véleménye szerint annak, hogy a főhercegnő magyar állampolgár-e vagy sem, ahhoz, hogy a főhercegnő lehet-e községi virilista egyáltalában semmi köze sincsen. A régi községi törvény, a községek rendezéséről szóló 1871. évi XVIII. törvénycikk 34. §-ára hivatkozott *Ereky*, amely úgy rendelkezett, hogy a községi képviselő-testület „felerészből a választó közönség választottjaiból, hason felerészből pedig a legtöbb egyenes államadó fizető községi lakos vagy birtokos nagykorú honpolgárokból áll.” A jogtanár szerint a régi községi törvénynek kétségtelenül nagy fogyatkozása volt, hogy azok a külföldiek és azok a nők, kiskorúak és gondnokoltak, továbbá jogi személyek akik – mint legtöbb adófizetők – sokszor igen jelentékeny hányadát, felét esetleg kétharmad részét viselték a községi közigazgatás költségeinek, a községi képviselő-testületben érdekeiket nem védelmezheték, a községi közigazgatás irányításában részt nem vehettek. Ezen a hiányon akart segíteni az 1886. évi XXII. törvénycikk javaslata, amely a régi községi törvény által a községi képviselő-testületből kizárt nagykorú nők és az erkölcsi testületek meghatalmazottjainak és a kiskorúak és gondnokoltak gyámjainak és gondnokainak is megadta azt a jogot, hogy a legtöbb adófizetés ténye alapján a községi képviselő-testület tagjai, vagyis községi virilisták lehessenek. Előfeltételül mindössze egyet kötött ki a javaslat, azt, hogy a községben bírt fekvő vagyonuk után fizessenek annyi adót, hogy a legtöbb adófizetők közzé jussanak, mert ebben az esetben a községi közigazgatás jósága és olcsósága olyan közelről érdekli őket, hogy képviseltetésükről gondoskodni legalábbis méltányos. Ennek megfelelően az 1886. évi XXII. törvénycikk 32. §-ának 3. bekezdése szerint a községi képviselő-testület felerészből a legtöbb állami egyenes adót fizető községi lakos vagy nagykorú birtokosból, illetőleg a község területén fekvő vagyonuk után legtöbb adót fizető

²³²EREKY, A nők virilis jogáról 148-149.

nagykorú hajadon, özvegy vagy törvényesen elvált nők és jogi személyek meghatalmazottjaiból, kiskorúak gyámjaiból és gondnokság alatt állók gondnokaiból, hason felerészben pedig a választó közönség választottjaiból és az állásuknál fogva szavazati joggal bíró előjárósági tagokból állt.

A törvényjavaslat tárgyalása során a képviselőház nem fogadta el azt a javaslatot, hogy tekintettel arra, hogy a virilismus nem politikai, hanem vagyoni jog, ezért nincs értelme annak, hogy községi virilista csak magyar állampolgár lehessen, virilista lehetett volna minden nő, aki csak nagykorú tekintet nélkül arra, hogy magyar állampolgár-e az illető vagy sem. A törvényhozók ugyanis attól féltek, hogy ebben az esetben előfordulhatott volna, hogy férj is, feleség is virilisták ugyanabban a községi képviselő-testületben és egymással ellentétesen szavaznak. A törvény ezért gr. *Tisza Lajos*nak azzal a módosításával került elfogadásra, hogy ne minden nagykorú nő, hanem közülük csakis a hajadonok, az özvegyek és a törvényesen elváltak lehessenek virilisták. Az 1886. XXII. törvénycikk életbe lépte előtt a külföldiek, a jogi személyek, a nők, a kiskorúak és a gondnokoltak, illetve meghatalmazottjaik, gyámjaik és gondnokaik községi virilisták nem lehettek. A honpolgárság a községi virilismusnak nem volt előfeltétele.²³³

Márkus Dezső munkásságában is kiemelt helyet kapott a nők választójogának kérdése. Jelentősen túlhaladta korát, amikor kijelentette, hogy a nőknek a férfiakkal egyenlő feltételek mellett kívánatos a választójog biztosítása. Erre vonatkozó meggyőződését azzal támasztotta alá, hogy az állampolgárok jogegyenlőségét a Magyarország és Erdély eggyé alakulásáról szóló 1848. évi I. cikkely kimondta, amikor a bevezető részében arról szólt, hogy Erdélyben és Magyarországon minden lakos nemzet, nyelv és valláskülönbség nélkül egyenlő. Az 1868. évi XLIII. törvénycikk 1. §-a értelmében pedig az egyesült Magyarország és Erdély összes honpolgárának az egyenjogúság biztosított polgári és politikai tekintetben is.²³⁴ A fenti jogszabályi rendelkezések ugyan nem szóltak a polgárok nemi értelemben vett egyenlőségéről, azonban *Márkus Dezső* ezen rendelkezésekből vezette le, hogy a nőket a férfiakkal egyenlően illeti a választójog.²³⁵

²³³EREKY, A nők virilis jogáról 148-149.

²³⁴MÁRKUS, Magyar közjog 198-202.

²³⁵MÁRKUS, A választójog 1-51.

A női választójog kérdésével foglalkozó munkáiban *Márkus* arra vállalkozott, hogy a férfi szempontjából világítsa meg a témát. A Feministák Egyesületének tagjaként a legnagyobb társadalmi problémák egyikének tartotta a kérdést, megalkuvás nélküli híve volt a nő választójoga biztosításának mégpedig a férfiakkal azonos feltételek mellett. Noha hivatali állása miatt 1910 előtt nem lépett fel nyilvánosan a kérdésben, a Feministák Egyesülete 1909. évi ülésén nyilvánosan beszédet mondott, támogatva a jog megadását. Úgy gondolta, hogy az általa vizsgált korszakban hatályos jogunkban tételes jogi alapja volt annak, hogy a választójogot a nőkre is kiterjesszék. A szerző munkássága idején (1910-1912) a nők választójoga annak ellenére nem került elismerésre Magyarországon, hogy az 1848. évi VIII. törvénycikk a közterhek egyenlő viseléséről rendelkezett, az 1868. évi XLIII. törvénycikk egyenjogúságot adott minden honpolgárnak politikai és polgári tekintetben, az 1868. évi XLIV. törvénycikk kimondta, hogy az oszthatatlan egységes nemzetnek minden polgár egyenjogú tagja, az 1912. évi XXX. törvénycikk pedig elrendelte az általános hadkötelezettséget. Ezen törvények mind azt támasztották alá véleménye szerint, hogy minden választónak a szavazata egyenlő értékű. *Márkus* arra is hivatkozott, hogy a jobbágyság felszabadítása sem csak az egyes jobbágyokra terjedt ki, ezért a választójogot sem lehet csupán a férfiakra kiterjeszteni.²³⁶

A nők teljeskorúsításáról szóló 1874. évi XXIII. törvénycikk szüntette meg a Hármaskönyv azon rendelkezését (Hk. I.11.), hogy a férfiak 24, a nők 16 éves korukban lettek teljes korúak, azonban a leányok addig, amíg férjhez nem mentek, mindig másnak a gyámsága és a hatalma alatt álltak. Az 1874. évi XXIII. törvénycikk terjesztette ki a nők magánjogi cselekvőképességét. A törvénycikk 1. §-a szerint a hajadonok 24. életévük betöltésével teljes korúakká váltak és minden, a teljes korúsággal járó jog élvezetébe léptek. A kivételt a szabály alól a 2. § tartalmazta, amely szerint a nő – korára tekintet nélkül – férjhezmenetelével teljes korúvá vált és e jogot akkor is megtarthatta, ha az 1. §-ban meghatározott életkor betöltése előtt özvegyiségre jutott, a férjétől a bíróság határozata alapján szétvált, vagy házasságát a bíróság felbontotta. Ennek a jelentősége abban állt, hogy a törvény ugyanezt a rendelkezést a férfiakra nem tartalmazta. Az 1874. évi választójogi reformtörvény nem ismerte el a női választójogot.²³⁷

²³⁶MÁRKUS, A választójog 1-51.

²³⁷NAGYNÉ SZEGVÁRI, A női választójog 51-70.

Az 1874. évi XXXIII. törvénycikk 1. és 9. §-ai szerint az országgyűlési képviselő választásnál választójoguk az ország azon bennszületett vagy honosított polgárainak volt, – természetesen a nőket kivéve – akik a 20-dik életévüket betöltötték és bizonyos mennyiségű adót fizettek, vagy tanulmányaikkal szerzett oklevél birtokába jutottak, vagy a legmagasabb képzettséget egyébként tanúsították. Ha ellenben a férj vagyonának jövedelme nem adta meg azt az adómennyiséget, amelynek összege szükséges volt a választójog gyakorlásához vagy a főrendiházi tagsághoz, úgy a feleségének a vagyonát és jövedelmét a férjéhez számították annak érdekében, hogy a férj a választójogot gyakorolhassa. A választási rendszer ezen a ponton különösen igazságtalannak tűnt. *Máday* szerint a választási törvény igazságtalansága még nyilvánvalóbbá válik, ha a jogalapot vesszük tekintetbe, amelyre a törvény a választói jogosultságot alapította. Az egyik ugyanis a vagyon, a másik a kvalifikáció volt, a nők pedig azon kívül, hogy birtokokat bírtak és üzleteket vezettek egyetemet is végezhetek.²³⁸

Márkus Dezső 1912 évben azt javasolta, hogy a női választójog feltételei a következők legyenek: a magyar állampolgárság az 1879. évi L. törvénycikk 8. §-a, 17. §-a és 15. §-a szerint; életkor-érettség, amely a 24. életév betöltése azonosan a férfiakkal (ezzel szemben a szerző írásakor a hatályos jog szerint az életkor-érettség meghatározására férfiak esetén a 20. életkor került, amelyet a szerző túl kevésnek tartott); a teljes magán és közjogi cselekvőképesség a magyar Büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről szóló 1878. évi V. törvénycikk (Btk.) 56. §-a alapján; az írni-olvasni tudás, mint legkisebb műveltségi cenzus és bármely összegű egyenes adó fizetése.

Márkus véleménye szerint nagy méltánytalanság lett volna a műveltségi cenzus körében megkövetelni az írni-olvasni tudást magyar nyelven, ugyanis 1867 és 1907 között a törvényhozás és a kormány nem fogta fel a komolyságát a magyar nyelv oktatása szükségességének, amelyből következően az 1879. évi XVIII. törvénycikk végrehajtását elhanyagolták. A népiskolai közoktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. törvénycikk végrehajtása sem valósult meg teljes körűen.²³⁹ Ugyan az 1907. évi elemi iskolai törvénycikk már megkövetelte a magyar nyelv oktatását, azonban ez időtájt az

²³⁸MÁDAY, A magyar nő jogai 115-128.

²³⁹Lásd bővebben: CSÁSZÁR, Eötvös József és az intézményes nőnevelés Somogyban 49-66.

egyres nemzetiségek lakta területen ténylegesen a tanítók és a legifjabb nemzedék egy része sem tudott magyarul.

Márkus Dezső a választójog megadása körében az állami adó fizetését, mint feltételt azért tartotta szükségesnek, mert így tudott volna a választó a maga gazdasági teljesítményével közvetlenül hozzájárulni az állam szükségleteinek fedezéséhez. Mentessült volna az adófizetési kötelezettség, mint feltétel alól az, aki hadkötelezettségét személyesen és valóságosan teljesítette, vagy magasabb értelmi cenzussal bírt, mint a polgári vagy azzal egyenértékű szakiskola elvégzése, illetve az ennél magasabb iskolai végzettség.

1906 évben az ország lakosságának – az autonóm választókerületet képező Horvát-Szlavónország nélkül – a nagyobbik fele nő volt, a férfiak száma 8,372.819 fő, míg a nőké 8,465.436 fő volt. A népesség nagyobbik fele tehát közvetlenül tudott a politikai folyamatokra hatást gyakorolni akként, hogy a férfiak képviselték a választások során. Ez a helyzet nem volt azonban hosszú távon tartható, hiszen döntő befolyása a politikára csak a választóknak lehetett.²⁴⁰

A Feministák Egyesületének 1909. évben tartott ülésén mondott beszédét *Márkus* annak szentelte, hogy az akkortájt a Daily Mail hasábjain megjelent „Lord Curzon's fifteen reasons against the grant of Women Suffrage” című cikknek a női választójog megadása ellen buzdító érveit cáfolja. A cikk írója *Lord Curzon of Kedleston* volt, egy olyan angol liga vezetője, amely a nők választója ellen alakult (Mean's League for Opposing Woman Suffrage). *Márkus Dezső* dicséretesnek tartotta, hogy a cikk szerzője nem foglalkozott olyan érvekkel, mint a női test gyengesége vagy a nő szellemi képességének az agyvelő állítólagos kisebb súlyára alapítása, amely nyilvánvalóan haladó nézetre vallott, ugyanakkor nem értett egyet a cikket író véleményével több pontban sem.

Márkus egyetértett kortársával abban, hogy a nő legfontosabb hivatása az anyaság, sőt továbbment és azt állította, hogy a férjezett nők a legérdemesebbek arra, hogy az országgyűlési választás jogát gyakorolják. Ugyanakkor cáfolta azt, hogy a politikában történő részvétel kiragadná a nőt az ő legmagasabb hivatásából, az anyaságból. Kiemelte, hogy a nők az időtájt is vállaltak társadalmi szerepet, így pl. jótékonyági mozgalmakban vettek részt és választás is csak öt-hat évente volt.

²⁴⁰MÁRKUS, A választójog 1-51.

Fontosnak tartotta azonban, hogy a gyermekét nevelő nő tanult, tájékozott és erkölcsileg szilárd legyen.

Lord Curzon of Kedleston szerint a választójog megszerzése az otthon összhangját fogja megtörni, ha a férj és a feleség politikai kérdésekben ellentétes nézeten lesznek. *Márkus* ezt a leggyengébb ellenérvek egyikének tartotta. Véleménye azt volt, hogy előfordulhat ilyen ellentét, mégis minél intelligensebbek lesznek ezek a házastársak, annál inkább meg fogják érteni, hogy tiszteletben kell tartani a másik meggyőződését.

A nők előképzettsége hiányát illető félelem kapcsán *Márkus* kiemelte, hogy a férfiak sem kaptak megfelelő politikai képzést. A felszínes iskolai közjogi tudás pedig nem lehetett elégséges ahhoz, hogy az ország ügyeit valaki jól intézze, a férfiak 90%-a részt vett minden előképzettség nélkül a választásban. Még ha a női nem túlnyomó többsége nem is óhajtotta a korszakban a politikai választójog megszerzését, ezt olyan abszolút közjognak tartotta, amely nem függhetett egyesek tetszésétől, ahogyan a rabszolgákat sem kérdezték meg a felszabadításuk előtt. Azok, akik bizonyos felekezeti és nemzeti szempontok miatt attól féltek, hogy a nők nagy számának esetleges behatolása a politikába bizonytalanná tehetné az aktuális politika eredményeit figyelembe kellett, hogy vegyék *Márkus* szerint azt a demokratikus tételt, hogy egy politikai pártnak sincs kizárólagos joga többséghez jutni a választásokon. Amennyiben pedig a nők, megszerezvén a politikai jogokat, további, oktatási vagy munkajogokat kívántak szerezni, felelősségérzetüket ez is növelni fogja. Egyébként azon pályákon, amelyek már megnyíltak a nők előtt, így a háztartás, a mezőgazdaság, a kereskedelem, a vasúti köztisztviselő, a postai alkalmazott, vagy az alacsonyabb tisztviselői állások átlagosan úgy teljesítettek, mint a férfiak. Ugyanakkor *Márkus* is úgy tartotta még, hogy például a bírói székbe sok nő nem való, mert „a temperamentum megfelelő higgadságával, megfelelő tárgyilagossággal” nem bírtak, bár ez sok férfira is igaz volt, elvből kizárni őket erről a pályáról azonban igazságtalan lenne. Azt tartotta a legfontosabbnak, hogy ne csak a lehetőségeik, hanem a kötelességeik is egyenlőek legyenek a férfiakéval.²⁴¹

A prostitúció, a házasságon kívül anyává lett nő és az így született gyermek helyzete, a nő családjogi helyzete – amelyet bár a magyar nő tekintetében világszinten a

²⁴¹Ügyvédek lapja 1910/XXVII./30. 354.

legjobbnek tartott –, a női munka anyagi megbecsülése, a női munka védelmének hiánya, az alkoholizmus, a közegészség, a nevelés mind olyan kérdések voltak, amelyeket a férfiuralom nem oldott meg. Kiemelte, hogy több olyan államban, ahol már megkapták a nők a választójogot pozitív tapasztalatokról számoltak be. Így a választójog megadása javította a családi életet, a nyilvános erkölcsökre, az együttműködésre és nem volt hátrányos a nemi erkölcsökre sem (New Zealand 1908, US Seanate, Washington 1902).

A 19-20. századforduló idején és az első világháború éveiben megjelentek azok a politikai pártok, amelyek a nők egyenjogúságát a programjukba illesztették, így a szociáldemokrata párt a férfiakkal egyenlő jogokat követelt a nőknek. *Bédy Schwimmer Róza* és a Társadalomtudományi Társaság tevékenysége nyomán pedig felerősödtek a feminista törekvések. Az 1913. évi XIV. törvénycikk azonban ennek ellenére kizárta a nőket a választójogból. Meg kell jegyezni, hogy e törvény szerint nem zajlott választás Magyarországon, 1915-ben nem írtak ki választást a háború miatt.

1917. december 21-én készült *Vázsonyi Vilmos* tárca nélküli miniszter törvényjavaslata, amely szerint a választójog tekintetében voltak általános kellékek, amelyek egyenlők a férfiak és nők esetében is, vagyis a 24. életév, a magyar állampolgárság, valamint az írni és olvasni tudás. Eltérés a különös feltételekben jelentős mértékben megnyilvánult azonban: a nők esetében szigorúbb értelmi cenzust kívánt a javaslat, vagyis a polgári iskola, míg férfiaknál a négy elemi elvégzése volt. A javaslat célja az volt, hogy az írni-olvasni tudó paraszt és munkás elemek választójoghoz jussanak. Fontos megjegyezni, hogy 1917-ben a női választók összlétszáma 260 033 fő lett volna, míg a középiskola 8 osztályát végzett nők száma 1910-ben 28 731 fő volt! A javaslat a konzervatív erők ellenállásába ütközött. A női választójogot a képviselőház 1918. június és júliusában minden ülésén tárgyalta. *Wekerle Sándor* miniszterelnök 1918. július 12-én előterjesztett javaslata három alternatív feltételhez kötötte volna a női választójog megadását: négy év polgári iskola vagy azzal egyenértékű végzettség igazolása; vagy a jogosult a felesége vagy özvegye olyan férfinak, aki a középiskolát végezte vagy azzal egyenértékű végzettsége van; a hajadon vagy elvált nő, aki mezőgazdasági, ipari vagy kereskedelmi foglalkozást folytat és évente meghatározott összegű adót fizet (min.100 korona). A javaslatot különösen a falvakban felháborodás fogadta, majd 1918. július 17. napján a képviselőház leszavazta,

ezzel a sorsa megpecsételődött, mert a főrendiházban kevés híve volt a nők választójogban való részesítésnek. A női választójog első jogszabályi rendezése az első néptörvényben történt.²⁴²

A *Károlyi* kormányzat biztosította a férfiakkal egyenlő választójogot. Az 1918. évi I. Néptörvény magasabb életkorhoz kötötte és feltétele lett volna az írni-olvasni tudás is, azonban választásokra ezen törvény alapján sem került sor Magyarországon. A Tanácsköztársaság ideiglenes alkotmányának (a Forradalmi Kormányzótanács 26. számú rendelete) 19-21. szakaszai nyílt osztálymeggkülönböztetést tartalmaztak, a társadalom tőkés elemeit és az egyházi személyeket éppúgy kizárta a választójog gyakorlásából, mint az elmebetegeket vagy az elítélteket, csak a dolgozó népnek adta meg a választójogot, azonban nemre való tekintet nélkül. A rendelet szerint az országgyűlési képviselő választásokon szavazhattak azok, akik a 18. életévüket betöltötték és hasznos munkából éltek, munkások vagy alkalmazottak voltak vagy háztartási munkát végeztek, vagy a Vörös Hadsereg katonái voltak.

A Tanácsköztársaság bukása után a *Friedrich*-kormány által 1919. november 17. napján kiadott 5958/1919. ME számú rendelet hozatalát követően az első nemzetgyűlés a megbízatása lejártá előtt nem tudta törvényben szabályozni a választójogot. A *Friedrich*-rendelet rokon volt az I. Néptörvénnyel, vagyis a polgári demokratikus forradalom által alkotott választójogi rendezéssel. Az aktív választójog tekintetében azonban ez a rendelet is különbséget tett a férfiak és a nők között akkor, amikor – természetesen a férfiakra is vonatkozó egyéb megkötések mellett – a nők esetében az aktív választójog gyakorlásának a feltételévé tette az írni-olvasni tudást is. Tekintettel a nők közötti magasabb arányú analfabetizmusra, a női választójog kiterjesztésére nem került sor (a férfi lakosság 85%-ának biztosított választójogot az I. Néptörvény).²⁴³

A *Horthy*-korszak hivatalos álláspontja az volt, hogy a nőt vissza kell küldeni a családi életbe, státuszát a társadalomban a férje szabja meg. Az 1922. évi választójogi törvényjavaslat kapcsán két kérdés körül alakult vita, mégpedig a női választójog megadása és a nyílt szavazás tekintetében. A javaslat a férfiak választójogát is korlátozta volna amennyiben törvényerőre lép, meghosszabbította az állampolgársági feltételt 10 évre, ugyancsak a helyben lakás követelményét is hosszabb időben állapította meg, a műveltségi cenzust visszaállította (4 elemi), ezzel a férfi lakosság

²⁴²NAGYNÉ SZEGVÁRI, A női választójog 95-123.

²⁴³NAGYNÉ SZEGVÁRI, Út a nők egyenjogúságához 211-227.

esetében 10% mértékkel korlátozta a választásra jogosultak számát, az ugyanis a javaslat alapján 85%-ról 75%-ra csökkent volna. A választásra jogosult nők számát radikálisan korlátozta volna, 2/3-át fosztotta meg e jogtól (A *Friedrich*-rendelet szerint valójában 1 433 000 nőt írtak össze, az új rendelkezés szerint a 2 109 000 választói jogosult közül 1 500 000 férfi és 609 000 nő volt.). A javaslat alapján a nőkre is érvényes volt az állampolgársági és a helyben lakási követelmény azzal, hogy az esetükben a 30. életéven túl vagylagosan három feltételnek kellett még teljesülnie, amelyek közül az egyik a műveltségi cenzus volt, jelesül a középiskola elvégzése. A főiskolát végzett férfiak feleségei ugyanakkor életkorra tekintet nélkül, saját iskolai végzettségüktől függetlenül részesülhettek volna a választójogban, amely utóbbi rendelkezési javaslat nagy vitát váltott ki. 1922-ben végül csak rendelet született a témában.²⁴⁴

Az 1922-ben megalkotott rendelet—a nők akkori iskoláztatási szintjéhez képest—jelentős értelmi cenzust tartalmazott a nőkkel szemben, a rendelet 2. §-a az elemi iskola hatodik osztályának sikeres befejezéséhez és a 30. életév betöltéséhez kötötte a választójog megadását. Ezzel szemben a férfiak esetén ezen cenzus csak a négy elemi elvégzését követelte meg. A négy elemi iskolát végzett nők azon feltételekkel voltak jogosultak szavazni, mint amelyeket az 1925. évi XXVI. törvénycikk is megszabott később.²⁴⁵

A *Friedrich*-rendelet nyomán a választók száma 3 042 000 volt, majd ez az 1922. évi rendelet alapján 2 383 840 főre csökkent. Az 1925-ös javaslattal 2 241 471 főre kívánta kiterjeszteni. Az 1925. évi XXVI. törvénycikk alapján nem történt jogkiterjesztés a nők esetében. Az új törvény alapján három alkalommal került sor országgyűlési választásra, 1926-ban, 1931-ben és 1935-ben.

Az 1938. évi XIX. törvénycikk hozta meg az átfogó, részletes szabályozást a választójog vonatkozásában. Az új törvény fenntartotta ugyan a nők szavazati jogát, nem adott azonban a nők részére több jogot, mint amit az 1925. évi XXVI. törvénycikk nyújtott, csak a jog gyakorlásának a feltételeit módosította. A négy elemi végzettek esetében fenntartotta az alternatív cenzusok között a három gyermek cenzusát. A törvény 2. §-a szerint a nők esetében a jog gyakorlásának a feltétele a 30. életév betöltése, 10 év magyar állampolgárság, 2 év egy helyben lakás, valamint az elemi

²⁴⁴NAGYNÉ SZEGVÁRI, A női választójog 138- 168. Lásd bővebben: CSÁSZÁR, Nőmozgalmak 117-128.

²⁴⁵NAGYNÉ SZEGVÁRI, Út a nők egyenjogúságához 211-227.

iskola hatodik osztályának elvégzése, vagy ezzel egyenértékű végzettség igazolása voltak. Amennyiben a nő az elemi negyedik osztályát végezte, akkor is jogosult volt részt venni az országgyűlési képviselő választásokon, ha három vagy többgyermekes anya volt, vagy a saját vagyonának jövedelméből vagy saját keresményéből élt önálló háztartásban, vagy életkorára tekintet nélkül, ha egyetemi vagy főiskolai végzettséggel rendelkezett. Az 1938-ban elfogadott választójogi törvény eredményeképp a hivatalos statisztikai adatok szerint a választók 53%-a a polgársághoz tartozó férfiak, 65%-a a polgársághoz tartozó nők, 47%-a a munkássághoz tartozó férfiak és 35%-a a munkássághoz tartozó nők közül került ki. A törvény ezzel a birtokos parasztságot, a közép- és nagy-polgárságot juttatta társadalmilag előnyös pozícióba. A nők esetében az értelmi cenzus a vagyoni cenzussal azonos szintre került, azonban az állástalan diplomások között a magasabb arányban szereplő nődiplomásoknak számára ez szerény vigasz volt. A törvény a műveltségi cenzust felemelte, amellyel azt érte el, hogy a létszámkorlátozás főleg a cselédi sorban élő, falusi nőkre vonatkozott. A törvényjavaslat országgyűlési tárgyalása során a nők életkori cenzusán enyhítettek, mert a középiskolát végzett nők már 26 éves korban megkapták a választójogot. Megjegyzendő, hogy a nőkre vonatkozóan egységes választójogot Angliában is csak az 1938. évi választójogi törvény hozott, Franciaországban és Svájcban ilyen rendelkezés a második világháború előtt egyáltalán nem történt. A választójogi jogosultság a két világháború között nem bővült, majd az 1945. évi VIII. törvény adta meg Magyarországon a nők részére a férfiakkal egyenlő választójogot.²⁴⁶

III. A NŐK MUNKAERŐPIACI HELYZETE

Az értekezés előző fejezetében meggyőződhattünk arról, hogy a dualista korszak magyar jogász közönsége, közülük is azok, akik a nőkérdésnek egyébiránt támogatói voltak, nem foglalkoztak a női munka szerkezetének átalakulásával és ezzel összefüggésben a nőoktatás helyzetével. A korszak jogtudományi folyóiratai legfeljebb a nők egyetemi oktatásban való részvételét, mint új intézményt említették 1895 után, megtudhattuk, hogy például jogi pályára még 1913-ban sem léphettek. A cselédségről megjelenő cikkek sem kapcsolták össze e társadalmi réteg és az oktatás helyzetét. Még

²⁴⁶NAGYNÉ SZEGVÁRI, A női választójog 138- 168. Lásd bővebben: CSÁSZÁR, Nőmozgalmak 117-128.

az elemi iskolai leányoktatás állapotáról sem szóltak a szerzők, ahogyan a női szakképzést sem hiányolták. A női munkavállalás alapvető feltételét, a nőoktatást a következő címben kívánom bemutatni az *Eötvös*-féle népnevelési koncepció keretein belül.

1. A nőoktatás

Annak ellenére, hogy az általam vizsgált korszak időbeli határát megelőzi, e helyütt fontosnak tartom előrevetíteni, hogy a női oktatási intézmények Európa-szerte a felvilágosodás eszméinek hatására jöttek létre. A svájci pedagógus, *Pestalozzi* hangsúlyozta, hogy az anya nevelői szerepe mind a családban, mind a társadalomban fontos, ebből kifolyólag pedig a leányoktatást természetesen a családi feladatok túlsúlya jellemezte.²⁴⁷

A kutatás során bebizonyosodott, hogy a nők hátrányos helyzetének a munkaerőpiacon egyik alapvető oka - karöltve a hagyományos társadalmi felfogással - a nőoktatás és különösen a szak és középiskolai oktatás helyzete, hiszen a korszak kezdetén tapasztalt nagyfokú analfabetizmus és az elemi oktatás állapota a férfiakat is sújtotta. A téma tárgyalása ezért nem nélkülözhetette a vonatkozó jogi normák és a nőoktatási intézmények elemzését és bemutatását.

Az a szemlélet, amelyet a leányiskolákkal kapcsolatos első jogi szabályozás hozott *Mária Terézia* uralkodása alatt több, mint egy évszázadon keresztül szinte változatlanul fennmaradt Magyarországon.²⁴⁸ A királynő 1776-ban adta ki az első, leányiskolákra vonatkozó állami szabályozást, amelyben elrendelte, hogy az apácázárdákban is ugyanazt kell tanítani, mint a fiúiskolákban, de hozzátette, hogy a

²⁴⁷PETŐ, A nők és a férfiak története II. 57.

²⁴⁸Magyarországon ezer évvel ezelőtt, a 10-11. század fordulóján jöttek létre az első iskolák, az állam- és egyházszerzés folyamatához kapcsolódóan. A középkor során – hasonlóan Európa más országaihoz – a lányok főként családi nevelésben részesültek. Közülük csak kevesen vettek részt magasabb szintű képzésben egy-egy apácázárdában, mint például IV. Béla leánya, *Margit* királykisasszony, vagy a híres kódexmásoló, *Ráskai Lea*. A nők nagy része azonban nem tudott írni és olvasni, igaz, ez a középkorban élt férfiak nagyobb feléről is elmondható. Jóllehet, az alsófokú iskolák szintjén a 16. századtól kibontakozó reformáció hozott pozitív változásokat, a lányok képzése kapcsán még a 18. században is az a felfogás uralkodott, hogy nekik nem szükséges magasabb szintű tanulmányokat folytatniuk, hiszen legfőbb feladataik az otthonukhoz kötődnek, közéleti szerepvállalásuk nem kívánatos és nem is illendő. Az olyan iskolák, mint például *Tessedik Sámuel* szarvasi intézménye, amely a 18–19. századfordulóján működött, és ahol együtt készítették fel a fiúkat és a lányokat is a helyes gazdálkodásra, ritkaságnak számítottak, ugyanakkor már jelezték a küszöbön álló változásokat. Lásd bővebben: PETŐ, A nők és a férfiak története II. 58-59.

lányok esetében a követelmények mértéke alacsonyabb. Majd hosszú időn át jellemző volt az a gondolkodásmód is, ami az 1791-es országgyűlés közoktatási bizottságának javaslatában figyelhető meg: a lányoknak társadalmi helyzetük (rendi hovatartozásuk) szerint különböző nevelésben kell részesülniük. Ez a javaslat ugyanakkor több, kifejezetten haladó nézetet is tartalmazott: az apácakolostorok iskolái mellett leánynevelő intézetek felállítását szorgalmazták a nemzeti nevelés érdekében, továbbá állami tanítónőképzők alapítását.

A 19. század első felében több leánynevelő intézet is nyílt (köztük volt *Teleki Blanka* 1846-tól működő pesti iskolája vagy *Karacs Teréz* miskolci intézete, amely több száz lányt nevelt fel), az állami tanítónőképzők megjelenése azonban a kiegyezés utáni időszakra tehető. A lányiskolákban ebben az időben főleg nyelveket, zenét, történelmet, irodalmat, kézimunkázást, miniatúrafestést és hittant tanultak.²⁴⁹

A kiegyezést követő években, így 1869-ben Magyarország területén a férfiak 32, a nőknek mindössze 20 százaléka tudott írni-olvasni.²⁵⁰ Somogy megye vonatkozásában végzett kutatás erősíti a megállapítást, a női analfabéták mintegy 80 százaléka az alsóbb néposztályból került ki. Miután a korszakban a nők középfokú oktatásának csupán két intézménye létezett, a néhány éves múlttal rendelkező tanítóképző és a népiskolai törvény által újonnan létrehozott polgári leányiskola, a szakoktatás pedig kezdetben teljesen hiányzott, a nők művelődésügyének fejlődését a polgári korszakban az elemi népiskolai oktatás határozta meg.

Amennyiben a népiskolai oktatás tárgyában született, báró *Eötvös József* nevéhez kapcsolódó 1868. évi XXXVIII. törvénycikk (a továbbiakban: népiskolai törvény) célkitűzései az elemi iskolai képzésben közvetíteni kívánt tudásanyagot tekintve a gyakorlatban megvalósulhattak volna, az alapfokú nőképzés radikálisan megváltozott volna. Az értekezésben helyi szintű levéltári kutatásokkal is alátámasztva mutatom be azokat a körülményeket, amelyek miatt a gyakorlatban – különösen a mezőgazdasági jellegű térségek esetében – ezeket a célokat nem érték el sem a közvetíteni kívánt tananyag, sem a törvény által célzott kétszintű oktatási rendszer tekintetében.

A kiegyezést követően induló új közoktatási koncepció az elemi oktatás reformját és kötelező érvényű kiterjesztését, az alap és középfokú szakképzés

²⁴⁹PETŐ, A nők és a férfiak története II. 58-59.

²⁵⁰NAGYNÉ SZEGVÁRI, Az 1868. évi XXXVIII. tc. jelentősége 55-72.

megvalósítását tűzte célul, és támogatta a parasztság öntevékeny működését. A program összekapcsolódott azzal a meggyőződéssel, hogy a magyar nemzet, a magyar kultúra felemelése csakis a műveltség kiterjesztésével lehetséges.²⁵¹

A dualizmuskori népnevelésügyről Somogy vármegyében terjedelmes szakirodalmat találunk, ebből azonban a nőoktatásra vonatkozó adatok túlnyomórészt hiányoznak. A szerzők mintegy művelődéstörténeti érdekességként tesznek említést a nőnevelés egy-egy jelentős lépéséről.²⁵² A nőoktatás megyei intézményeinek elemzése azonban hiányos, egyedül a Kaposvári Államilag Segélyezett Polgári Leányiskola történetéről jelent meg egy monográfia 2002-ben.²⁵³

Kutatásom elsődleges forrását a Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltárában (a továbbiakban: MNL SML) őrzött iratanyagok jelentették. A nőoktatásra vonatkozó legtöbb adatot a Somogy című hetilapban találtam, amely a népoktatási törvény elfogadásakor, különösen 1868 és 1882 között a leánynevelés legnagyobb pártolója volt a megyében. Jobban mondva nem is maga a hetilap, hanem az a szabadelvű értelmiség lépett fel pártfogóként, amely az újság köré szerveződött. A város és a megye vezetése a népnevelési törvényben már 1868-ban előirányzott polgári leányiskola felállítását egészen 1882-ig odázta. Ezeket a kérdéseket mindeddig a Somogy vette szárnyai alá, 1882 után azonban a téma a hetilapban is kifulladásra látszott.

Kelemen Elemér szerint nélkülözhetetlen forrása a megyei népnevelés-kutatásnak a csurgói állami tanítóképző tanáraiknak szerkesztésében mintegy 15 éven át (1881-1895) megjelent Népiskolai Szemle.²⁵⁴ Munkám során az is kiderült, hogy a királyi tanfelügyelői jelentések és a szórványosan fennmaradt iskolai évkönyvek szolgálhatnak kellő alappal a nőnevelés helyi intézményeinek feltárásához.

²⁵¹KELEMEN, A népoktatás Somogyban a kiegyezés előtti években 137-168.

²⁵²KELEMEN, Adatok a népoktatás Somogy megyei történetéhez 321-355.

²⁵³FEKETE, A Kaposvári Zrínyi Ilona Államilag Segélyezett Községi Polgári Leányiskola.

²⁵⁴1885-től jogutódja az Iskolai Szemle, amelynek célja, tartalma nem változott, de immár a megyei tanítóegylet, a csurgói járási népnevelési egylet és a Somogy megyei tanfelügyelőség lapja lett. In: KELEMEN, A Népiskolai Szemle 58-65.

1.1. Az elemi népiskolai oktatás helyzete az Eötvös-féle népiskolai törvény hatályba lépése előtt

A modern népoktatási célok megvalósításának ellentmondásai, sikertelenségei az adott társadalmi és gazdasági környezet sajátosságaiban keresendők. A *Bach*-korszak erőszakos németesítő iskolapolitikájának emléke azt eredményezte 1861 után, hogy újra életbe lépett az 1848 előtti iskolaszervezet és általános hanyatlás következett be a népoktatásban. A felügyeletet ismét az egyházmegyék látták el, még hozzá alacsonyabb szinten. Az oktatás helyzetét bizonyos kivételektől eltekintve a közöny jellemezte.²⁵⁵

A közigazgatási hatóságok feladata az iskolaállítási és fenntartási kötelezettség és a tankötelezettség ellenőrzése maradt, a vármegyék közvetlen felügyeletet nem gyakoroltak. Az oktatásra vonatkozó állami intézkedések az alispán ügyvitelében találhatóak, de a főispánhoz intézett bizalmas tájékoztatásaiban már egyáltalán nem szerepelt a téma. A vármegyei tiszti szék jegyzőkönyveiben is néhány jelentéktelen adat szólt csak a népoktatásról. Az iskolák helyi felügyelője a lelkész volt, aki az esperesnek volt köteles beszámolni. A rendszer csúcán a Helytartótanács állt, amely az elemi oktatásra a királyi főigazgatók által ügyelt.

A tantervi követelményekben is visszaesés következett be 1861 után, az a visszás helyzet állt elő ugyanis, hogy a katolikus iskolákban az 1845-ös előírások szerint tanítottak, míg a református iskolákban az 1858-as *Gönczy*-féle tantervet alkalmazták, amely tartalmilag bővebb volt, például „női tant” is tartalmazott.²⁵⁶ Itt meg kell jegyeznünk, hogy Somogyban a római katolikus egyház által fenntartott iskolák mindvégig túlsúlyban voltak.²⁵⁷ Sok község úgy igyekezett csökkenteni a tankötelesek számát, hogy visszatartotta a 12 év felettieket és erre hivatkozva tanítókat bocsátott el.²⁵⁸ Ennek a vasárnapi iskolák beszüntetése lett a következménye, amely később akadályozta az *Eötvös*-féle teljes elemi népiskolai képzési rendszer felállítását.

A megyei statisztikák készítésének nehézségei, a pontatlan adatok és a jobb eredmény elérése érdekében kihagyott elemek ellenére az 1862/63. tanévre vonatkozó megyei adatgyűjtés alapot adott arra, hogy képet alkossunk a dualizmuskori fejlődés

²⁵⁵KELEMEN, A népoktatás Somogyban a kiegyezés előtti években 137-168.

²⁵⁶PÉTERFY, A magyar elemi iskolai népoktatás I. kötet 147-151.

²⁵⁷Tanfelügyelői jelentés. Somogy 1893/11. 1.

²⁵⁸MNL SML, Alispáni iratok 834/1863. In: KELEMEN, A népoktatás Somogyban a kiegyezés előtti években 149-150.

eredményeiről a népoktatás terén, legalábbis ami a számokat illeti. A vármegyében 1857-ben 316 település volt, ehhez adódtak a puszták és uradalmi központok. Ellenben a hivatalos statisztikában mindössze 293 község adatai szerepeltek. A korszak megyei iskolaügyét kutató *Kelemen Elemér* azt feltételezte, hogy a hiányzó települések egy része nem küldte be az adatokat, egy része pedig a statisztika javítása céljából maradt ki az összesítés során. E szerint 293 község közül 266-ban működött egy vagy több felekezeti, illetve magániskola, 11 község maradt teljesen iskola nélkül. Ez utóbbi szám – *Kelemen Elemér* szerint – a valóságban a negyvenet is meghaladta, ugyanis nem szerepeltek a kimutatásban az uradalmi központok és a puszták, ahol a cselédség gyermekei témánk szempontjából hátrányos helyzetben éltek. A felekezeti kisebbséghez tartozók gyermekei sokszor a meglévő elemi iskolába sem járhattak.

A megyei tankötelesek száma nehezen becsülhető. *Kelemen Elemér* szerint az iskolába járó tankötelesek aránya a hivatalos 89,4 százalékkal szemben 82 százalék körül lehetett, és közel 5000 gyermek nélkülözhetett minden oktatást (hivatalosan ez a szám 2652 volt). Ezek az eredmények is csak az őszi-téli hónapokra voltak igazak, a mezőgazdasági munkák idejére szinte elnéptelenedtek az iskolák a gyermekmunka szüksége, a járhatatlan utak, a ruha és a lábbeli hiánya miatt. A fiúk és a lányok iskolába járási arányai némi eltolódást mutatott a lányok hátrányára: a tankötelesek 53 százaléka volt fiú, az iskolába járóknak pedig az 53,4 százaléka.²⁵⁹ Ugyanakkor *Schwarz Gyula* 50 százalékra sem becsülte a korszakban az iskolába járó tankötelesek arányát.²⁶⁰

A változások küszöbén, 1869-ben a 317 somogyi községből 294 küldött adatokat. E szerint 23 új iskola létesült 1863 óta, tehát már 271 községben volt elemi. Ami az iskolába járó tankötelesek számát illette, a statisztika pozitív képet festett. Ennek oka azonban kézen fogható: a ténylegesen iskolába járók számát csak a 6 és 12 év közötti tankötelesek számával vetették össze. A valóságban – ismétlő iskolák híján – közel 18-20.000 tankötelezett nem járt iskolába. A hivatalos eredmény témánk szempontjából fontos adata, hogy a 2875 iskolába nem járó gyermekből 640 volt fiú és 2235 leány.²⁶¹

A vármegye 19. század második felére tehető fejlődése statisztikai adatokkal alátámasztható. A lakossága száma az 1860-as évektől erőteljesen növekedett. Addig,

²⁵⁹KELEMEN, A népoktatás Somogyban a kiegyezés előtti években 137-168.

²⁶⁰PÉTERFY, A magyar elemi iskolai népoktatás I. kötet 157.

²⁶¹KELEMEN, A népoktatás Somogyban a dualizmus kezdő éveiben 205-232.

amíg 1827-ben 191.456 fő élt a megye területén, a kiegyezés idejére ez a szám 289.555-re nőtt.²⁶² A parasztság művelődés iránti igényének spontán megjelenése az 1860-as években, amely gazdasági körök és olvasóegyletek szerveződésében fejeződött ki, találkozott az uralkodó osztályok bizonyos rétegének felismerésével, hogy a mezőgazdaságban is jobb a szakképzett munkaerő alkalmazása.²⁶³ Ezzel szemben egyre több hír jelent meg arról, hogy 1864-1866 évek viszonyaihoz képest is megtorpanás, sőt visszaesés figyelhető meg a népoktatásban. Ilyen előzmények után szentesítette az uralkodó az 1868. évi XXXVIII. törvénycikket a népiskolai oktatás tárgyában, amelyet a szentesítés napján ki is hirdettek.²⁶⁴

1.2. A népnevelési törvény fogadtatása a Somogy című hetilapban

A népnevelési törvény hatályba lépése kapcsán felerősödtek az ellentétek a modern törekvéseket pártolók és a konzervativizmus képviselői között. Az ellenzők az állam túlzott befolyásától és a valláserkölcsei nevelés csorbulásától féltek, az *Eötvöst* támogatók pedig, akik elsősorban a tanítóság köréből kerültek ki, a népoktatás állami rendezését kívánták, egységes és ingyenes állami oktatást és a tanítók felekezeti függetlenségét követelték.²⁶⁵ A kérdés azonban hamar lekerült a napirendről, már 1869 helyi politikai harcai elterelték a figyelmet a nevelésügyről, a kezdetben alakult népnevelési egyletek is csendben széthullottak.

Az 1866. március 6. napján induló Somogy című vegyes tartalmú hetilap különösen a kezdeti időkben támogatta a nőnevelés kiterjesztésének ügyét.²⁶⁶ *Tobak Benő*, a téma egyik jeles támogatója 1869-ben megjelent cikkében üdvözölte az új népoktatási törvényt. A tervezett tananyaggal kapcsolatban azonban kiemelte, hogy míg korábban a lányokat nem oktatták a fiúkkal egyezően írásra és számolásra, most nemüknél fogva a testgyakorlat és a polgári jogok és kötelezettségek oktatása alól lettek kivéve. Véleménye szerint e helyett jó lett volna, ha speciális női tanfolyamot tartottak volna nekik. Tehát annak ellenére, hogy a nőoktatás ügyének elkötelezett híve volt és

²⁶²Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Pest 1871. 290-294. In: T. MÉREY, A gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése Somogy megyében a dualizmus korában 7-22.

²⁶³KELEMEN, A népoktatás Somogyban a kiegyezés előtti években 137-168.

²⁶⁴1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. Magyar Törvénytár 1838-68. évi tv. cikkek. Budapest 1896.

²⁶⁵KELEMEN, A népoktatás Somogyban a dualizmus kezdő éveiben 161.

²⁶⁶NAGY, Népoktatás a Somogy c. hetilap tükrében 4-8.

fontosnak tartotta a társadalom által addig elhanyagolt kérdés rendezését, erősen érződik írásán a női hivatásról alkotott hagyományos nézet,²⁶⁷ nem véletlen ezért az sem, hogy ez lett a dualizmus korának hivatalos álláspontja a nők társadalmi szerepét illetően.

1.3. A népiskolai törvény célkitűzései a nőképzésben és ezek megvalósulása Somogyban

1.3.1. Az elemi iskolai oktatás

A népiskolai törvény nem tett különbséget a fiú és a leánygyermek iskoláztatási kötelezettsége között, mindkét nemű gyermek részére egyaránt kötelezővé tette a hat évi mindennapi (6-12 év között) és a három évi ismétlő iskolai (15. életév betöltéséig) oktatást. Azt is rögzítette, hogy az elemi iskolai képzésben, ami a községi elemi iskolákat illeti, a 6-12 éves korosztály számára közvetített művelődési anyag teljesen egyenlő mindkét nemű gyermek vonatkozásában (1. és 55.§).

Miután Somogyban a lakosság többsége a mezőgazdaságban dolgozott, már 1868. februárban olyan kompromisszumos megoldás született, amely a 10-12 éves korosztály számára a tanévet hat hónapra rövidítette (novembertől áprilisig) a szülők érdekeit figyelembe véve és csak a kisebb korúaknak írta elő a folyamatos iskolába járást.²⁶⁸ Az eltérésre a népiskolai törvény 53. §-a adott lehetőséget azzal, hogy megengedte a földműveléssel foglalkozó községek részére azt, hogy a rendes szünidőn kívül még további két hónapig csak vasárnap járjanak iskolába a növendékek. Az 54. § azonban előírta, hogy a szorgalmi időszak faluhelyen minimum nyolc, városban kilenc hónap legyen, aminek az iskolaszék már nem tett eleget.²⁶⁹

Az előírt tananyag közvetítése a valóságban a tanítók szakképzetlensége miatt jelentősen csorbult. Hozzájárult ehhez az is, hogy a törvény külön rendelkezéseket tartalmazott a hitfelekezetek tanintézetére nézve, amelyek könnyítést jelentettek a községi iskolák kötelezettségeihez képest. Ekképp a kötelezően oktatandó tárgyak körét is szűkebben határozta meg számukra.²⁷⁰ Somogyban ez a különbség hatványozottan érvényesült. A törvénycikk 23. §-a értelmében ugyanis csak azok a községek voltak

²⁶⁷TOBAK, Nőnevelésünk jelen állapota 2.

²⁶⁸KELEMEN, A népoktatás Somogyban a dualizmus kezdő éveiben 205-206.

²⁶⁹MNL SML, Alispáni iratok 4395/1872.

²⁷⁰NAGYÉNY SZEGVÁRI, Az 1868. évi XXXVIII. tc. jelentősége 56-59.

kötelesek népoktatási tanintézetet felállítani, amelyekben a hitfelekezetek nem tartanak fenn a törvénynek megfelelő népiskolát, továbbá ott is köteles a község közös elemi népiskolát állítani, ahol más hitfelekezethez tartozó legalább 30 tanköteles gyermek van, akiknek a szülei a fennálló felekezeti iskolát használni nem akarják.

A megyében a felekezeti jellegű egytanítós kis-iskolák voltak túlsúlyban: 1869-ben a megye 368 iskolája közül 362 volt felekezeti, csupán 3 községi iskola működött, a további három magánjellegű volt. A községek épp ezért nem is törekedtek saját erőből oktatási intézmények felállítására és nem is szívesen áldoztak egyházi intézmény bővítésére, felszerelésére. Az egyházi iskolafenntartók többnyire ragaszkodtak autonómiájukhoz és igyekeztek kiszorítani a más hitfelekezetekhez tartozó és a nem községbeli gyermekeket, hiszen anyagi áldozatot miattuk nem akartak vállalni. A helyzet jól mutatta a megyei vezetés viszonyulását a népoktatás kérdéséhez.

1.3.2. Az ismétlő iskolai oktatás

A népiskolai törvény rendszerében a teljes elemi népiskolai oktatás két nagy egységet foglalt magában: a 6 évig tartó mindennapi és a 3 évre terjedő ismétlő iskolai tanítást. Tehát aki nem akart felsőbb népiskolába vagy polgárba menni az sem fejezte be a tanulmányait, mert a 12 év feletti és általában akik a mindennapi iskola egészét elvégezték kötelesek voltak ismétlő iskolába járni.²⁷¹

A somogyi tanítók 1890-re kialakult egységes véleménye szerint az ismétlő iskolai oktatás nem érte el a célját, ennek magyarázatát két körülményben látták. Egyrészt hiába volt hivatott egy új képzési formát létrehozni, amely pótolta volna a hiányzó gazdasági, ipari és kereskedelmi szakismereteket, a szülők általában még a 6 évet is sokallták az iskolapadban. Másrészt a kortársak szemében nem volt kívánatos, hogy a 13-15 éves leánytanítványok a kései órákban a fiúkkal együtt üljenek az iskolapadba, hiszen nem valósult meg a lányokat és a fiúkat elkülönítő oktatás.²⁷²

Az 1872-es királyi tanfelügyelői jelentés szerint olyan ismétlőiskola, amelyet a törvény előírt egy sem volt Somogy megyében, később pedig már szó sem esett az

²⁷¹1868. évi XXXVIII. tc. 48. §, 50. §. Magyar Törvénytár 1838-68. évi tv. cikkek. Budapest 1896.

²⁷²Iskolai Szemle X/2. Csurgó 1890. január 25.

intézményről. Némileg a vasárnapi iskolák pótolták a hiányát, de nem minden községben. A pusztaságokon és az uradalmakban továbbra is hiányzott az oktatás.²⁷³

A törvény ismétlő iskolai oktatással elérni kívánt célját legjobban még az osztatlan falusi iskola tudta megvalósítani, azonban az oktatás csekély színvonala miatt ezeken a helyeken a hat osztály elvégzése sem ért annyit, mint máshol a népiskola négy osztálya. Tehát a teljes elemi népiskolai rendszere meg sem valósulhatott Somogyban, de a hatosztályú elemi tananyaga is csak papíron létezett. Sokkal nagyobb sikerük volt a szakmát adó alsó fokú ipari és kereskedelmi iskoláknak, amelyek azonban akkor még csak a fiúk számára álltak nyitva.

A leányok ismétlő oktatásának vizsgálatát a század végéig teljesen figyelmen kívül hagyták. Tették ezt annak ellenére, hogy számukra semmi más szakoktatási lehetőség nem állt rendelkezésre. A tanítók olyan szakiskola létrehozása mellett érveltek, amelyben az egyszerű, értelmes háziasszonyok kellő ismereteket sajátíthatnak el, ezeket pedig délutáni „műveldek” látogatásával látták megvalósíthatónak. Azt tartották volna a kor igényeinek megfelelőnek, ha a már meglévő ismétlő iskolák tovább működnek a lányok elkülönített oktatásával, ahol pedig nincs még ilyen intézet, ott szüntessék meg a felső népiskolát és alakítsanak a fiúk részére alsó fokú gazdasági, kereskedelmi és ipariskolákat, a lányoknak pedig ismétlődő iskolákat.²⁷⁴ Nyilvánvaló mindebből, a korszak iskolaüggyel foglalkozó szakemberei nem gondoltak arra, hogy a nők előtt az ipari és kereskedelmi pályát megnyissák.

1.3.3. A felsőbb népiskolákról

A népiskolai törvény úgy rendelkezett, hogy azok a falvak és városok községei, amelyek legalább 5000 lakost számláltak kötelesek voltak felsőbb népiskolákat vagy ha anyagi erejük engedte, polgári iskolákat állítani és fenntartani.²⁷⁵ A törvény felső népiskolákról szóló fejezete a nőoktatásügy szempontjából szignifikáns, ugyanis direkt módon különbséget tett a fiúk és a leányok képzésében, mind a képzési időt, mind a tananyagot tekintve.

²⁷³Somogy 1873/20.

²⁷⁴Iskolai Szemle X/2. Csurgó 1890. január 25.

²⁷⁵1868. évi XXXVIII. tc. 59. §. Magyar Törvénytár 1838-68. évi tv. cikkek. Budapest 1896.

A lányokkal ellentétben a fiú tanulók számára az általános gyakorlati ismereteket közvetítő ismétlő iskolák később szakosodtak, azokból gazdasági, iparos és kereskedelmi továbbképzők létesültek, a leányok számára viszont ezek nem álltak nyitva, ezért a női szakképzés egyik színtere a felsőbb népiskola lehetett volna.

A törvény azonban nem csak az oktatás időtartamát határozta meg rövidebb időben a leányok esetében (61. §), de az oktatandó tananyag megkülönböztetésével is kifejezte a nők szakképzése iránti alacsonyabb igényt. A magyar társadalom női hivatásról alkotott hivatalos nézete itt figyelhető meg leginkább, amikor a fiúkkal ellentétben, akiket a törvény földművelésre, iparra, mezei gazdaságtanra, egyszerű számvitelre is oktatni rendelt, a nők esetében a hagyományos tárgyakon túl csak a női foglalkozásokra és a női kézimunkára való felkészítést írta elő (64. §).

Somogyban még a minimális törvényi célkitűzések sem valósulhattak meg, ugyanis 1867 és 1870 között a megyei népoktatási intézetek közül teljesen hiányzott a felsőbb népiskola, később is csak három volt, de 1872-ben már ezeknek sem volt nyoma²⁷⁶ 1891-ben is csupán egy működött, ahol 14 leány tanulhatott.²⁷⁷ Meg kell jegyeznünk, hogy ez nem megyei sajátosság volt, a felsőbb népiskolák száma országosan is fokozatosan csökkent, de Somogyban 1882-ig a későbbiekben ismertetett polgári iskola sem működött.²⁷⁸

1.4. A középfokú nőoktatás Eötvös rendszerében és Somogyban

A középfokú oktatást biztosító intézetek, így a gimnáziumok és a reáliskolák a kiegyezést megelőzően és az új iskolarendszerben is csak a fiúk részére álltak nyitva. A vizsgált korszakban a nők számára középfokú oktatást kizárólag a néhány éves múlttal rendelkező tanítóképző és a népiskolai törvény által újonnan felállított polgári iskola biztosított. Az 1867 utáni időszak egyik legjelentősebb oktatási intézményének előzménye a magán, illetve egyesületi kezdeményezésre *Veres Pálné* és a Nőképző Egylet közreműködésével felállított első középfokú leánynevelő intézmény volt.²⁷⁹

Az 1870-es évek végén egyre több írás foglalkozott a Somogy hasábjain a felsőbb népiskolák hiányával. Különösen azt emelték ki, hogy a leányok magasabb

²⁷⁶Somogy 1873/20.

²⁷⁷Tanfelügyelői jelentés. Somogy 1893/11. 1.

²⁷⁸KELEMEN, A népoktatás Somogyban a dualizmus kezdő éveiben 225.

²⁷⁹SCHWARCZ, Alkotmányosság és közoktatásügy 12-14.

kiképzése iránt egyáltalán nem történt intézkedés, nincs számukra középfokú oktatási intézmény vagy polgári iskola. Ez azért volt lesújtó, mert azt jelentette, hogy a lányok az elemi 4. osztályának elvégzése, vagyis 10 éves koruk után nem tanultak tovább.²⁸⁰

1.4.1. A polgári leányiskola

A népiskolai törvény szerint azon nagyobb községek voltak kötelesek felső népiskola helyett a fiú és leánynövendékek teljes elkülönítésével felekezeti különbség nélkül polgári iskolát állítani, amelyek anyagi ereje ezt engedte.²⁸¹ Ez a törvényi rendelkezés tipikusan azok közé tartozott, amelyek miatt *Tobak Benő* „kelet nélküli adásvételnek” nevezte a népiskolai törvény vezérszavait, ugyanis a törvény és végrehajtási rendelete nem tartalmazott erre vonatkozó véghatáridőt.²⁸²

A törvény sajnos nem egyenlő súllyal rendelkezett a fiúk és a lányok polgári iskolai képzéséről, amikor a képzési időt eltérő mértékben a fiúk számára 6, a lányoknál 4 évben határozta meg. Ezzel ellentétben nem tett különbséget a tananyagban, és nem emelte ki a női hivatásra nevelő tárgyakat sem. A korszak iskolaügyével foglalkozó szerzők azonban úgy vélik, hogy ezt nem tekinthetjük a női és férfi hivatás közötti egyenlőség elismerésének, inkább az intézmény gyors, átgondolás nélküli bevezetéséről volt szó. A korszakban feltétlenül élt a női hivatásról alkotott hagyományos kép, ezt támasztotta alá a Tanterv, amely egyezően a 28.999/1887. számú miniszteri rendelettel ugyancsak konzervatív nőképzést szolgált és a fiúkkal szemben hátrányos megkülönböztetéseket tartalmazott. Az alaptárgyakat a fiúknál magasabb óraszámban írta elő és a nőket most sem tervezte felkészíteni közéleti szereplése, csupán az általános műveltség biztosítására törekedett.

A nők szakképzése kimerült a családi hivatásra való felkészítésben, ipari pályán való elhelyezkedésükkel egyáltalán nem számolt a jogalkotó. A magasabb fokú humán irányú képzésüket a latin nyelv oktatásának hiánya kizárta, hiszen a nők rendkívüli tárgyként francia és angol nyelvet vagy zenét tanulhattak.²⁸³ A lányok továbbtanulását, minthogy úgysem volt gimnázium és reáliskolai oktatás részükre eleinte nem rendezték.

²⁸⁰NEUMANN, A kaposvári izr. hitközségi tanoda újjászervezése. Somogy 1877/28. és Somogy 1879/27.

²⁸¹1868. évi XXXVIII. tc. 67. §, 71. §. Magyar Törvénytár 1838-68. évi tv. cikkek. Budapest 1896.

²⁸²TOBAK, Nőnevelésünk jelen állapota 2.

²⁸³Tanterv a polgári iskolák számára az 1868-dik évi XXXVIII. tcz. értelmében. Néptanítók Lapja. 1869. október 14. szám. In: NAGYNÉ SZEGVÁRI, Az 1868. évi XXXVIII. tc. jelentősége 62-65.

A magasabb nőnevelés intézményei, tehát a polgári és a felsőbb leányiskola, valamint az elemi tanítóképző között a kapcsolatot a vallás és közoktatási minisztérium 28.999/1887. és 19.000/1887. számú rendeletei teremtették meg. A polgári leányiskola IV. osztályának sikeres elvégzése belépést jelenthetett a felsőbb leányiskola V. osztályába, megfelelő francia nyelvismeret mellett, továbbá az elemi iskolai tanítónőképző I. osztályába. A felsőbb leányiskola VI. osztályából pedig életkor szerint az elemi iskolai tanítóképző III. osztályába nyerhetett a tanuló felvételt.²⁸⁴

A Somogy Megyei Levéltárban hiányosan ugyan, de fennmaradtak a Kaposvári Államilag Segélyezett Községi Polgári Leányiskola értesítői, amelyek kiadására nem minden évben volt fedezet. Az első értesítő az 1896-97. tanévről szólt, amelyben az igazgatónő a szülőket tájékoztatta az elhelyezkedési, illetve továbbtanulási lehetőségekről. E szerint a polgári IV. osztályát végzett tanulók – a női munka, női kereskedelmi, posta és távírda tanfolyamokkal – alkalmazhatók vasúti pénztárak kezelésénél; felvehetők zongorai előképzettséggel a zeneakadémiára vagy zongoratanítónői tanfolyamba; országos mintarajziskolába; iparrajziskolába, elhelyezkedhetnek a kézmű- és háziiparban; felvételt nyerhetnek az országos magyar királyi állami nőipariskolába; elemi tanítónői ismeretekkel szerezhettek munkatanítónői és ipartanítónői képesítést; ha valamely idegen nyelvet beszélnek és zenei ismeretekkel bírnak, felvehetők az állami nevelőnő-képzőbe; óvóképzőbe; tornatanítónői tanfolyamba akkor, ha óvónői, ipartanítónői, elemi- vagy polgári iskolai tanítónői oklevelet szereznek. Végezetül a 72.039/1895. számú kultuszminiszteri rendelet alapján a legkiválóbbak az egyetemi képzésben is részt vehetnek bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti szakokon. Az igazgatónő beszámolt arról, hogy az utóbbi években néhányan női kereskedelmi iskolát végeztek és ipari és kereskedelmi pályán helyezkedtek el.²⁸⁵

Miután az egyetemre belépés feltétele az 1883. évi XXX. törvénycikk értelmében az érettségi vizsga volt, szükségessé vált a nők középiskolai oktatásának szabályozása is, ezért tehát rendelkezett a leányok polgáriból vagy felsőbb leányiskolából magántanulói minőségben középiskolába való lépése feltételeiről.²⁸⁶ Ezzel kapcsolatban az 1901-02. tanév értesítője tartalmazta, hogy a leányok a polgári

²⁸⁴NAGYNÉ CSORBA, Értesítő 1896-97. tanév 64-70.

²⁸⁵NAGYNÉ CSORBA, Értesítő 1896-97. tanév 52-70.

²⁸⁶Vallás és közoktatási miniszter 72.039 (XII.31.) sz. rendelete 52-70.

IV. osztályából átléphetnek a főgimnázium V. osztályába, ha latin nyelvből és algebrából felvételi vizsgát tesznek.²⁸⁷ A korábban leírtak fényében azonban úgy vélem, erre csak annak lehetett esélye, akinek magántanulóként lehetősége volt elsajátítani ezen ismereteket. Kaposváron az első leánygimnáziumot 1918-ban állították fel.²⁸⁸

A polgári négy osztályát végzett nők 1888-tól telefonhivataloknál, 1910-től vármegyei segéd és kezelőszemélyzet tagjaiként nyerhettek alkalmazást, 1911-től a kereskedelmi iskolát végzetek segédtiszti minőségben is dolgozhattak az addigi hivatali munkákon kívül.²⁸⁹ Egyebekben a továbblépési lehetőségeket illetően az értesítők a kezdetekhez képest a korszak végéig nem tartalmaztak változást.²⁹⁰ Hiába akart 1888-89-es tanévre kiadott új tanterv szerves kapcsolatot létesíteni a magasabb nőnevelési intézményekkel, a megyében a csurgói tanítóképzőn kívül nem volt felsőbb képesítést adó intézmény nők számára. Ahogy fentebb is kifejtettem, nem volt felsőbb leányiskola, leánygimnázium is csak 1918-ban létesült. A legtöbb leány a 4. osztály után nem tanulhatott tovább, mert nem létezett olyan iskolatípus, ahol a gyengébb tanulók folytathatták volna tanulmányaikat, ezért általánosságban elmondható, hogy a legtöbben a polgári után férjhez mentek vagy tanítónőnek tanultak.²⁹¹

Az iskola hivatalosan megfogalmazott célja hazafias szellemű, művelt, szorgalmas, kötelességtudó, házias nők nevelése volt, a középosztály leányainak kívántak általános műveltséget és gyakorlati ismereteket nyújtani.²⁹² Az innen kilépett leányok alacsonyabb tisztviselői állásokat vállalhattak, a jobb tanulók nevelőnői, tanítónői pályára léphettek, néhányan felsőbb leányiskolában vagy női kereskedelmi iskolában és szigorú felvételi mellett a gimnázium V. osztályában tanulhattak tovább.²⁹³

Különösen szembetűnő a vármegye és a város vezetésének hozzáállása a nők magasabb fokú iskolai képzéséhez a kaposvári polgári leányiskola felállítására. Egészen 1882-ig húzódott a kérdés megoldása, hiába írta elő a vallás és közoktatásügyi

²⁸⁷NAGYNÉ CSORBA, Értesítő 1901-1902. tanév 100.

²⁸⁸KELEMEN, Kaposvári dualizmus kori közoktatástörténetének vázlata 121-125.

²⁸⁹1888. évi 4334. sz. a. közmunka és közlekedésügyi miniszteri rendelet és NAGYNÉ CSORBA, Értesítő 1909-1910. tanév 54-55., továbbá NAGYNÉ CSORBA, Értesítő 1910-1911. tanév 48-49.

²⁹⁰NAGYNÉ CSORBA, Értesítő 1896-97., 1898-1902., 1906-1916. tanévek.

²⁹¹BERECZK, Kaposvár története 44-160., 210-226.

²⁹²NAGYNÉ CSORBA, Értesítő 1909-1910. tanév 54.

²⁹³SZABÓ, A közoktatás fejlődése. In: FEKETE, A Kaposvári Zrínyi Ilona Államilag Segélyezett Községi Polgári Leányiskola.

miniszter 1874-ben a tanfelügyelőknek, hogy gondoskodjanak ezen iskolák egy éven belüli felállításáról.²⁹⁴

A kaposvári államsegélyes polgári leányiskola felállításának állomásairól a Somogy című hetilap rendszeresen beszámolt, a lap szerint a kezdeményezés alulról indult.²⁹⁵ Sokkal valószínűbb azonban, hogy a leánypolgári felülről jövő kezdeményezésre alakult, addig szó sem volt róla a képviselő testületben, amíg a város küldöttsége a vallás és közoktatási miniszterhez nem fordult 1880-ban a városi gimnázium ügyében. A miniszter erre vonatkozó pozitív válaszát az államsegélyes polgári leányiskola felállításához kötötte, de az alapítás ekkor is megghiúsult.²⁹⁶

1882-ben ismét a hetilap állt az ügy mellé. További fontos segítséget nyújtott, hogy a megyegyűlés tizenkétezer forint kölcsönt szavazott meg az alapításhoz.²⁹⁷ Az iskola élére *Csorba Máriát* nevezte ki a kultuszminiszter, aki 38 éven át vezette az intézményt és érdemeiért arany érdemkeresztben részesült.²⁹⁸ A polgári leányiskola első évfolyamára 54 leány jelentkezett, akik közül 34-et vettek fel, a tanulók magja 10-12 éves volt. A kislányok a helyi állami elemi iskolából, a helyi zárdai elemi iskolából, a kaposvári izraelita elemi iskolából vagy más vidékről, illetve más polgári iskolából jöttek. A Somogy csak 35 jelentkezőről számolt be, de ezt is kellemes csalódásként jellemezte, ugyanis 10-12 főnél többre nem számított a közvélemény.²⁹⁹

Az iskola sokáig áldatlan körülmények között működött, kezdetben bérleményben. Csak 1887-ben a városháza átalakításával került végső helyére.³⁰⁰ A tanulók száma fokozatosan emelkedett: az 1915/16. tanévben a beíratott tanulók száma már 308 volt (278 rendes és 30 magántanuló).³⁰¹

Csorba Mária kezdeményezésére 1888-ban délutáni ipartanfolyam indult a polgáriban olyan leányok számára, akik nem voltak az iskola rendes tanulói. A képzés szabályozást a 39.920/1898. (VIII.4.) számú miniszteri rendelettel kapott, elnevezése „a polgári leányiskolákkal kapcsolatos női kézimunka-tanfolyam” lett.³⁰² Az iskolában a

²⁹⁴Vallás és közoktatásügyi miniszter 19.425/1874. számú utasítása. MNL SML, Alisp. Iratok 5005/1874.

²⁹⁵TOBAK, Egy fontos társadalmi érdek 1-2. és Polgári iskolát Somogy vármegyének 1.

²⁹⁶BERECZK, Kaposvár története 44-160.

²⁹⁷CSÁKÁNYI, Polgári leányiskola 1-2.

²⁹⁸Kaposvári községi felsőbb leányiskola. Somogy 1882/39. 2.

²⁹⁹Az iskola a Zrínyi Ilona nevet később, 1926-28 körül vehette fel. In: FEKETE, A Kaposvári Zrínyi Ilona Államilag Segélyezett Községi Polgári Leányiskola.

³⁰⁰Somogy 1899/49.

³⁰¹NAGYNÉ CSORBA, Értesítő 1915-1916. tanév.

³⁰²NAGYNÉ CSORBA, Értesítő 1898-99. tanév 71-74.

rendes tanmenet keretében egyébként már az 1885/86. tanévtől rendszeres oktatásban részesültek a tanulók a női és iparmunka minden ágában, a fényűző munkákat kivéve.³⁰³ A javaslat a szegényebb sorsú lányoknak akart kenyérkereseti lehetőséget biztosítani, de valódi célja a zugiskolák ellehetetlenítése volt.³⁰⁴

A kaposvári polgári 1901-02. évre vonatkozó értesítője arról tájékoztatta a szülőket, hogy a polgári leányiskolákkal kapcsolatos munkatanfolyamok elvégzése után – természetesen csak akkor, ha az előírt elméleti tárgyakból magánúton felkészülnek – állami vagy felekezeti elemi tanítónő-képzőintézeteknél munkamesternői képesítést szerezhetnek.³⁰⁵

Somogyban az 1894-95. tanévben 130 leány és 54 fiú járt polgáriba, valószínű, hogy mindannyian Kaposváron.³⁰⁶ Az adminisztráció iránti igénnyel párhuzamosan nőtt a kereslet a leánypolgári iskolák felállítására is, amelynek nyomán a 20. század első évtizedében több létesült megyeszerte, zömmel egyesületi vagy magánfenntartásban, amire a népiskolai törvény lehetőséget adott. *Szigetváron* 1905 júliusában nyílt magánfenntartásban leánypolgári,³⁰⁷ *Csurgón* 1905 szeptemberében egyesületi leányiskola kezdte meg működését,³⁰⁸ amelynek községesítése 1908 körül az állami támogatás reményében megtörtént, ezzel segélyhez jutott és rendezni tudta a tanítónők fizetését, de rossz anyagi helyzete miatt mindvégig harcolt az államosításáért.³⁰⁹ Az Államilag Segélyezett Községi Polgári Fiúiskolával kapcsolatos Nagyatádi Egyesületi Polgári Leányiskola 1904 óta állt fenn. Ezt az intézményt a tanfelügyelő 1913-ban úgy jellemezte, hogy paródiája az ilyen jellegű intézeteknek, szegényes és tanítóihiánnyal küzd.³¹⁰ 1916-ra azonban már kedvezőbb eredményeket tudott felmutatni, akárcsak az 1915-ben alakult Marcali Egyesületi és Barcsi Egyesületi Polgári Leányiskolák. A barcsi iskolának megfelelő épülete is volt és 77 tanulót képzett jó eredménnyel, ellenben a marcali áldatlan körülmények között, nedves, nyirkos épületben, felszerelések nélkül és kis létszámmal működött.³¹¹

³⁰³Somogy 1885/35. és NAGYNÉ CSORBA, Értesítő 1898-99. tanév 27.

³⁰⁴Iskolai Szemle, Csurgó 1888. június 10.

³⁰⁵NAGYNÉ CSORBA, Értesítő 1901-1902. tanév 13.

³⁰⁶Alispáni egynegyedéves jelentés. Somogy 1895/6. 1.

³⁰⁷Tanfelügyelői jelentés. MNL SML, Kgb. Iratok 184/1905.

³⁰⁸Cs. és V. 1905/29. 3.

³⁰⁹Cs. és V. 1911/22.

³¹⁰Tanfelügyelői jelentés. MNL SML, Kgb. iratok 99/1913.

³¹¹Tanfelügyelői jelentés. MNL SML, Kgb. Iratok 33/1916.

Bár a tanítás a rossz körülmények között működő iskolákban is nagy buzgalommal folyt, a megye 11 polgári iskolája közül egy sem felelt meg a minimális követelményeknek sem. Megfelelő anyagi forrás hiányában a helyiségek, felszerelések hiányosak voltak, csak a Szigetváriak volt megfelelő épülete, felszerelése pedig a kaposvári lánypolgári és a szigetvári fiú- és leánypolgári iskola rendelkezett. A többi megyéhez képest sok volt az egyesületi szervezésű iskola, amelyet az anyagi erő előzetes felmérése nélkül alapítottak. A királyi tanfelügyelő 1916-ban azt javasolta, hogy a háborút követően ezekkel az iskolákkal szemben szigorúbban kell eljárni és felül kell vizsgálni azt is, hogy szükséges-e a fennmaradásuk.³¹² Az 1918-as tanfelügyelői jelentés már csak a marcali és barcsi polgári leányiskolát tartotta számon.³¹³

A kaposvári községi jellegű polgári leányiskolának sem volt könnyű helyzete, ugyanis a község azzal a feltétellel vette át a magánkezdeményezésre létrejött iskolát, hogy annak költségeihez nem kell hozzájárulnia. Ezért az iskola saját magát tartotta fenn részben államsegélyből, részben a tandíjából; arra egyebekben senki nem akart áldozni.³¹⁴

Az 1880/1881-es tanévben országos szinten 110 polgári iskola működött, ebből 57 fiú- és 53 leánypolgári volt. Ez a szám folyamatosan nőtt, az 1912-1913-as tanévben már a 498-at is elérte.³¹⁵ A növekvő igény ellenére a polgári nem tudott beilleszkedni az új oktatási rendszerbe tekintettel arra, hogy nem volt sem általánosan képző, sem szakiskola, nem adott érettségi bizonyítványt és nem nyitotta meg az egyetemek kapuit, ezért a korszak végéig a kispolgárság művelődés iránti igényét elégítette ki. Az 1924. évi XI. törvénycikk egy sajátos „iskolafajnak” minősítette, majd 1945-től fokozatosan felváltotta az általános iskola.³¹⁶

1.4.2. A tanítónőképzés

A népiskolai törvénynek a női középfokú képzés biztosítására volt egy jobb eszköze is, mint a fent bemutatott polgári leányiskola, mégpedig a tanítónőképzőkről történt első átfogó állami rendelkezés. A tanítónőképzők Somogyban hosszú ideig az egyetlen

³¹²Tanfelügyelői jelentés. MNL SML, Kgb. iratok 33/1916.

³¹³Tanfelügyelőség havi jelentései. MNL SML, Kgb. iratok 38/1918.

³¹⁴Tanfelügyelői jelentés. MNL SML, Kgb. Iratok 33/1916.

³¹⁵FEKETE, A Kaposvári Zrínyi Ilona Államilag Segélyezett Községi Polgári Leányiskola.

³¹⁶BERECZK, Kaposvár története 104-117.

biztos értelmiségi pályát jelentették a nők számára.³¹⁷ Témánk szempontjából fontos, hogy az 1860-as években létesített 5 állami tanítóképző közül egyet Csurgón nyitottak meg 1869-ben. A jelentkezők létszáma rohamosan nőtt, sokszor olyan leányok is jelentkeztek, akik nem kívántak tanítónőként elhelyezkedni, csupán magasabb szintű ismeretekre vágytak. A megnövekedett igény terhelte a felvételi bizottságot, a gyakori elutasítások pedig megviselték a jelentkezőket is, ezért 1880-ban miniszteri rendelet jelent meg arról, hogy a felvétel feltétele a kitűnő előképzettségen kívül a pályán maradás is.³¹⁸

Az állami tanítónőképzésnek abból a szempontból is volt jelentősége, hogy a népiskolai törvény tiltotta a koedukációt a felsőbb nép- és a polgári iskolákban, ugyanakkor nem gondoskodott megfelelő tanerő képzéséről.³¹⁹ Ezen a helyzeten javítottak tehát az új oktatási intézmények, bár meg kell jegyezni, hogy a dualizmuskori iskolapolitika hátrányos megkülönböztetést alkalmazott a női tanítókkal szemben és leginkább „olcsóságukra” apellált, azaz illetményük alacsonyabb volta férfi tanítókénel.³²⁰

1.4.3. Női szakoktatási intézmények

A leányok részére a korszak kezdetén a szakoktatás a tanítóképzésen kívül teljesen hiányzott, háziipart 1879-ig csak Csurgón oktattak, majd egy évvel később a tanfolyam a megyében további 25 helyen indult.³²¹ 1894/95-ös tanévben Somogyban 758 ipartanuló volt, akik kivétel nélkül fiúk voltak.³²²

Női kereskedelmi tanfolyam 1891 októberében indult Kaposváron, *Mesits György* igazgató-tulajdonos intézetében és egy évig sem működött: a források szerint már 1892. május 31. napján befejezte munkáját. Addig könyvvitelt, kereskedelmi számtant, kereskedelmi és váltóismereteket, irodai munkálatokat, magyar és német levelezést, áruismeretet, kereskedelmi földrajzot, szépírást, valamint külön díjazás ellenében gyorsírás oktattak azon 18 évnél nem idősebb leányok számára, akik a polgári vagy a felsőbb leányiskola négy osztályának tananyagából legalább elégséges

³¹⁷TÖBÁK, Nőnevelésünk jelen állapota 2.

³¹⁸Somogy 1880/24.

³¹⁹SÁFRÁN, Zirzen Janka 36.

³²⁰NAGYNÉ SZEGVÁRI, Az 1868. évi XXXVIII. tc. jelentősége 67.

³²¹Somogy 1881/16.

³²²Alispáni egynegyedéves jelentés. Somogy 1895/6. 1.

eredménnyel vizsgáztak vagy felvételi vizsgát tettek. Kivételesen kerülhetett csak sor 18 évesnél idősebb nő felvételére.³²³

Ez a tanfolyam a vallás és közoktatási miniszter 40.766/1891. (IX.22.) számú rendelete alapján az 1892/93-as tanévtől a kaposvári polgári leányiskola mellett működött. Célja a nők alsóbb fokú kereskedelmi foglalkozásokra történő felkészítése volt, az, hogy rövid idő alatt és kevés anyagi ráfordítás mellett biztos kenyérkereseti lehetőséget adjon számukra. A miniszteri leirat azzal indokolta a rendelkezést, hogy a leányok e területen való alkalmazása sikeresnek mutatkozott, keresett munkaerő a kereskedelmi szakismeretekkel bíró nő olyan helyeken, ahol „drágább” segédszemélyzet nem alkalmazható, vagy az üzletet inkább nők látogatják, hiszen „szerényebbek az igényeik”, előzékenyek, megbízhatóak.³²⁴

A polgári iskola tárgyalása során már szó volt az iskolában az 1885/86-os tanévtől indult női és iparmunka rendes tanterv keretében történt oktatásáról, amely tanfolyam 1888-tól délutáni ipartanfolyammal bővült azok számára, akik a polgárit egyébként nem látogatták. A tanfolyam keretében női kézimunkát tanulhattak a diákok. 1902-től bizonyos az, hogy e munkatanfolyam elvégzése után – ha az előírt elméleti tárgyakból magánúton felkészültek – állami vagy felekezeti elemi tanítónőképző intézeteknél munkamesternői képesítést szerezhettek.³²⁵

1.5. A népiskolai törvény eredményei Somogyban

Az előzőekben feltártam azokat a társadalmi, gazdasági és politikai körülményeket, amelyek miatt Somogyban még a törvény által támasztott minimális célokat sem sikerült a korszakban elérni a közoktatás terén. Az első nagyobb arányú iskolafejlesztésre 1878 és 1884 között került sor, majd a második hullám a 20. század első évtizedében valósult meg. A Somogy közoktatási viszonyait vizsgáló szerzők arról számoltak be, hogy a törvény hatályba lépését követő kezdeti fellángolást már 1872-től nagymérvű megtorpanás követte, amely 1878-ig tartott és a teljes polgári korszakra kihatott, a megyében ezért a népoktatási törvényben előírt feltételek csak a századfordulón teremtődtek meg, akkor sem kielégítő módon.³²⁶ A tanfelügyelői

³²³Somogy 1891/39. 2.

³²⁴NAGYNÉ CSORBA, Somogy XXVIII. évf. 32/2.

³²⁵NAGYNÉ CSORBA, Értesítő 1901-1902. tanév 13.

³²⁶KELEMEN, Kaposvári dualizmuskori közoktatástörténetének vázlata 121-125.

jelentések még a korszak végén is rendre arról számoltak be, hogy sem a szülők, sem az iskolák, illetve a községi hatóságok sem tartják be kellő szigorral az általános tankötelezettségről szóló törvényt.³²⁷

Nagy előrelépés a hátrányos helyzetben élő gyermekek iskoláztatása szempontjából, hogy az 1894/95. tanévről szóló jelentés szerint 22 pusztai iskola létesült, ekkor már 290 községnek volt helyben saját iskolája. A tanévben az elemi iskolai korú tankötelezett leányok 91 százaléka járt iskolába, amely arány nagyjából megegyezett a fiúk iskolába járási szokásaival. Ismétlődő iskolába a leányok jártak többen, a 13-15 év közötti tankötelesek 90 százaléka, szemben a fiúk 86 százalékaival.³²⁸ Ugyanakkor az iskolába egyáltalán nem járó tanköteles leányok többségben voltak fiútársaikkal szemben, csaknem 30 százalékkal megelőzték őket e tekintetben.³²⁹

A száraz statisztikai adatokkal szemben sokkal szemléletesebb, hogy Kaposváron még 1897-ben is mintegy 400 iskolaköteles gyermek nem járt iskolába.³³⁰ Továbbá azt sem feledhetjük, hogy ezek az adatok nem tartalmazták a pusztaságok, uradalmak gyermekeit és csak a téli hónapokra voltak igazak. A korszak végére, 1905-re az arány tovább javult (95,5 százalék volt a 6-12 év közötti tanköteles gyermekek iskolába járási aránya és 92,7 százalék a 6-15 éves korosztály esetében) és ekkorra az elemi népiskolák száma kb. 20 százalékkal nőtt.

Somogyi sajátosság volt a tanfelügyelet és a törvényhatósági közigazgatás szerveinek összefonódása. A királyi tanfelügyelők előterjesztéséhez szükséges intézkedéseket a vármegyei közigazgatási bizottság tette meg, ezért a korszakban a tanfelügyelő és a megyei tisztikar, illetve a közigazgatási bizottság kapcsolata mindvégig meghatározta a népoktatási intézkedéseket.

Annak ellenére, hogy a népiskolai törvény célja a modern polgári állami egységes közoktatás megalapozása volt, Somogyban a hivatalos statisztikai adatok szerint az egytanítós felekezeti kisiskolák 90 százalékot meghaladó arányban voltak a századfordulón. Az országos átlagot meghaladó túlsúly oka alapvetően a helyi források mértékében, a helyi vezetés közönyében és a szűkös állami támogatásban keresendő. Változás egy évtized alatt történt a tanítói létszám növekedésével. A hatosztályos elemi népiskola a századfordulón vált általánossá és aránya 1910 után állandósult 93 százalék

³²⁷MNL SML, Alispáni iratok 4395/1872.

³²⁸Alispáni egynegyedéves jelentés. Somogy 1895/6. 1.

³²⁹Tanfelügyelői jelentés az 1891-92. tanévről 1.

³³⁰KELEMEN, Kaposvári dualizmuskori közoktatástörténetének vázlata 121-125.

körül. Vitathatatlan eredmény, hogy míg 1869-ben Somogyban a hat éven felüli lakosság 35,6 százaléka tudott írni és olvasni, addig 1910-ben ez az arány 80,1 százalék lett, ezzel jócskán csökkentettük lemaradásunkat a Dunántúlon és túlléptük az országos átlagot.³³¹ Korszakunk végén, az első világháború időszakában azonban a tanfelügyelői jelentésekből megállapítható az iskolák elnéptelenedése, a korábban elért eredmények, fejlődés leépülése, amely jól jelezte azt is, hogy a rendszer igen törékeny volt.³³²

1.6. A nőmozgalom és az oktatásügy

Eötvös József elismerte a társulati és testületi öntevékenység szükségét, népnevelési egyesületek alakítására buzdított és e tekintetben kapcsolódott a nőmozgalmak programjához. Ennek ellenére a megyei népnevelési egyesület meg sem született, a széthúzó erők erősebbek voltak, rövid életűnek bizonyult a Kaposvári Népnevelési Egyesület, a Felső-Babócsai Járási és a Tabi Népnevelési Egyesület is. A kaposvári tanítók távol maradtak a korai tanítómozgalmaktól, amelyet egyes szerzők azzal magyaráztak, hogy a korábbi katolikus elemi népiskola 1869-ben történt községezésére révén a tanítók viszonylagos függetlenséget élveztek a hitfelekezetektől, valamint az is hozzájárult ehhez, hogy az országos átlaghoz képest kivételes helyzetet élveztek.³³³

A dualizmus második felében a tanítók szervezkedése elvesztette érdekvédelmi jellegét és tisztán szakmai keretek között zajlott. Annak ellenére, hogy a tanfelügyelőség és a közigazgatási bizottság éberrel ügyelt az állami tanítók gondolataira, a felekezeti tanítók pedig munkaköri előírásuk szerint csak felekezeti tanítóegylethez csatlakozhattak, a közigazgatási bizottság fegyelmi tevékenységéből számos helyi tanítói elégedetlenség szűrhető le.³³⁴ Az ilyen megmozdulások már előjelei voltak a későbbi szervezett fellépésnek, amelyre azonban a vizsgált korszakban nem került sor.

Sokkal jellemzőbb volt azonban a népiskolák körüli jótékonykodás. A jótékonyági egyesületeket zömével nők hozták létre, azok a századfordulóra épültek ki és fejlődésüket jelentős mértékben előmozdította az a körülmény, hogy a nők a jótékonykodás, mint számukra nyitva álló egyedüli közéleti tevékenység felé fordultak,

³³¹KELEMEN, Adatok a népoktatás Somogy megyei történetéhez 321-355.

³³²MNL SML, Kgb. iratok 265/1914., 81/1915.

³³³KELEMEN, Kaposvári dualizmuskori közoktatás történetének vázlata 121-125.

³³⁴KELEMEN, Adatok a népoktatás Somogy megyei történetéhez 321-355.

amelynek keretében küzdöttek az állami oktatás kiterjesztéséért és ezáltal a nők szociális felemeléséért. A Somogyban alakult jótékony nőegyletek zömében felekezeti jellegűek voltak, eleinte többségében izraelita egyletek léteztek, majd 1888-1895 között nőtt a katolikus egyletek száma is. A Kaposvári Izraelita Nőegylet jött létre legkorábban 1855 körül. Célja a szegények segítése volt, amelybe természetesen a szegény sorsú tanulók is beletartoztak, ezen kívül az egylet népkonyhát is működtetett és az is előfordult, hogy a férjhez menő szegény leányoknak hozományt adott.³³⁵ A 1880-ban alakult *Mária Valéria* Egylet árvaleány-házat működtetett, a Kaposvári Jótékony Nőegylet – amely 1891-ben jött létre – szegény családokat segélyezett és gyerekek felruházásához járult hozzá.³³⁶

Nagyné Csorba Mária, a kaposvári polgári leányiskola igazgatónője egyik alapító tagja volt 1904-ben az *Erzsébet* Ifjúsági Önképző és Önszegélyező Egyesületnek. Az egyesület célja az értelem és érzelem fejlesztése mellett az volt, hogy a nőt családi és társadalmi hivatásának méltó betöltésére nevelje. Az iskola rendes, valamely életpályára készülő tanulóit segélyezte, amely tandíj, ruha és cipőadományokat jelentett. Sőt, a szegény sorsú beteges tanulókat, különösen a vérszegény gyerekeket nemegyszer üdültette Cirkvenicán, Fiumében vagy Keszthelyen.³³⁷ Ezen kívül sok megyei hír szólt az országos *Maria Dorothea* Egyesület működéséről, amely munkaképtelenné vált tanítónők részére menhelyet alapított.³³⁸

1.7. A dualizmus kori nőnevelésügy értékelése, különös tekintettel Somogy vármegyére

Az 1870-es évektől kezdve hazánkban is megsokasodtak a lányok számára szakmai képzést nyújtó iskolák, a polgári iskolák és tanítónőképzők mellett bővült a kereskedelmi és ipari szakiskolák köre jóllehet, a női munkaerő tömegméretű alkalmazására az ipari üzemekben csak az első világháború idején került sor. A 19–20. század fordulóján Magyarországon a nőknek komoly küzdelmet kellett folytatniuk azért, hogy a társadalommal elismertessék a felsőbb szintű tanulmányokhoz való jogukat. Az újságok hasábjain, a nőegyleti gyűléseken és a parlamentben gyakori téma volt a leánygimnázium ügye és elképesztő vitákat váltott ki

³³⁵BERECZK, Kaposvár története 160.

³³⁶BŐSZE, Az egyesületi élet a polgári szabadság 162-169.

³³⁷NAGYNÉ CSORBA, Értésítő 1909-1910. tanév 56-98.

³³⁸Iskolai Szemle XIV. évf. 19-20. szám.

az a kérdés, hogy szabad-e érettségi vizsgát tenniük a lányoknak. (A fiúgimnáziumokban egyébként az 1850/51-es tanévtől vezették be az érettségi vizsgákat, ami szükséges volt ahhoz, hogy a diákok egyetemre lépjenek.) Az első érettségire bocsátott leányosztály végül 1900-ban tett vizsgát. E helyütt meg kell jegyeznünk, hogy a leányközépiskolák egységes tantervei csak 1916-ban készültek el. Míg 1896 és 1900 között 19 nőhallgató folytathatott egyetemi tanulmányokat az országban, ez a szám 1913-ra 434 főre nőtt.³³⁹

A modern népnevelési koncepció megvalósítása Somogyban komoly nehézségekbe ütközött ott is, ahol tisztában voltak a kötelezettséggel. A népoktatásügy ugyanis másodrangú kérdés volt a törvényhatósági közigazgatási szervek számára, és a tanfelügyelőség működése sem volt hatékony. Nagyobb mértékű állami támogatásra pedig nem lehetett számítani, figyelembe véve a magyar anyanyelvű lakosság 82 százaléka fölötti arányát.³⁴⁰

Jól szemlélteti a helyi viszonyokat, hogy egyes források szerint a népoktatási törvény életbe lépése után két évvel is volt még olyan település, ahol nem is hallottak a törvényről.³⁴¹ De a megye értelmisége sem volt – még 1892-ben sem – biztos abban, hogy a nők szakképzése és általában véve kenyérkereseti pályára lépése hátrányosan befolyásolná-e házasságkötésüket vagy elősegítené azt.³⁴² A leányiskolák területen egyébként is nagy zűrzavar volt: maga a tanító személyzet sem értette, hogy miben különbözik a háromféle intézmény, a felsőbb leány népiskola, a polgári és a gimnázium.³⁴³

A népoktatási koncepció szabályozta a tanítónőképzést, eleinte mégsem számolt női tanítók alkalmazásával annak ellenére, hogy a népiskolai törvényben foglalt célok eléréséhez szükséges tanerő kiképzése nem történt meg. A tanítónőket legfeljebb a községi iskolákban kívánta elhelyezni.³⁴⁴

A népiskolai törvénynek a nőoktatásra vonatkozó rendelkezéseit részletesen ismertettem és levontam a következtetéseket az új leánynevelés ellentmondásai vonatkozásában. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azt sem, hogy az *Eötvös*-féle

³³⁹PETŐ, A nők és a férfiak története II. 60.

³⁴⁰CSORBA, Somogy vármegye ismertetése 14.

³⁴¹Népiskolánk ügyében. Somogy 1870 (március 29.).

³⁴²Felhívás a nőknek a fővárosban felállítandó leánygimnázium kapcsán. A Szerkesztőség. Somogy 1892/32.

³⁴³Iskolai szemle 1890/1.

³⁴⁴NAGYNÉ SZEGVÁRI, Az 1868. évi XXXVIII. tc. jelentősége 67.

népoktatási rendszer hibái ellenére nagy haladás volt a kiegyezés előtti állapotokhoz képest, ami a nőnevelést illeti.

Az új oktatási koncepció átütő eredménye Somogyban az elemi szintű nőoktatás általánossá és kötelezővé tétele és ezzel az analfabetizmus arányának 20 százalék körüli mértékre történő csökkentése volt. Hiszen a korszakban nemcsak e megyében, de országos szinten sem történt meg a nők középfokú oktatásának rendezése, nem volt a nők számára érettségit adó intézmény és szakoktatásuk is hiányzott. A törvény felsőbb népiskolákról szóló rendelkezései a megyében végrehajthatatlanok maradtak, az ismétlődő iskolai oktatás pedig hanyatlott. Ebből következően az elemi népiskolai oktatás volt az, amely meghatározta a nőnevelés ügyét és továbbfejlődését.

Az általános tankötelezettségen kívül az elemi iskolai oktatás reformja Somogy vármegyében az adott körülmények között nem valósulhatott meg. Láthattuk a teljes elemi népiskola kiépülésének nehézségeit és azt, hogy megfelelő tárgyi és anyagi feltételek hiányában az előírt tananyag közvetítésére képtelen. Az egytanítós felekezeti kis-iskolákban a tanítás alacsony színvonalán túl visszás helyzetet okozott a kötelező oktatandó tárgyakról történt külön rendelkezés, amit azonban biztosan nyújtott az elemi, az az írni-olvasni tudás volt, jóllehet még 1914 decemberében is 22 helyen indult analfabéta tanfolyam Somogyban, amelyen 289 hallgató vett részt, többségük uradalmi cseléd, részben nő volt. A tanfelügyelő szerint a nem cselédsorban élő egyéneket az „álszégén” tartotta vissza a részvételtől.³⁴⁵

A törvényalkotó alap és középfokú szakképzés korlátozott megvalósítására irányuló törekvései sem voltak sikeresek a gyakorlatban, legalábbis ami a nőoktatást illeti. A női szakoktatás hiánya szorosan összefüggött a női hivatásról alkotott hagyományos felfogással. A felsőbb népiskola intézménye Somogyban szinte teljesen hiányzott a vizsgált korszakban, az ismétlődő iskolai oktatást maguk a tanítók sem érezték hasznosnak, így a leányok szakképzésben a polgáriban és a tanítónőképzésben részesültek.

Az 1869-ben Csurgón létesült tanítóképzőbe a nők csekély százaléka juthatott csak be, az első polgári leányiskola államsegéllyel történő alapítására pedig csak 1882-ben került sor Kaposváron. Később ugyan több magán és társulati fenntartású polgári leány- és fiúiskola jött létre megyeszerte, de ezek általában rossz körülmények között

³⁴⁵Királyi tanfelügyelői jelentés. MNL SML, Kgb. iratok 265/1914.

működtek, jóllehet az oktatás színvonala a tanítók elkötelezettségének köszönhetően kielégítőnek bizonyult.³⁴⁶ E két intézmény mégis nagy előrelépést jelentett ahhoz képest, hogy az új oktatási rendszer hatálybalépése előtt a módosabb családok gyermekei tanulhattak az elemi után, a többiek – a többség – nevelése pedig a varrónőképzésben kimerült. A dualizmus korszakának végére nyilvánvalóvá vált az állami középfokú nőoktatás iránti igény, amelynek elérése érdekében a nők szervezeten és nyilvánosan is felléptek.³⁴⁷

„Legyen-e mindenben egyenrangú a nő a férfival?” – vetette fel a kérdést *Trefort Ágoston* 1881. november 13-án tartott soproni beszédében. „Én megengedem, hogy a nő polgári jogok tekintetében tökéletesen egyenlővé tétessék a férfival, de a társadalmi funkciók tekintetében, a nemi különbségnél és a női természetnél fogva a férfival egyenlő nem lehet; testi ereje s alkotása, s abból folyólag hivatása ezt nem engedi. Szerezzünk tehát a nőknek a tanítói pályán kívül – melyre kiválóan alkalmasak – munkát és keresetet az iparban, a kereskedelemben, sőt a közigazgatás bizonyos ágaiban is; de ne követeljük, hogy bírák, ügyvédek s orvosok, törvényhozók legyenek. Oly hivatások, melyek egy egész embert kívánnak, összes szellemi és testi erejével s egész idejével, elvonnák a nőt rendeltetésétől.... Nem jó a társadalomban összezavarni a szerepeket; s annál fogva az én hozzájárulásommal – bármennyire óhajtom a női oktatás emelését – egyetemek a nők számára nem fognak nyitni. Eltekintve a dolog elvi oldalától, a zürichi Studentinek és az orosz nihilista kisasszonyok engemet arra nem buzdítanak.” – mondta.³⁴⁸

Az oktatásügy és a művelődés terén jelentős változások csak az 1920-as években valósultak meg, amelyek részletes ismertetése a disszertáció időbeli keretein túlmutatna.³⁴⁹

³⁴⁶MNL SML, Kgb. iratok 184/1905., 99/1913., 265/1914., 81/1915., 33/1916., 38/1918.

³⁴⁷NAGYNÉ SZEGVÁRI, Az 1868. évi XXXVIII. tc. jelentősége 65.

³⁴⁸NAGYNÉ SZEGVÁRI – LADÁNYI, Nők az egyetemeken 17.

³⁴⁹A kultúrpolitikában a trianoni szerződés után uralkodó gondolatá vált az, hogy a magyarság megmaradásához emelni kell a műveltség szintjét. *Klebsberg Kunó* vallás és közoktatásügyi miniszter a nőkkel kapcsolatosan így fogalmazott: „A magyar nőknek vannak egészen speciális szellemi tulajdonságai, amelyeknek kiképzéséről nem mondhatunk le, különösen most (...), amikor csak a magyarságban rejlő összes erkölcsi, szellemi és fizikai erők teljes kihasználása és megfeszítése esetén menthetjük meg ... hazánkat.” E gondolat szellemében született az 1926-os leány középiskolai törvény, amely sokszínű iskolatípusokról határozott. Ebben kimondták azt, hogy a leányközépiskolákban szerzett érettségi bizonyítvány minden tekintetben egyenlő a fiúiskolaival, és hogy az egyetemeknek nincsen joguk megszorításokat alkalmazni a nők képzésével kapcsolatosan. Az 1920-as évek fiú és leányközépiskolai reformjai azonban nem voltak hosszú életűek, az 1930-as években ugyanis a tanügyigazgatás az egységes középiskola koncepciója mellett állt ki. 1945-ben valósult meg az a korábban csak követelésekben, elvi síkon élő törekvés, hogy a nők a politika területén is nyerjenek a férfiakkal egyenlő jogokat. Mintegy 3 millió nő kapta meg a választójogot (1939-ben csupán kb. 220 ezren voltak az eme joggal rendelkező nők). Megszületett a 8 osztályos általános iskola, és a korábban 8 osztályos középiskolákat 4 osztályossá szervezték át. Ekkor 126 gimnázium és 47 leánygimnázium volt Magyarországon. Egy 1946-ban született törvénnyel – a hittudományi karok kivételével – valamennyi egyetem és

2. A női munkavállalás szabályrendszerének hiányosságai: a cselédügy

Az értekezésben a munkavállaláson belül nagyobb részt foglal el a cselédek helyzetének vizsgálata. Ennek egyik indoka az volt, hogy a korszakra vonatkozó, a cselédüggyel jogi szempontból foglalkozó átfogó tanulmány nem született, másrészt Somogyban – és ez országosan is elmondható – a dolgozó nők többségét tették ki a cselédek és a napszámosok. Bár pontos statisztikai adatok nem álltak rendelkezésemre, mégis úgy vélem a források alapján, hogy a házi cselédek többsége nő volt, akik a legelnyomottabb helyzetben éltek, az elesettek érdekében felszólalók mégsem érintették a helyzetüket. A cselédügyhöz kapcsolódott a prostitúció kérdése, a leánykereskedés is, de összefüggést véltem felfedezni a foglalkozás és a nők által elkövetett bűncselekmények száma között is.

A cselédügy kapcsán fontosnak tartottam nemcsak a Somogy megyében fellelhető elsődleges források vizsgálatát, hanem más dél-dunántúli megye, így Baranya levéltári adatainak az ismeretét is annak alátámasztására, hogy a tipikus női foglalkozások vonatkozásában tett megállapításaim igazak lehetnek az összes főleg mezőgazdasági jellegű tevékenységgel foglalkozó térségre.

Természetesen akkor, amikor a női foglalkozásokat vizsgáltam Somogyban, nem tekinthettem el a korszak végére számuknál fogva is jelentős tanítónők helyzetének elemzésétől, ahogyan azt is feltártam, hogy a megye egyetlen modern ipari gyárában, a MIR Kaposvári Cukorgyárában milyen arányban és feltételek mellett dolgoztak nők. A munka nem lett volna teljes az összes fellelt női alkalmazási típus vizsgálata nélkül, ezért kitér a disszertáció az óvónők és a prostituáltak helyzetére is.

Az egyes foglalkozási ágak elemzés előtt kitér az értekezés a modern munkajog kialakulásának előzményei mellett a női munkavállalást helyi szinten befolyásoló társadalmi és jogi környezet bemutatására is.

főiskola kitérte kapuit a nők számára is. Ez azonban akkor csupán elvi lehetőség volt, a nők felsőfokú tanulmányait érintő nagyarányú változásokhoz évtizedekre volt szükség. (1949-ben a nők végzettségüket tekintve csupán 0,4 %-ban voltak felsőfokú végzettségűek, és 83 %-uk 8 osztálynál kevesebbet végzett. A férfiaknál ugyanezen adatok: 2,3 %, illetve 81 %.) 1948-ban a leányiskolákat is államosították. Lásd bővebben: PETŐ, A nők és a férfiak története II. 58-62.

2.1. A munkajog fogalmának kialakulása

A modern munkajog születését megelőző állapot, miszerint a munkaadók és munkavállalók közötti szerződési szabadság formálissá, látszólagossá vált és nem tükrözte a tényleges társadalmi és gazdasági viszonyokat a későbbiekben bemutatásra kerülő somogyi példákon megfigyelhető. Bebizonyosodott, hogy gazdaságilag erős áll szemben gazdaságilag gyengével és a mérleg egyensúlyba hozásának egyik eszköze a jog lehet.

Miután a munkajog bővelkedett a munkásvédő intézményekben – így a magánmunkajogban a joglemondás lehetetlenné tétele vagy más kényszerítő szabályok, vagy a közjogi munkásvédelemben a társadalombiztosítási szabályok – a kor szakirodalma a munkajogot elsősorban munkásjognak vagy szociális jognak tekintette. Az ilyen módon kialakult joganyag ebben az értelemben azokat a jogszabályokat foglalta magában, amelyek a munkásság sajátos életviszonyait akként szabályozták, hogy mindeközben a munkásság, a munkásosztályokhoz tartozók különleges érdekeit védjék.

A modern munkajog már a kialakulása körüli időben is a szolgálatot, vagyis az olyan emberi munkát tekintette a szabályozási körébe tartozó viszonyok alapjának, amely forgalomba került, ellenszolgáltatás fejében teljesített és időben meghatározott. Rendelkezéseit ezért alkalmazni kell nemcsak arra az egyébként nem munkásosztályhoz tartozó személyre, aki szolgálati szerződést kötött munkavállalóként, de a bérmunkát nem hivatásszerűen végezte (pl. egy önálló kisiparos aratónak szerződik), hanem arra az esetre is, amikor a munkavégzés szolgálati szerződés kötése nélkül történt, vagy a felek érvénytelen szolgálati szerződést teljesítettek. Ebben az értelemben a modern munkajog fogalma azon jogszabályok összessége, amelyek joghatást a szolgálat tényállásához fűznek.³⁵⁰

2.2. A női munkavállalást befolyásoló tényezők Somogyban

Az 1870. évi népszámlálás a megyét elmaradott területként mutatta be, noha 1860-tól már érintette a vasút, útjainak többsége csak száraz időben volt járható, a közúthálózat

³⁵⁰PERNECZKY, A munkajog fogalma 3-14.

fejlődése pedig csak az első világháborút követően gyorsult.³⁵¹ A népszámlálás évében a kereső lakosság 91 százaléka foglalkozott mezőgazdasággal és csak 8 százaléka iparral. 1891-re az arány úgy változott, hogy a lakosság 69 százaléka foglalkozott őstermeléssel, a bányászat és ipar a lakosság 14 százalékát foglalkoztatta, napszámból 13 százalék élt, a többi értelmiségi, szolga és járadékból élő volt. Miután a napszámosok zöme a mezőgazdaságban dolgozott, ezen ágazat továbbra is a lakosság 80 százalékát foglalkoztatta.

A mezőgazdasági jellegű megyében az iparosodás korlátozott eredményeket tudott elérni. Az iparágak közül 1870-ben a fém-, a föld- és a kőipar volt jelentősebb, ezután a szövőipar, a bőripar és a vegyi ipar következett, azonban az iparban dolgozók száma a céhrendszer 1872-es eltörlését követően sem nőtt számottevően, a női dolgozók száma pedig még az 5360 önálló vállalkozónál is elenyésző volt. A háziipar előretörése nem a nőmunkások nagyobb arányú foglalkoztatását, hanem a népesség szegénységét mutatta.³⁵² 1913-1925 között a mezőgazdasági iparágak fejlődtek, jelentős volt az élelmiszeripar, amely tendencia illett az ország általános gazdasági fejlődésébe. Modern gyárnak az 1894-ben alapított, a MIR Kaposvári Cukorgyára számított, mellette a MIR malom volt még jelentős.³⁵³ A fejlődés hamar elmaradt azonban az országos átlagtól, ezt fokozta a megyeszékhely túlnépesedése és az olcsó hitel hiánya is.³⁵⁴

Somogyban nagyobb mértékű női munkavállalásról csak 1890 utáni időszakból maradt fenn adat, természetesen a mezőgazdaság területén. A nők leginkább napszámosként, illetve cselédként dolgoztak, 1894 előtt esetleg varrónőként, hiszen nem volt olyan jellegű ipar, mint például a szomszédos Baranya megyében, ahol a kesztyű- és dohányiparban nagy számban alkalmaztak nőket. Somogyban az ipari fejlődés a két világháború után indult, az is a mezőgazdaságban előállított termékek feldolgozására jött létre.³⁵⁵

Kijelenthetem, hogy a tipikus női foglalkozások a képzési rendszerhez igazodtak. A Csurgón megjelenő Néptanítók Lapja 1871-ben állította, hogy a cselédnek állók alig 1%-a tudta leírni a nevét.³⁵⁶ A disszertáció előző címében részletesen

³⁵¹SZILI, Somogy megye út- és közlekedési viszonyai 271.

³⁵²T. MÉREY, A gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése Somogy megyében a dualizmus korában 23-52.

³⁵³SZILI, Munkássors – munkásgond Somogyban 1-17.

³⁵⁴T. MÉREY, A Dél-Dunántúl iparfejlődése a dualizmus idején 266.

³⁵⁵T. MÉREY, A gyáripar Somogy megyében a két világháború között 219., 227.

³⁵⁶CSOMA, Az első női foglalkozási statisztika Magyarországon 192-193.

bemutatott adatok alapján a kiegyezést követően a népiskolai törvény eredményeként visszaszorult az analfabetizmus, de a szakoktatás 1890-ig teljesen hiányzott, a középfokú oktatás területén a népoktatási törvény alapján felállítandó polgári leányiskola is csak 1882-ben alapult Kaposváron,³⁵⁷ jó eredményt a tanítónőképzésben ért el a megye. A nőoktatás reformját helyi szinten nemcsak a női hivatásról alkotott hagyományos felfogás és a helyi törvényhatóságok közönye gátolta, hanem a szülők hozzáállása és az egytanítós felekezeti kis-iskolák túlsúlyából adódóan a tanítók képzetlensége és leterheltsége is.³⁵⁸

A polgári elvégzését követően alacsonyabb tisztviselői állásokat, nevelőnői, tanítónői hivatást vállalhattak a leányok. Szakképzettséget csak 1890 után szerezhettek a felsőbb leányiskolában, vagy női kereskedelmi iskolában. Szintén ekkortól, a negyedik polgári osztály elvégzése után szigorú felvételi mellett, a gimnázium ötödik osztályába nyerhettek bebecsátást.³⁵⁹

Először az 1880. évi népszámlálás alkalmával került sor a női foglalkozások vizsgálatára. A népszámlálás 6.978.976 nő foglalkozását vizsgálva azt állapította meg, hogy 1.534.411 fő volt adózóként bejelentve valamely foglalkozási viszonyban, amely természetesen nem jelentette azt, hogy keresetéből önállóan meg is tudott élni. Nőket legnagyobb számban (636.363 fő) földművesként, 497.308 főt napszámosként, 365.837 főt házi cselédként tartottak nyilván. Dolgoztak még nők a kereskedelemben (18.387 fő), ők legtöbben kofák voltak. Az egészségügyben főként szakképzetlen bábaként tevékenykedtek (7851 fő), tanítónőként 3.616 fő, prostituáltként 2.468 fő, nevelőnőként 1.750 fő dolgozott. Ezen kívül 771 fő apáca és 60 fő bordélyház-tulajdonosként szerepelt a népszámlálás adataiban. Ennek alapján a bejelentett dolgozók zömét (1.152.058 fő) a gazdálkodás területén foglalkoztatták. Ezen kívül viszonylag magas számban találhattunk dolgozó nőket a nevelés és gondozás területén (371.203 fő), kevesebbet az egészségügyben és szolgáltatásban (prostituáció), összesen e területeken 10.379 főt. Somogyban sok nevelőnő dolgozott (min. 30 fő) és a nagy termékenységgű házasságok okán kiugróan magas volt a bábák száma, legalább 200 fő. Az összeírás alig tartalmazott ellenben adatot iparban dolgozó nőre, még kevesebbet nyugdíjból élőkre és elenyésző mértékben hivatalnoknőkre.³⁶⁰

³⁵⁷Somogy 1882/13. 1-2.

³⁵⁸Somogy 1893/11., valamint MNL SML, Kgb. iratok 263/1877.

³⁵⁹NAGYNÉ CSORBA, Értesítője 1896-97. tanév 64-70.

³⁶⁰CSOMA, Az első női foglalkozási statisztika Magyarországon 181-204.

A 20. század elején országos szinten visszaszorult a házas nők alkalmazása a mezőgazdaságban, mivel annak munkaerőigénye csökkent.³⁶¹ Látni fogjuk, hogy ez az állítás Somogy megyére nem volt alkalmazható.

A 19-20. század fordulóján a nők ugyanúgy heti vagy havi bérért, illetve napszámért dolgoztak, ahogy férfitársaik, azonban a nők átlagos bére nemcsak a társadalmi hagyományok okán volt a férfi bérek kb. 50-60 %-a, hanem azért is, mert különösen a vizsgált korszak elején szakképzettséggel nem rendelkeztek.³⁶² De a mezőgazdasági munkát végző nők bére is alacsonyabb volt a férfiakénál, amely nem magyarázható a szakképzettség hiányával.

2.3. A nők munkavállalását szabályozó jogi normák

2.3.1. Nővédelem a munkajogban

A női munka törvényi szintű védelme a vizsgált korszak végére is csak részeredményekben jelent meg. A kialakult szabályozás főképp a mezőgazdaságban dolgozó nőket és házi cselédeket sújtotta, ennek alapján pedig a somogyi nőmunkások helyzete még az országos átlaghoz képest is kedvezőtlen volt. Az 1872-es ipartörvényben található az első utalás a női munka védelmére, amennyiben előírta, hogy a munkarend összeállításánál figyelemmel kell lenni a nők testi erejére.³⁶³ Ellenben az 1876. évi XIII. törvénycikk 51. § I. f) pontja kifejezetten anyaellenes volt, hiszen a gazdának biztosított lehetőséget arra, hogy a szerződést a felmondási idő előtt is jogszerűen megszüntesse, ha a cselédnő terhes állapotba jutott.

Az anyaságvédelem egyik első megnyilvánulása a törvénykezésben az 1884-es ipartörvény (1884. évi XVII. törvénycikk) 116. §-ának azon rendelkezése, hogy a munkásnőket anélkül mentette fel a szülés utáni négy hétben a munkavégzés alól, hogy szerződésük megszűnt volna. Ez a rendelkezés nem vonatkozott azonban a mezőgazdaságban dolgozó nőkre, az anyák pedig egyébként sem jutottak jövedelemhez e négy hétben. 1898-tól a törvény szerint az országos betegápolási alap fedezte a kórházban szülő nők ápolási költségeit, azonban rendelkezéseit a gyakorlatban

³⁶¹GYÁNI, Női munka és a család Magyarországon 366-378.

³⁶²ARANYOSSI, Lázadó asszonyok 9-12.

³⁶³1872. évi VIII. tc. 68. §. In: MANDEL, A nőkről szóló magyar törvénycikkek 238.

legtöbbször nem tartották be.³⁶⁴ A betegség- és baleset-biztosításról szóló 1907. évi XIX. törvénycikk a pénztár tagjai közé tartozó munkásnők részére kötelező szülészeti támogatást és legfeljebb 6 hét időtartamra gyermekágyi segélyt írt elő (1907. évi XIX. tc. 50. § 1. és 4. pont.). 1908-ban azonban a dolgozó nők csupán 1%-a volt biztosítva.³⁶⁵

Az ipari üzemekben dolgozó nők éjjeli munkájának tilalmáról csak 1911-ben született törvény (1911. évi XIX. tc.). A benne foglalt tilalom, amely 1912. januártól lépett életbe, nem terjedt ki a mezőgazdasági jellegű tevékenységekre, családi vállalkozásokra és a szolgáltató szektorra.³⁶⁶ Csak 1927-ben rendelkezett törvény a terhességi, gyermekágyi és szoptatási segély kiterjesztéséről. Saját jogon a terhességi és gyermekágyi segély összege az átlagos napibér összegének felelt meg, illetve 40 fillér volt a biztosított feleségének. A szoptatási segély saját jogon 60, illetve feleségként napi 30 fillér volt.³⁶⁷ Az anyaságvédelem 1929-ben bővült tovább foglalkoztatási tilalommal (hat hét) és kötelező orvosi vizsgálattal, továbbá munkajogi védelemmel a szülést megelőző és követő 6-6 hétre és szoptatási időkedvezménnyel.³⁶⁸

2.3.2. Az időskori állami gondoskodás kezdetei

A kiegyezés idején a nyugdíjat kegynek tekintették és egy szűk tisztviselői kör részesült benne, illetve azok özvegyei, gyermekei, majd a katonák. Ez a szabály 1866-tól változott, amikor az előbbi ellátás már nem minősült kegynek, hanem járandóság lett.³⁶⁹ A jelen disszertációban a nők tipikus foglalkozási ágai tekintetében fontos szabályokat tekintem át röviden.

Magyarország területén nem volt egységes szabályozás a témában. *Mária Terézia* rendelkezése³⁷⁰ szerint a tanítók 30 év szolgálat után teljes nyugdíjat kaptak, szemben az egyéb állami alkalmazottakkal, akik ebben csak 40 év után részesültek. A rendelet hatálya csak a katolikus felekezet által fenntartott vagy állami és községi iskolákban alkalmazottak tanítóira terjedt ki, tehát a más felekezetek népiskoláiban

³⁶⁴1898. évi XXI. tc. a nyilvános betegápolás költségeinek fedezéséről 3. § és KONCZ, Nők a munkaerőpiacon 64.

³⁶⁵ARANYOSSI, Lázadó asszonyok 13., 18.

³⁶⁶KÉRI, Hölgyek napernyővel 144.

³⁶⁷1927. évi XXI. tc. a betegségi és baleseti kötelező biztosításról.

³⁶⁸KONCZ, Nők a munkaerőpiacon 86-89.

³⁶⁹A nyugellátásra vonatkozó főbb szabályok rövid áttekintéséhez lásd bővebben KOZÁRI, A nyugdíj kialakulása és szabályozása Magyarországon 1771 és 1918 között 6-15.

³⁷⁰Ratio educationis publicae, 1777.

tanítókra nem. Témám szempontjából az 1875-ben életbe lépett új szabályozás (1875. évi XXXII. tc.) fontos, hiszen hatálya már a tanítónőkre és minden nyilvános népoktatási intézetben dolgozóra kiterjedt, vagyis a tanítónők a törvény hatálybalépése előtt nem részesültek semmilyen nyugellátásban. A törvény szerint a nőtanítók a férfiakkal egyenlő jogokkal bírtak, de a férj nem kaphatott a felesége után özvegyi segélypénzt. A nőket sújtotta a rendelkezés, miszerint a szolgálati idő folytonossága a nők esetében is az ellátás nyújtásának feltétele volt. A központi szabályozás megerősítette az állítást, hogy az 1890-es évektől szélesedett a női tanítók alkalmazása, hiszen az 1891. évi XLIII. törvénycikk éppen a tanítónők nagyszámú munkába állása miatt hozott részletszabályokat az 1875. évi XXXII. törvénycikkhez.

Fokozatosan szélesedett azon állami alkalmazottak köre, akik nyugellátása az állami költségvetést terhelte. Első körben 1885-ben az állami alkalmazottakra vonatkozó nyugdíjtörvény kivette az 1875. évi XXXII. törvénycikk hatálya alól az állami polgári iskolák tanítóit, majd az 1912. évi LXV. törvénycikk az állami népiskoláknál, állami felsőbb népiskoláknál és polgári iskoláknál alkalmazott tanítókat. Ellenben a felekezeti, törvényhatósági, községi, társulati, alapítványi és magániskolák dolgozói részére egészen 1894-ig nem volt kötelező nyugdíjat biztosítani, az ő esetükben az állam anyagilag támogatta a nyugdíjalapok létrejöttét. Az 1894. évi XXVII. törvénycikk rendezte a felekezeti, törvényhatósági, községi, társulati, alapítványi középiskolák, felsőbb leányiskolák, kereskedelmi középiskolák tanítói és tanítónői nyugdíjügyét.

A napszámosok, munkások és egyéb alkalmazottak a vizsgált korszak végén, az 1912. évi LXV. törvénycikk alapján részesülhettek nyugdíjban, de csak azok, akik állami hivataloknál, vállalatoknál álltak állandó alkalmazásban. Nemcsak özvegyeik maradtak ellátás nélkül, de a törvény hatálya nem terjedt ki a törvényhatósági, községi alkalmazottakra sem, ők a törvényhatósági nyugdíjintézetek kötelékébe tartoztak. Nem terjedt ki továbbá a törvénycikk hatálya a házi és gazdasági cselédekre, részükre külön szabályozást kívántak kiadni, de ez nem valósult meg a korszak végéig.

2.4. A cselédség jogi helyzete a dualizmus-kori Magyarországon. Cselédügyek Somogyban és Baranyában

Annak ellenére, hogy a cselédek alkalmazása már a 15-16. században jelen volt a gazdaságban és számuk fokozatosan növekedett, hazánkban a 19. század végéig nem volt rájuk vonatkozó, átfogó törvényi szabályozás. Sőt, egyáltalán nem szabályozta törvény a munkaadó és a munkavállaló közötti jogviszonyt, így a felek jogait és kötelezettségeit, a munkabért, a munkaidőt, a szolgálati időt vagy a felelősség és felelősségre vonás kérdését.

Elsőként a „nemtelen szolgák bérének mérsékléséről s a szolgálat egy időben való megkezdésének behozataláról” szóló 1723. évi LXVI. törvénycikk 1. és 3. §-a érintette a cselédek helyzetét, míg pár évvel korábban az 1715. évi 101. törvénycikk csupán a csavargó és szökevény szolgák letartóztatásáról rendelkezett. Az értekezés során látni fogjuk, hogy az uralkodó osztály általában akkor tűzte napirendre a cselédkérdést, ha érdekei így kívánták, vagy ha elkerülhetlenné vált a szabályozás, mint ahogy az 1897-es aratósztrájk idején történt. Ez a megállapítás a törvényhozáson túl a helyi jogalkotásra is igaz, hiába adott az 1723-as törvénycikk felhatalmazást, sőt kötelezte a törvényhatóságokat arra, hogy intézkedjenek a nem nemes szolgák bérének megszabása és a szolgálati idő megkezdése tekintetében. A disszertáció kitér a Somogy és Baranya vármegyei szabályrendeletek elemzésére, melyből kitűnik, hogy a mezőgazdasági munkák megkívánta rendelkezés általában annyiban valósult meg, hogy az elszegődés idejét meghatározták, a további szabályozás azonban rendkívül szűkszavú volt és a vizsgált korszak közigazgatási hatóságai sem fordítottak különösebb figyelmet a cselédekre.

Míndeközben a cselédügy rendezetlenségéből adódó problémákat felsorolni is hosszú. A gazdasági cselédek lakhatása megoldatlan volt. Azok a munkások, akik évre tudtak szegődni, áldatlan körülmények között, összezsúfolva éltek. Az időszakos mezőgazdasági munkások szálláshelyei még sokkal rosszabbak voltak, míg valamelyest jobb helyzetük volt a házi (ún. belső) cselédeknek, akik a gazdával együtt, többnyire a konyhában éltek.

A disszertációban a cselédségen belüli tipikusan női foglalkozásokat vizsgálom. Statisztikai adatok sajnos nem állnak rendelkezésre a házi (belső) cselédek számára

vonatkozóan, ahogy a cselédekre irányadó jogszabályok hiányoztak a korban, a velük kapcsolatos kutatások száma is csekély, a szakirodalom többnyire néprajzi szempontból jellemzi életmódjukat és viszonyaikat. A források hiányos volta ellenére megállapítható, hogy legnagyobb számban nők végezték a háztartási és ház körüli teendőket, azaz a belső cselédek többnyire közülük kerültek ki. Álláspontom szerint ezért különösen indokolt volt az alap kutatásba illesztve vizsgálni a cselédség, különösen a belső cselédség jogi helyzetét a dualizmus kori Magyarországon a vonatkozó központi és helyi jogi normák, valamint a gyakorlatban felmerülő somogyi és baranyai cselédügyek alapján.

2.4.1. A cselédség kialakulása és a foglalkozási ágak

Bár vizsgálódásom a dualizmus kori Magyarországra irányult, meg kell jegyeznem, hogy a mezőgazdasági bérmunka igénybevétele a középkori Magyarországon is jelen volt, hiszen már a 13. században is alkalmaztak munkásokat nemcsak az úri, de a jobbágyparaszti birtokon is. Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírásából kiderült, hogy minden ötödik-hatodik parasztgazdaságra jutott egy felnőtt férficseléd. A szorosabb értelemben vett cselédek a 15-16. században jelentek meg, amikor a nagyobb művelt birtok munkálására nem volt elegendő a családok saját munkaereje. Ekkortól találunk a majorsági és parasztbirtokokon nagyobb számban olyan gazdasági cselédeket, akik éves szolgálatra szegődtek az állatgondozás és a földművelés különböző munkáira. Eleinte többségben voltak a parasztgazdaságokon és ekkor még párhuzamosan dolgoztak a jobbágyokkal, akik életkörülményei a 18. század óta szélesedő majorsági birtokokon egyre rosszabbak lettek.³⁷¹ A bérmunkások száma a zselléresedéssel mindinkább növekedett és 1848 előtt az uradalmak cseléd tartása is egyre nagyobb arányú lett.³⁷² A zselléretet az különböztette meg a gazdasági cselédetől, hogy kizárólag a gazda hatalma alá tartoztak, miután az állam vagy a megye részére adófizetési kötelezettségük nem volt. A feudális kötöttségek megszüntetését követően – a mezőgazdaság gépesítése előtt – a bérmunkára való áttérés révén az uradalmi cselédek többségbe kerültek a gazdacselédekkel szemben. Az így kialakult nincstelen tömeg művelte az ország szántóterületeinek 30-40 %-át, miközben a termelt javakból a

³⁷¹SZILI, Cselédsors 3-15.

³⁷²SÁPI, A mezőgazdasági cselédség 299-310.

legkevesebb jutott nekik és áldatlan körülmények között éltek, nyomorúságukat fokozták az egészségtelen, zsúfolt cselédlakások. Először az 1907. évi cselédtörvény rendelkezett a lakáskörülmények javításáról, hosszú, 10 éves határidő előírásával, arra is található azonban adat, hogy az uradalmak rendre megszegték az előírásokat,³⁷³ majd a háborús körülmények között a határidőt meghosszabbították és a kérdés lekerült napirendről.³⁷⁴

Az idők folyamán kialakult a cselédség szubkultúrája, amelyben általánossá vált a beházasság. Társadalmi értelemben vett vegyes házasság legfeljebb cseléd és summás, cseléd és napszámos viszonylatban fordult elő. A gyermeknevelés szinte középkori szintre süllyedt, iskolázatásnak esélye, de különösebb értéke sem volt ebben a közegben.³⁷⁵ Az egyes munkakörök között nem volt éles határ. A vonatkozó szakirodalom általában megkülönbözteti a cselédeket a munkahelyül szolgáló birtok nagysága (uradalmi és gazdacseléd), illetve a munka jellege szerint. Utóbbi felosztásban mezőgazdasági és házi cselédekről beszélhetünk, de az sem volt ritka, hogy valaki mindkét munkára szegődött. Tehát összefoglalva elmondhatjuk, hogy a cselédségen belül megkülönböztetünk külső (gazdasági) és belső (házi) cselédeket. Mezőgazdasági munkacsúcsok időszakában alkalmaztak idénymunkát, részeseket (szakmányosok, átaljások) és a napszámosokat is. Ezen utóbbi szabad mezei bérmunkások a legnépesebb réteg volt a mezőgazdasági munkások körében, létük bizonytalan volt. A cselédek legrosszabbul fizetett rétege, a házi cselédek és a summások többsége nő volt, a házi cseléd szinte csak zsebpénz kapott. A summások többsége 15-30 év közötti nő volt, akik mezőgazdasági idénymunkákra szerződtek, olyan tömegmunkákat végeztek, mint a kapálás vagy betakarítás, amelyért fél, kétharmad vagy háromnegyed bért kaptak, illetve a kapálásért általában napszámot (időbért). Az 1898. évi II. törvénycikk értelmében munkásokként szerződtek és egyetemlegesen is felelősek voltak a szerződés betartásáért, így összeütközés esetén szinte mindig alulmaradtak.³⁷⁶

³⁷³NÁDUJFALVY, Somogy megye szociális és gazdasági helyzetképe 130.

³⁷⁴SÁPI, A mezőgazdasági cselédség 302-309.

³⁷⁵Mezei munkásság, házi cselédség. Magyar Néprajz VIII. Társadalom. mek.niif.hu/02100/02152/html/08/98.html (Letöltés 2019. október 7. 22:50) 1-6.

³⁷⁶Mezei Munkásság, házi cselédség. Magyar Néprajz VIII. Társadalom. mek.niif.hu/02100/02152/html/08/98.html (Letöltés 2019. október 7. 22:50) 10-14.

2.4.2. A cselédségre vonatkozó országos szabályozás jellege és főbb elemei 1867 és 1918 között

A cselédség munkaviszonyában archaikus, prekapitalista elemek és a bérmunka jellemzői keveredtek. Az archaikus maradvány a patriarchális gazdai fenytő hatalmon érhető tetten, amely gyakran a testi fenytést sem mellőzte,³⁷⁷ a munkaadó részéről megszokott volt az ordítózás, sőt sor kerülhetett megalázó pofonra, ütlegelésre is.³⁷⁸ A jogi szabályozás kezdetben és nagyon sokáig a helyi szinthez kötődött és abban a szokásjog dominált, amely alapján partikuláris szerződési jog és bírói gyakorlat alakult ki. A cselédrendtartások egységesítési folyamata 1723 után indult azzal, hogy az 1723. évi LXVI. törvénycikk kötelezte a törvényhatóságokat arra, hogy intézkedjenek a nem nemes szolgák bérének megszabása és a szolgálati idő megkezdése tekintetében. 1775-től, illetve az 1856. évi cselédpátens nyomán a törvényhatóságok öntevékenyen kezdtek cselédrendtartásokat alkotni, a cselédpátens rendelkezett először a cselédkönyv kötelező alkalmazásáról is.

A vizsgált korszakban, vagyis a dualizmus idején a cselédrendtartások vonatkozásában három szakasz különíthető el. Az első 1867-1876 közötti szakaszban a megyék és a nagyobb városok szabályrendeletekkel helyettesítették az 1856-os pátent. Ezen idő alatt készült szabályrendeleteknek egyrészt eszmei jelentősége volt, amennyiben az oktrojált központi jogszabályt felaprózták, másrészt előkészítették az első magyar cselédtörvényt. A második szakasz az első cselédtörvény megalkotásával vette kezdetét, amelyet 1907-től, az ún. derestörvény megalkotásától egy újabb szakasz követett.

Az 1876. évi XIII. törvénycikk (a továbbiakban: Első cselédtörvény) – amely a normát elemző tanulmányok szerint sem jogilag, sem társadalmilag nem volt képes a problémák megoldására – a mezőgazdasági munkások és napszámosok szolgálati viszonyát is szabályozta, ennek ellenére az első cselédtörvényként került a köztudatba. A szerződési szabadság elvét hirdette és így a felek szabad egyezkedésére bízta a szolgálati szerződés egyes elemeinek meghatározását. Megalkotása idején a polgári magánjog még nem fejlődött ki, ezért a mezőgazdasági munkásság új szerződéses

³⁷⁷SÁPI, A mezőgazdasági cselédség 299-300.

³⁷⁸Mezei Munkásság, házi cselédség. Magyar Néprajz VIII. Társadalom. mek.niif.hu/02100/02152/html/08/98.html (Letöltés 2019. október 7. 22:50) 4.

jogviszonyait nem volt hová beilleszteni. A törvény lehetővé tette a törvényhatóságok részére kiegészítő szabályrendeletek alkotását.³⁷⁹ Az Első cselédtörvény volt az egyetlen törvény a vizsgált időszakban, amely a házi (belső) cselédek jogviszonyait szabályozta és miután a soron következő törvények ezt elmulasztották, a korszak végéig ezen jogszabály – idővel túlhaladott – rendelkezései vonatkoztak rájuk.

Az Első cselédtörvény – mint említettem – megkülönböztette a külső (mezei, gazdasági), házi (belső) cselédeket, mezei munkásokat és napszámosokat. A külső cselédek szegődése általában egy évre, a belső cselédeké eltérő rendelkezés hiányában három hónapra szólt. A cselédek részére előírta a szolgálati cselédkönyv viselését. A mezei munkások és napszámosok nem cseléd minőségben végeztek mezőgazdasági munkát, esetükben az írásbeli munkaszerződés kötése kötelező volt. A törvényhozó szándéka a gazdasági munkaerő biztosítása volt és ennek érdekében igyekezett a cselédeket és más mezőgazdasági munkásokat röghöz kötni. Ezt a célt szolgálta a törvény azon rendelkezése, miszerint a cseléd szolgálatba lépésével a gazda háznépének tagjává vált.³⁸⁰ A munkaerő biztosítása érdekében tette lehetővé a törvény több rendelkezése karhatalom igénybevételét a cseléd jogtalan eltávozása esetén. Ha az elszegődött cseléd mégis vonakodott volna beállni a szolgálatba, vagy a szerződési idő letelte előtt jogtalanul eltávozott, a gazda kérelmére hatóságilag kényszeríthető volt a munkába állásra és még abban esetben is kártérítéssel tartozott a gazdának, ha a hatósági kényszer célra vezetett, köteles volt a foglalatot visszaadni és pénzbírsággal vagy elzárással volt fenyítendő. A gazda kérelmére a hatóság akkor is alkalmazhatott kényszerrendszabályokat, ha a cseléd a szerződéses vagy e törvényben szabályozott egyéb kötelezettségeit megszegte.³⁸¹ A cseléd anyagi felelősséggel tartozott az esetleges károkért, amelyek például az állatállományban keletkeztek. A törvény értelmében bére is visszatartható volt.³⁸² Szigorú házrend vonatkozott a dolgozókra, ami teljes elszigetelésüket, az ún. izgatók távoltartását, ezáltal a cselédség röghöz kötését szolgálta. A gazda tudta és jóváhagyása nélkül a cselédnek tilos volt kimenni, illetve időn túl kimaradni, a gazda kifejezett engedélye nélkül éjszakai vendéget nem

³⁷⁹SÁPI, A mezőgazdasági cselédség 300-302.

³⁸⁰1876. évi XIII. tc. 2. §.

³⁸¹1876. évi XIII. tc. 24-25. §, 36. §, 57. §.

³⁸²1876. évi XIII. tc. 40. §.

fogadhatott, sőt egyáltalán nem fogadhatott látogatókat annak tilalma ellenére, sőt még az ingóságait is a gazda birtokán kellett tartania.³⁸³

Sajnálatos módon az Első cselédtörvény a cseléd becsületét egyáltalán nem védte. Kimondta a gazda dorgálási jogát, sőt a cseléd fizetését is levonhatta, a törvény szövege szerint a „kifejezések és cselekvények, melyek a család és háznép keretén kívül más személyek között sértőnek tekintethetnek, a gazda irányában nem támasztják a vélelmet, hogy a cselédet becsületében érinteni szándékozott volna”. A vonatkozó irodalom szerint a cselédek gazdák általi megalázása gyakorlat volt, amelyet immár a törvény szentesített.³⁸⁴

Az Első cselédtörvény csupán két említést tett a női cselédekre vonatkozóan, amelyek a korabeli jogfelfogást tükrözték. Egyrészt a férjes asszony férje ellenzése esetén nem léphetett szolgálatba, vagy ha szolgálatba lépett, férje visszakövetelhetette őt, és az elszegődött cseléd sem volt köteles szolgálatba lépni, ha időközben férjhez ment és a férje a beleegyezést megtagadta.³⁸⁵ A törvény a cselédnő részére is megadta a lehetőséget a szerződés idő előtti megszüntetésére abban az esetben, ha házassága által önállóságra tehetne szert, és a szolgálati idő kitöltése esetén erre nem lenne kilátása.³⁸⁶ Másrészt a női munka védelmének hiányát tükrözte a gazdának biztosított fentebb már említett lehetőség arra, hogy a szerződést a felmondási idő előtt is jogszerűen megszüntesse, ha a cselédnő terhes állapotba jutott.³⁸⁷

Az Első cselédtörvény ugyanakkor bizonyos védelmet is jelentett a cselédség részére. A gazda köteles volt bért fizetni, a kikötött ruházatot, élelmet átadni, a cseléd gyermekeit iskolába járatni, köteles volt továbbá ügyelni arra, hogy a cselédje testi erejét meghaladó vagy egészségét veszélyeztető munkát ne végezzen, betegsége esetén köteles volt ápolásáról, gyógyításáról legfeljebb egy hónapig gondoskodni, sőt a teljes felgyógyulásig, amennyiben a gazda hibájából betegedett meg. Kivételt képezett a kötelezettség alól, ha a cseléd betegségét annak könnyelmű vagy erkölcstelen életmódja, saját hibája okozta.³⁸⁸ A törvény rendelkezett annak áthágása esetére alkalmazandó szabályokról és az eljáró hatóságokról is, azonban mindhiába: a korszakról tudósítók

³⁸³1876. évi XIII. tc. 42-44. §.

³⁸⁴1876. évi XIII. tc. 45-46. §.

³⁸⁵1876. évi XIII. tc. 9. §, 22. § b).

³⁸⁶1876. évi XIII. tc. 51. § II. b).

³⁸⁷1876. évi XIII. tc. 51. § I. f).

³⁸⁸1876. évi XIII. tc. 30-34. §.

mind arról számoltak be, hogy az uradalmak ezen kötelezettségeiket vajmi kevésszer tartották be.

A fenti rendelkezéseket a későbbi, a témában 1898-ban hatályba lépett és a szakirodalom által rabszolgatörvénynek nevezett 1898. évi II. törvénycikk a mezei munkások és a napszámosok vonatkozásában hatályon kívül helyezte, mivel ezen munkásokra vonatkozó jogviszonyokat újrászabályozta. A házi cselédség jogi helyzete azonban a dualizmus korszakában változatlan maradt. Az 1898. évi II. törvénycikk megalkotásának az 1897-es aratósztrájk volt az előzménye, az új szabályozás elvileg a mezőgazdasági munkások helyzetének javítására jött létre, de fő célja továbbra is a munkaerő röghöz kötése volt, rabszolgatörvénynek is elsősorban azért nevezték, mert betiltotta a mezőgazdasági sztrájkot. Általában véve a törvényszegés esetére kilátásba helyezett büntetések is szigorodtak, mind a munkavállaló, mind a munkáltató részéről.

Azokban a biztosítékokban, amelyekben az új törvény alanyai részesültek, a házi cselédek nem részesülhettek, miután az 1898. évi II. törvénycikk a cselédnőkre külön rendelkezést nem tartalmazott, rájuk továbbra is az Első cselédtörvény vonatkozott. Így nem részesültek olyan jogi garanciában, mint az írásbeli szerződés kötelezettsége, amelyet a községi elöljáró a jogkövetkezményekre történő figyelmeztetéssel el is magyarázott a munkavállaló részére, vagy a szerződés felbontása esetére vonatkozó előírások. Ezek ugyanis megszüntették a gazda kárkövetelése érvényesítésének határidejét, valamint azt, hogy más jogcímen a munkabér visszatartásának helye nincs.

A házi cselédek munkaidejét a törvény nem határozta meg, ezért gyakorlatilag egész nap készenlétben álltak. Ezzel szemben az 1898. évi II. törvénycikk a mezőgazdasági munkások vonatkozásában kötelezte a munkaadót arra, hogy szerződési rendelkezés hiányában legalább a munka megkezdése előtt 48 órával felhívja a munkásokat a teljesítésre, ekkor vezették be a nem cseléd minőségben mezőgazdasági munkát végzők részére az igazolvány birtoklását is. A törvény meghagyta a korábbi rendelkezést, miszerint munkaszerződésüket írásban kellett kötni, de kivételt tett e tekintetben a napszámosokkal, hiszen velük a szerződés szóban is létrejöhetett.³⁸⁹

1905-1906 derekán a cselédsztrájkok is országos méretűvé váltak, elkerülhetetlen volt ezért a cselédekről is új, külön törvény alkotása. A dualizmuskori cselédrendtartások harmadik szakaszát az 1907. évi XLV. törvénycikk (a továbbiakban:

³⁸⁹1898. évi II. tc. 1. §, 8. §, 46. §.

Új cselédtörvény) nyitotta meg, amely törvény egészen a korszak végéig megszabta a gazdák és a cselédek közötti jogviszonyt. Látszatra szociális intézkedéseket hozott, lényegében azonban szigorításokat tartalmazott a cselédek ellen,³⁹⁰ egyetlen pozitívuma a robot eltörlése volt, ellenben megkötött egy és félmillió cselédet, akiknek még a lehetősége is megszűnt a jövőben szervezett béremelési mozgalmak révén javítani sorsukon. A cselédek törvényben biztosított jogai fiktívek voltak, a gazda jóindulatától függött érvényesítésük.³⁹¹

Az Új cselédtörvény, amelyre vonatkozó javaslat alapelve az volt, hogy a gazda és a cseléd a szerződés megkötésekor, mint egyenrangú felek állnak egymással szemben, teljes szerződési szabadságuk birtokában vannak, maguk állapítják meg némely törvényes korláttól eltekintve a szerződés feltételeit,³⁹² csak a mezőgazdasági, külső cselédek és a gazdák közötti jogviszonyt szabályozta, illetve azokra terjedt még ki, akik egyszerre szegődtek háztartásbeli és gazdasági munkák végzésére. A házi cselédségről tehát – és a napszámosokról is – ezúttal is megfejtkezett a jogalkotó, az új törvény adta garanciális szabályok betartása ismét nem volt kötelezőek az esetükben. Ilyen volt a gyermekmunka (12 éven aluli) tilalma, szóbeli szerződés esetén bérlevél kiállításának kötelezettsége, határozatlan idejű szerződés tilalma, eltérő rendelkezés hiányában egy évre szóló szolgálat kikötése, az ingyen munka tilalma, valamint azon rendelkezés, hogy tilos volt a cseléd családtagjait megakadályozni abban, hogy másnál munkát vállaljanak olyankor, amikor a gazdánál nem voltak kötelesek dolgozni, továbbá, hogy a gazda és a cseléd családtagjai között külön munkaszerződés kötését írta elő, tehát a családfő munkaszerződéséből már nem hárulhattak kötelezettségek a családtagokra, ellentétben az Első cselédtörvénynek a belső cselédekre továbbra is vonatkozó szabályaival. Szemben a házi cselédekkel, a külső cseléd részére az éjjeli pihenésre kötelező volt elegendő időt biztosítani, de a gazdasági cselédekkel szemben a belső cseléd részére temetési segély sem járt. Az Új cselédtörvény kötelezte a gazdát az éves cselédek iskolaköteles gyermekei után az elemi iskolai beíratási és a tandíj viselésére, míg az Első cselédtörvény szerint csupán az iskolába járás lehetőségét kellett biztosítani részükre. Az új törvény a gazda dorgálási jogát meghagyta, viszont a pénzbírság vagy fizetéslevonás, mint fenytetés alkalmazását tiltotta.

³⁹⁰SÁPI, A mezőgazdasági cselédség 301.

³⁹¹RÁCZ, A cselédtörvény javaslat bírálata 3-20.

³⁹²ANONYMUS, A gazda és gazdasági cseléd közötti jogviszony 137-139.

Amíg az Első cselédtörvény a kártalanítást csak elvileg írta elő, addig az Új cselédtörvény a cselédet befogadni nem akaró gazdát kötelezte az egész évi bér fizetésén felül a kialakult lakás átadására vagy lakbérfizetésre. Megjegyzendő, hogy a szolgálatba nem álló cselédnél is súlyosabb szankciót alkalmazott. Sajnálatos, hogy a főként nőket csoportosító házi cselédekre nem volt érvényes a törvény új rendelkezése, amely szerint a cselédnő terhessége vagy férjhezmenetele esetén már csak a cselédet jogosította a szerződés jogos felmondására. A Új cselédtörvény továbbra is feljogosította a törvényhatóságokat szabályrendelet alkotására, illetve a törvényi rendelkezés hiányában a „helyi szokás” érvényesülését írta elő.³⁹³

A fenti teljes szerződési szabadságból következett a megkötött szerződés feltétlen érvénye, ezért tért ki az Új cselédtörvényhez tartozó javaslat arra, hogy biztosítani kell a szerződés megtartását szigorú magánjogi, közigazgatási, sőt büntetőjogi védelemmel. Erre vonatkozólag csak annyit jegyzünk meg, hogy ez nem vezetett arra az egyenjogúságra a gazda és a cseléd között, amelyet a javaslat az indokolás szavai szerint elérni kívánt. A szerződés kötésére adott szabad rendelkezési jog ugyanis nem szolgált a cseléd előnyére, aki úgy műveltségben, mint ügyességben és a helyzetek kihasználásában a gazda mögött messze elmaradt, ezzel szemben a szerződés feltétlen, büntető rendszabályokkal biztosított fenntartása szintén inkább a gazda érdekében volt.³⁹⁴

Meg kell még emlékeznünk az 1900. évi XVI. törvénycikkről (a gazdasági munkás- és cselédpénztárról) és ennek kiegészítéséről szóló 1902. évi XIV. törvénycikkről is. A disszertáció témájának szempontjából jelentőségük abban állt, hogy a házi cselédek most is kívül rekedtek a törvényhozó látóköréből. A törvény célja az volt, hogy a külső cselédek és azok családtagjait a törvényben meghatározott esetekben segélyezzék, de a segélypénztárnak más gazdasági munkás is tagja lehetett. A baleset, rokkantság, baleseti halál, halál vagy a 65. év elérése esetében a rendes tagoknak nyújtott ellátások, illetve a rendkívüli tagoknak és a nem tag gazdasági (külső) cselédeknek biztosított segélyek a házi cselédek egyáltalán nem illették.³⁹⁵

A cselédpénztár kapcsán említésre méltó a földművelésügyi miniszter 1901. évben kiadott körrendelete a pénztár tagjainak szaporítására, amely csak korlátozott

³⁹³1907. évi XLV. tc. a gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról.

³⁹⁴ANONYMUS, A gazda és gazdasági cseléd közötti jogviszony 137-139.

³⁹⁵1900. évi XVI. tc. a gazdasági munkás- és cselédsegélypénztárról.

eredménnyel járt. Somogy megye főszolgabírája nemleges válaszában a cselédség rossz anyagi helyzetére hivatkozott, mind Igalban, mind Marcaliban az előljáró úgy jellemezte a cselédek helyzetét, miszerint a bérük létfenntartásra is alig elegendő, abból nem lehetne a tagdíjat fizetni.³⁹⁶

1907-ben törvény született a gazdasági munkás- és cselédlakások egészségügyi körülményeinek javítására is, amely szerint kötelesek a gazdák 10 év alatt állami támogatással (hosszú lejáratú kölcsön nyújtása mellett) egészséges cselédlakásokat építeni.³⁹⁷ A törvény betartását rendre elhalasztották, majd a háborús helyzet teljesen megghiúsította a terveket.

Az első világháború tovább rontotta a cselédség amúgy is hányatott sorsát a kötelező személyes szolgálatok mind gyakrabban történő elrendelése révén, és amiatt, hogy a személyes szolgálatot bármely közérdekű munka teljesítésére immár nőkre is kiterjesztette a jogalkotó. A törvényhatóságok éltek az 1914. évi L. törvénycikk 5. §-a nyújtotta lehetőséggel. A mezőgazdasági munkák vonatkozásában a földművelésügyi miniszter 2800/1915. eln. számú rendelete volt az irányadó, amely módot adott a mezei munkával foglalkozó nőktől a hadisegély elvonására vagy leszállítására „alapos és komoly kifogások” esetén, nyilvánvalóan a női munka mind szélesebb biztosítása érdekében.³⁹⁸

2.4.3. A cselédek szerződési joga

A szerződési jog témaköréről a fentebb vázolt körülmények folytán csupán a külső (gazdasági) cselédek vonatkozásában beszélhetünk. Cselédnek nevezzük e tekintetben mindazokat, akik mezőgazdasági vagy ház körüli meghatározott vagy körülírt fizikai munka teljesítésére – munkaidő, illetve munkanap tekintetében kötetlenül – huzamosabb időre (1 hónap, 6 hónap, 1 év) előre meghatározott bérért szerződésileg lekötötték munkaerejüket és személyüket azzal, hogy ide tartoztak azok a női szolgálók is, akik háztartási teendőik mellett mezőgazdasági munkára szegődtek.³⁹⁹

Bár a cselédek elviekben szabadon szerződhetek, az egyezkedés határait egyre szorosabb jogszabályok határozták meg, ezek a cselédrendtartások pedig többnyire az

³⁹⁶T. MÉREY, Adatok a déldunántúli uradalmak gazdasági cselédségének életviszonyaihoz 3-20.

³⁹⁷1907. XLVI. törvénycikk.

³⁹⁸TÓTH, Szükségintézkedések a mezőgazdasági munkaviszonyok szabályozásában 339-351.

³⁹⁹SÁPI, A mezőgazdasági cselédség 302.

uralkodó osztály érdekeit, a kötött munkaerő biztosítását szolgálták, magukban rejtették a munkaidő kötetlenségét, a cselédek személyes kötöttségét és helytállási kötelezettségüket, amely a munka befejezésével sem ért véget az állatok gondozása, az értékek megőrzése révén, szükségképpen tartalmazták viszont a cselédek jogait is. Idővel a törvények egyre több garanciát biztosítottak a cselédek részére, azonban a munkaadók még sokáig alkalmazták a régi gyakorlatot és általában a „legközelebbi környéken követett szokás” is az ő érdekeiket szolgálta.⁴⁰⁰

2.4.4. A házi (belső) cselédek helyzete

Legkevesebb ismeretünk a belső cselédekről van, ugyanis miközben éjt nappallá téve dolgoztak, helyzetük csekély jogi szabályozást kapott. Néprajzi szempontból foglalkozott velük *Kiss Lajos*, a vásárhelyi szegény emberekről írt kétkötetes monográfiájában 1981-ben, amely máig hézgapótló mű.⁴⁰¹

A vonatkozó néprajzi irodalom alapján kijelenthetjük, hogy az ún. belső cselédség soraiban a nők voltak többségben és számuk egyre növekedett, míg az ilyen szolgálatot teljesítő férfiaké idővel csökkent. A belső munkák közül a férfiak legfeljebb örködtek, a háztartási munkákat nők végezték, a leggyakoribb munkáik takarítás, tüzelés, fűtés, segítség a bevásárlásban, főzés, mosás, vasalás, fürdetés, esetleg betegápolás, vidéken jószágvetés, fejés. Főbb kategóriáik a dajka, aki lehetett szoptató vagy szárazdada, a pesztra, aki maga is 10-12 éves „iskolahagyott” kislány volt, a cseléd, vagyis szolgáló összefoglaló elnevezés, a tanyai cseléd, aki külső-belső szolgálóként kétszeres munkát végzett, a bejáróasszony, a szakácsnő, aki ha férjhez ment kifőző lett, munkahelyén maradva pedig házvezetőnő, a (szoba)inas, a lakáj és a komornik általában férfi, az udvaros és házőrző általában nyugdíjas gazdacseléd, aki feleségével a háznál maradhatott.

A cselédségre vonatkozó fentebb ismertetett központi szabályozás alapján a házi cseléd munkaideje vagy munkaköre az egész vizsgált korszakban nem kapott törvényi szabályozást, heti fél nap szabadsága volt és talán ünnepekre hazamehetett, amelyből kifolyólag kora reggeltől késő estig mindeneként dolgozhatott. Somogy vármegye

⁴⁰⁰SÁPI, A mezőgazdasági cselédség 303.

⁴⁰¹Mezei Munkásság, házi cselédség. Magyar Néprajz VIII. Társadalom. mek.niif.hu/02100/02152/html/08/98.html (Letöltés 2019. október 7. 22:50)

1873. évi cselédrendtartása szerint a vasárnapi istentiszteletet is csak abban az esetben látogathatta, ha ez nem okozott fennakadást a háztartásban. Nem volt érdekvédelmi szervezetük – miután ellátást a háznál kaptak – bérük a legalacsonyabb volt.⁴⁰² Figyelem inkább csak az első világháborút követően hárult rájuk,⁴⁰³ még a két világháború között is csak 4,1%-uknak volt szavazati joga. Alkalmazásuk idővel státuszszimbólummá vált, amely viszonyban a leereszkedő modor és a fenyítés alkalmazása megengedett volt.

A házi cselédek 87%-a fiatal és hajadon volt és reménykedett abban, hogy szolgálata csak átmeneti, később házasságot köthet, családot alapíthat, földet szerezhet. Ám ez nem mindig sikerült, az egyedülálló cselédnő pedig továbbszolgált, rosszabb esetben prostituálódott. A fővárosban a házasságon kívül született gyermekek harmada származott cseléd lányoktól, sajnos az öngyilkosság is gyakori volt körükben.⁴⁰⁴

2.4.5. A cselédügy Somogy vármegyében 1867 és 1918 között

Somogyban a majorsági gazdálkodás a 18. században egyre a puszták felé terjeszkedett, itt találkozott a cselédek már létező rétegével, akiket eleinte az akkor még állattenyésztésre berendezkedett uradalmakban kocsisként, kanászként és pásztorként alkalmaztak. A nagybirtokosok célja Somogyban sem volt más, mint az ország többi részén: a munkaerő maximális kihasználása, az állatállomány védelme a fertőző járványokkal szemben és a cselédek, illetve zsellérek röghöz kötése, ennek érdekében igyekeztek elszigetelni őket a falvak lakóitól és éhbéren tartották őket. Az uradalmak célja a külterjes nagybirtokok helyett a belterjes gazdálkodó nagybirtoküzemek létrehozása volt, de mivel az ehhez szükséges tőkével nem rendelkeztek, a munkaerő kizsákmányolására törekedtek.⁴⁰⁵

A rendelkezésre álló források szerint a Dél-Dunántúlon magas volt a gazdasági cselédek száma, amely a nagybirtokrendszernek volt köszönhető. Baranya 49,85%-át, míg Somogy megye 70,43%-át foglalták el a száz holdon felüli uradalmak.⁴⁰⁶ A 19. században az időszakosan alkalmazott mezőgazdasági munkások is megjelentek a

⁴⁰²Státuszszimbólumuk a tejeskávé volt. In.: Mezei Munkásság, házi cselédség. Magyar Néprajz VIII. Társadalom. mek.niif.hu/02100/02152/html/08/98.html (Letöltés 2019. október 7. 22:50) 7.

⁴⁰³KOSZTOLÁNYI, „Édes Anna”.

⁴⁰⁴Mezei Munkásság, házi cselédség. Magyar Néprajz VIII. Társadalom. mek.niif.hu/02100/02152/html/08/98.html (Letöltés 2019. október 7. 22:50) 7-10.

⁴⁰⁵TÓTH, A menyeyi uradalom gazdálkodása 636., 668. 1.

⁴⁰⁶BAROSS, Magyarország földbirtokosai és bérlői 3- 20.

megyében, az 1870. évi népszámlálás adatai szerint a megye kereső lakosságának 91%-a foglalkozott mezőgazdasággal és csak 8%-a iparral. 1891-re már csak 69% az őstermeléssel foglalkozók aránya, napszámból 13% élt.⁴⁰⁷

Az 1723. évi LXVI. törvénycikk kötelezte a megyéket többek között arra, hogy a szolgálat megkezdését az újév körül határozzák meg. Korábban, a 18. század előtt a termelési év kezdetét jelentő *Szent György* napja, vagyis április 24-e volt a cselédváltás ideje.⁴⁰⁸ Az újévkor kezdés megszüntetése iránt a mozgalmat Somogy megye indította, Somogy Vármegyei Törvényhatósági Bizottság Közgyűlése elé 1868. február 1-jén terjesztett indítvány arra irányult, hogy az újévben többnyire bekövetkező rossz időjárás miatt a cselédség sorsának emberiességi szempontból való javítása végett töröltessék el az újévkor változás és helyette más időhatárt adjanak meg. Az alispán ekkor arról tudatta az indítványozó választmányt, hogy az összes körülmény fontolása érdekében a jelentését a legközelebbi nagygyűlésre beterjeszti.⁴⁰⁹ Az biztos, hogy az előterjesztés sikerrel járt, mert Somogy megye még 1908-ban is április 24-ében határozta meg a cselédváltás idejét.⁴¹⁰

Somogyban eleget téve az 1723. évi LXVI. törvénycikk felhívásának már 1776-ban cselédtartást alkottak, amelyet 1873. évben módosítottak először. A Somogy Megyei Levéltár őrizetében ez utóbbi módosítás maradt ránk. A szabályrendeletben keveredtek a régi és az új kötöttségi formák, így a feltételeket a földbirtokosok diktálták,⁴¹¹ a cseléd kiszolgáltatottságát sűrítette a rendtartás 17. §-a, amely a gazda rögtöni és felmondás nélküli elbocsátási jogát tartalmazza. A törvény által rögzített 11 esetben, amelyek közül érdemes kiemelni a „ha a szolgálatra teljesen használhatatlan”, vagy „ha gazdája vagy a felügyelő parancsának (...) ellenszegül” vagy „ha a gazdája hibája nélkül négy hétnél tovább betegeskedik” kitételeket, a cseléd minden terményét bármi kárpótlás nélkül a gazda javára elvesztette.⁴¹² De a 6. § is kötelezte a cselédet arra, hogy a gazda parancsait, intéseit és feddését tisztelettel és engedelmisséggel fogadja, sőt „házi fenyítéket” is alkalmazhatott, amelyre nézve egyedüli korlát az volt, hogy a

⁴⁰⁷T. MÉREY, A gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése Somogy megyében 1870-1918. 26.

⁴⁰⁸SÁPI, A mezőgazdasági cselédség 303.

⁴⁰⁹Somogy Vármegyei Törvényhatósági Bizottság 1868. február 1-i Közgyűlési jegyzőkönyve. MNL SML, Somogy Vármegyei Törvényhatósági Bizottság Közgyűlési jegyzőkönyvei mikrofilm másolatai. 6/1868. 1. doboz 1867-1897.

⁴¹⁰SÁPI, A mezőgazdasági cselédség 303-309.

⁴¹¹Az 1873. évi cselédtartás. MNL SML kiállítási anyag.

⁴¹²MNL SML, 1873. évi cselédtartás 17. §. In: SZILI, Cselédsors Mellékletek.

cseléd testi épségében okozott kárért felelős.⁴¹³ A cselédek közötti nézeteltérések esetében egyedül a gazda akarata döntött, nem voltak feljogosítva ugyanis arra, hogy más hatósághoz forduljanak ilyen ügyekben.⁴¹⁴

Természetesen, a jogi szabályozás bizonyos garanciát is jelentett a cselédeknek, amennyiben azokat betartották, így rendezte a foglaló természetét, kötelezte a gazdát a szegődött cseléd felvételére, a bér időben történő kiszolgáltatására és – ugyan többnyire a gazda javára – de rendezte a szerződés megszüntetésének eseteit is.

A szabályrendelet bizonyos rendelkezései és rendszere az Első cselédtörvényben is tetten érhetők, a megye területére már ekkor bevezette ugyanis a kötelező cselédkönyvet, amelyet egy, a Somogy Vármegye Törvényhatósági Bizottság Közgyűlése elé 1875. évben terjesztett indítvány tanúsága szerint akkor is kiszolgáltathattak, ha az illető honosságát, vagyis községi illetőségét kimondani nem is voltak képesek.⁴¹⁵

A rendtartás a házi belső cselédekre is vonatkozott, esetükben a szegődési idő hat hónap volt, tehát több mint a később, 1876-ban hozott cselédtörvényben megállapított három hó. A külső cselédekre a rendelet a törvénnyel egyezően egy évet állapított meg. A szabadidő meghatározása a belső, házi cselédek rovására történt, ugyanis a szabályrendelet előírta, hogy a ház körüli munkák ünnep- és vasárnapokon sem maradhatnak el és a belső cselédek az istentiszteletre is csak a háztartás fennakadása nélkül mehetnek, illetve a házi szabályok megtartása mellett, a házirendet pedig egyedül a gazda határozta meg.⁴¹⁶ A belső cseléd nemcsak, hogy köteles volt ingóságait a gazdánál tartani, de ha a gazda azt bármely okból meg kívánta tekinteni ládáját, annak tanú jelenlétében való megmotosására kinyitni volt köteles.⁴¹⁷ A vizsgált társadalmi réteg nyomorúságos helyzete azonban a helyi szabályozásból is kitűnik, még azt is előírta ugyanis a rendelet, hogy a cseléd „ne válogassék” az ételek tekintetében⁴¹⁸ és gyógyíttatására is csak 4 hétig volt köteles a gazda.⁴¹⁹

A vármegye törvényhatósága az 1898. évi II. törvénycikk 71. §-a alapján 1907. november 4-én szabályrendelettel minden egyes községben segélyalap létesítését írta

⁴¹³MNL SML, 1873. évi cselédtörvény 11. §. In: SZILI, Cselédsors Mellékletek.

⁴¹⁴MNL SML, 1873. évi cselédtörvény 7. §. In: SZILI, Cselédsors Mellékletek.

⁴¹⁵MNL SML, Somogy Vármegye Törvényhatósági Bizottság Közgyűlési jegyzőkönyvei mikrofilm másolatai. 1875/214. 1. doboz 1867-1897.

⁴¹⁶MNL SML, 1873. évi cselédtörvény 8. §. In: SZILI, Cselédsors Mellékletek.

⁴¹⁷MNL SML, 1873. évi cselédtörvény 10. §. In: SZILI, Cselédsors Mellékletek.

⁴¹⁸MNL SML, 1873. évi cselédtörvény 13. §. In: SZILI, Cselédsors Mellékletek.

⁴¹⁹MNL SML, 1873. évi cselédtörvény 14. §. In: SZILI, Cselédsors Mellékletek.

elő a községi munkások segítésére. Segélyben általában éven belüli visszafizetés kötelezettségével igazolvánnyal bíró gazdasági munkások részesülhettek, évi maximum 50 korona mértékben. A segélyek odaítélése előtt a helybéli munkásokból kialakított véleményező bizottságot is meghallgatták.⁴²⁰

A megyei közgyűlés elé 1908. évben terjesztett szabályrendelet-tervezet a Második cselédtörvényben nem érintett kérdések rendezésére szolgált. A közgyűlés a rendelet-tervezetet egy módosítással fogadta el, mégpedig annak mellékletét képező gazdasági rend kapcsán eszközölte azon módosítást, miszerint az „a gazda és cseléd között létrejött megállapodás esetén kötelező”.⁴²¹ Az 1907. évi cselédtörvény felhatalmazása alapján született mindkét szabályrendelet kizárólag a gazdasági (külső) cselédekre vonatkozott, nyilvánvalóan a megye preferenciái szerint. Az első a mezőgazdasági cselédek szegődési idejét, bérlevelének kötelező kiállítását és a gazdasági rendet tartalmazta. A felek által módosítható gazdasági rend kizárólag az uradalmak érdekeit szolgálta, amennyiben korlátozta az állattartást, előírta a cseléd engedelmességét, amely családtagjaira is vonatkozott, valamint a gazda vagyonának őrzésére és megőrzésére vonatkozó felelősségét.⁴²² A második, 1908-ban alkotott rendtartás a gazdasági cselédek lakásairól rendelkezett a Második cselédtörvény 29. §-a alapján,⁴²³ ugyan a benne foglaltakat itt sem hajtották végre, de épült sok új és egészséges cselédház a megyében a rendelet nyomán.⁴²⁴

A cselédek bére, a konvenció a megyében nagyobb részben gabonajáradékból állt, a készpénz fizetése minimális volt. A bérezés mértéke függött attól is, hogy hol álltak alkalmazásban. Többségük nagy- és középbirtokokon helyezkedett el, de a gazdag paraszti réteg és az egykés kisbirtokos családok is alkalmaztak munkásokat. Legrosszabb helyzetük az egyházi birtokokon és a tőkés nagybérletekben volt, és ezek a megyéből jelentős részt tettek ki.⁴²⁵ A statisztikai mutatók szerint 1901-1910 között több mint 5000 (pontosan 5186) somogyi nincstelen és kisparaszt, illetve kisiparos hagyta el

⁴²⁰MNL SML. IV.425. Szabályrendeletek gyűjteménye 1. Vármegyei szabályrendeletek 1879-1943. 901/19710.907. kgy. szám.

⁴²¹MNL SML. Somogy Vármegye Törvényhatósági Bizottság Közgyűlési jegyzőkönyvei mikrofilm másolatai. 220/1908. 2. doboz 1898-1913.

⁴²²MNL SML. IV.425. Szabályrendeletek gyűjteménye 1. Vármegyei szabályrendeletek 1879-1943. 220/2.609-1908. kgy. szám.

⁴²³MNL SML. IV.425. Szabályrendeletek gyűjteménye 1. Vármegyei szabályrendeletek 1879-1943. 213/2034/1908. kgy. szám.

⁴²⁴MNL SML, Alispáni iratok 447/1930.

⁴²⁵SZILI, Cselédsors 6-9.

a megye területét, amely a megye életében elképesztően magas szám volt.⁴²⁶ Helyzetük az első világháborút követően sem javult, a megyét továbbra is a nagybirtokok túlsúlya jellemezte, amelyen gazdasági cselédek és nincstelen agrárproletárok tízezrei dolgoztak.

Bár a vizsgált korszak határán átlépünk, meg kell jegyezni, hogy a Tanácsköztársaság idején a cselédség életszínvonala emelkedésnek indult, amit a fehérterror idején a megtorlás követett: a Tanácsköztársaság bukása után a megye kormánybiztosa – a földbirtokosok nyomására – rendelkezett a nincsteléneknek kiosztott földigénylések megszüntetéséről.⁴²⁷ 1919 augusztusában és őszén több somogyi uradalomban ok nélkül felmondtak a kommunistának bélyegzett cselédeknek.⁴²⁸

2.4.6. A cselédségre vonatkozó megyei rendtartások és rendőrkapitányi intézkedések Baranyában

Pécs szabad királyi város tanácsa és képviselő testülete már 1854. április 15-én rendszabályokat alkotott a cselédrendszer és az azzal összefüggő cselédtudakozó intézetről. A rendszabály cselédnek nevezi többek között a házi inasokat, komornyikokat, szobaleányokat, szakácsokat, konyhaszolgákat, házi szolgákat és szoptató vagy száraz dajkákat is, tehát a belső cselédekre is vonatkozott. Ekkor már előírta a cselédkönyv kötelező birtoklását. A szolgálati szegődés a rendtartás szerint egész vagy fél évre történt. A cselédeknek kötelezővé tette az engedelmességet, a házi gazdáknak viszont csak ajánlotta az emberi méltányosságot. Méltányos és korszerű rendelkezése volt minden cseléd ingyenes kórházi ápolása, amelynek fejében készpénzbeli fizetése után minden cseléd 1 krtp. köteles fizetni beszegődtetésekor, a beszegődési időaránya szerint.⁴²⁹

A Magyra Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárának (a továbbiakban: MNL BML) őrizetében maradt iratok arra utalnak, hogy a vizsgált korszakban a megyében a cselédszerző ipar szabályozása kapcsán merült fel a legtöbb kérdés a

⁴²⁶MNL SML, Alispáni útlevél iratok és lajstromok 1901-1910. In: KANYAR, Somogyi parasztság – somogyi nagybirtok 41-54.

⁴²⁷KANYAR, Elsikkasztott földreform 13. 1.

⁴²⁸MNL SML, Alispáni iratok 447/1930.

⁴²⁹Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltár (a továbbiakban: MNL BML). Pécs szab. kir. város Tanácsa és képviselő testülete. Cselédrendszer és azzal összefüggő Cselédtudakozó Intézet iránt megállapított rendszabályok. 1854. ápr. 15.

törvényhatóság előtt. Ez mutatja a cselédközvetítés jelentőségét, amely egész iparágga fejlődött és mint ilyen kontrollálhatatlanná is vált. A magánkézben lévő cselédszerzőknek nem állt érdekükben a cselédek röghöz kötése, sőt a bevétel növelése érdekében céljuk a gyakoribb cselédváltások elérése volt,⁴³⁰ ehhez járult, hogy a gazda részéről is eshetőlegesen volt a cseléd személyében bekövetkezett változás bejelentése.⁴³¹ Az ellenőrzést és a cselédek helyzetének javítását szolgálta a tevékenység hatósági keretek közé vonása, illetve annak visszaállítása a korszak végén, a cselédszerző intézet és cselédotthon alapítása révén.

Az Első cselédtörvény felhatalmazása alapján a cselédügy tárgyában hozott szabályrendeletet a cselédszegődtetés és nyilvántartás ügyében alkottak. A rendelet a korábbi cselédtudakozó hivatal beszüntetéséről rendelkezett és a cselédek nyilvántartási feladatát a rendőrkapitányi hivatal hatáskörébe utalta. Részletesen rendelkezett a szolgálatba való be- és kilépés, illetve elbocsátás kellékeiről, a helyi sajátosságoknak megfelelően, szigorúan tiltotta az idegen illetőségű, tartózkodási engedéllyel nem bíró munkanélküli cselédek befogadását, de a helyi illetőségű cseléd is köteles volt munkát igazolni, ha el akarta kerülni az elzárást. A helyi viszonyok alapján kötötte ki, hogy a cseléd – főszabály szerint – egy hónapra szegődöttnek tekintendő, ezen kívül meghatározta a cselédszerző ipar gyakorlására jogosultakat és előírta kötelezettségeiket. Bejelentési kötelezettség nemcsak őket terhelte, de a kórházgondnokokat is, akik a beteg cselédekről voltak kötelesek értesíteni a rendőrkapitányt, a közerkölcsiség és közrend védelme érdekében. Nem kerülhette el a figyelmet az a rendelkezés, miszerint a cselédszerzésért a cselédek magasabb díjat tartoztak fizetni, mint a gazdák: alapidíjként a gazdáktól 20 korona, a cselédektől 30 korona volt szedhető.⁴³²

A cselédszerző intézetről 1885. október 15-én miniszteri jóváhagyással ellátott új szabályrendelet készült. Itt már némileg igazságosabban a gazda tartozott a magasabb szerzési díjat fizetni, ami azonban még mindig 30 korona volt.⁴³³ A közvetítés annyira kifizetődő iparág lett, hogy 1885. évben az intézet jövedelme az előirányzott bevételt is meghaladta. Az ily módon feleslegessé vált jövedelmet a szegény alap javára

⁴³⁰MNL BML, Pécs szab. kir. város. Rendőrkapitányi hivatal iratai. Cselédügyek 1901-1919. 2960/1905. rkp. szám.

⁴³¹MNL BML, Pécs szab. kir. város Közgyűlési anyagok. 1901-1919. Pécs város tanácsa. Cselédotthon. 44.536/III.1910., 9491/1922.

⁴³²MNL BML, Pécs Szabad Királyi Város Közgyűlése IV.1418. 3. sz. Cselédszegődtetés és nyilvántartás. 57.281/1880. sz. szabályrendelet. 1880. május 24.

⁴³³MNL BML, Pécs Szabad Királyi Város Közgyűlése IV.1418. 60. sz. Cselédszerző Intézet.

fordították.⁴³⁴ 1899 évben három cselédszerző: *Járányi József, Réder Károly és Dömmel Nándorné* működött Pécsen.⁴³⁵ A Közgyűlés által 1901. január 4-én elfogadott és pár hónappal később kisebb módosításokkal helybenhagyott rendelet alapján már csak két hatósági engedély volt kiadható a város területén ezen ipar üzésére.⁴³⁶

Vaszary Gyula rendőrkapitány rendkívül sokat foglalkozott a cselédek helyzetével. 1896-ban 220 korona alaptőkével alapítványt is létrehozott az erkölcsös, minden tekintetben kifogástalan és hosszabb ideje egy helyben dolgozó cselédnők megsegítésére, az alapítvány tevékenységét 1907-re a férfi cselédekre is kiterjesztette. Ebben az évben tőkéjéhez a kezdeményezés honorálásaként Pécs Város Törvényhatósági Bizottsága is hozzájárult 400 koronával, így az alapítvány immár 2000 korona tőkével rendelkezett.⁴³⁷

A rendőrkapitány jelentéséből kitűnik, hogy Somogyhoz hasonlóan a város közössége soha sem foglalkozott a cselédek sanyarú helyzetének hathatós orvoslásával. Szemléltető *Vaszary* kijelentése, miszerint voltak olyan cselédtartók, akik a cselédet olyan rossz bánásmódban részesítették, amelyet „a minden emberi érzésből kivetkőzött cseléd” sem képes elviselni. A rendőrkapitány a megoldást a jutalmazási eljárásban és cselédotthon létesítésében látta.⁴³⁸

Az új szabályrendelet meghozatala előtt olyan kérdéseket kellett a jogalkotónak megfontolnia, mint csak cselédszerző vagy foglalkozást közvetítő intézetet hozzon létre, a díjakat megtartsa vagy azokat leszállítsa, aggkori ellátásra esetleg nyugdíjra igényt támaszthatnak-e a befizetők, cselédjutalmazási alapot létrehozzanak-e.⁴³⁹ A rendeletervezetről tudva a rendőrkapitány a Tanácsnak 1910. november 16-án címzett levelében újból hangsúlyozta a kérdés fontosságát az országszerte tapasztalható cselédhiányra tekintettel. A cselédhiány okát abban jelölte meg, hogy egyrészt a falusi lakosság körében nagy a kivándorlás, másrészt az otthonmaradók a gazdasági munkában helyet találnak, vagy a városokban a gyárak szívják fel a munkaerőt

⁴³⁴MNL BML, Pécs Szabad Királyi Város Közgyűlési anyagok. 1872-1901. 503/1886.

⁴³⁵MNL BML, Pécs Szabad Királyi Város Közgyűlési anyagok. 1872-1901. Pécs szab. kir. város tanácsa. 7478/1898.

⁴³⁶MNL BML, Pécs Szabad Királyi Város Közgyűlése. IV.1418. Szabályrendelet a foglalkozást közvetítő és cselédszerző intézetekről. 1901. jan. 4.

⁴³⁷MNL BML, Pécs Szabad Királyi Város. Rendőrkapitányi Hivatal iratai. Cselédügyi Alapítványok. Alapító oklevelek 422., 139/5283/1907. kgy. szám.

⁴³⁸MNL BML, Pécs Szabad Királyi Város. Rendőrkapitányi Hivatal iratai. Cselédügyek 1901-1919. 2960/1905. rkp., 9136/1905. rkp. szám.

⁴³⁹MNL BML, Pécs Szabad Királyi Város. Rendőrkapitányi Hivatal iratai. Cselédügyek 1901-1919. 294/1905.

(varrodák és egyéb ipari foglalkozások). Szükség van ezért új cselédanyag importálására, amely – véleménye szerint – a cselédotthonok felállítása révén valósulhat meg.⁴⁴⁰

12.877/1915. szám alatt a város egy cselédszerző intézetet létesített, amely egyben cselédotthon is lett. A célja a visszaélések elkerülése és a munka nélkül lévő cselédnők részére szállás és ellátás biztosítása volt, legfeljebb 8, kivételesen 15 napra a szállásért és „szerény élelmezésért” a cseléd köteles volt előre fizetni. A városi intézetre is vonatkozott a mindenkori szabályrendelet, amely az abban foglalt díjakat is szedhette, de azon felül az e rendeletben megállapítottakat is.⁴⁴¹

A korszak végén, 1917. február 26-án hozott új szabályrendeletet a közgyűlés a cselédszerző üzletről, e szerint a cselédközvetítést – a megszerzett jogok sérelme nélkül – hatósági kézbe veszi, vagyis ilyen jellegű ipar üzésére többé engedély nem adható ki. A gazda közvetítő nélkül is fogadhat cselédet, de azt bejelenteni tartozott a rendőrségi cselédnyilvántartó hivatalnál. Tilos volt a közvetítést kerítés céljára használni és nőszemélyeket közvetíteni vidékre, vendéglő, kocsmá, kávéház, kávéház és hasonló üzletek részére, kivéve akkor, ha az alkalmazás világos megjelölés mellett erkölcsi szempontból az üzlet kifogástalan mivoltát és a munkáltató megbízhatóságát rendőrhatalósági bizonyítvánnyal igazolta. A külföldre való közvetítést, nyilvánvaló a rossz tapasztalatok következtében tovább szigorította, így a magyar nők külföldre csábítását volt hivatva akadályozni, hogy Törökország, Bulgária, Szerbia és Románia esetében nem volt elég az illetékes rendőrhatalósági hivatal igazolása, az ottani cs. és kir. Osztrák-Magyar Követség, illetve konzuli képviselőség hivatalos igazolása szükségeltetett.⁴⁴²

A lakáskérdés Somogyhoz hasonlóan Baranyában is megoldatlan volt. Ugyan a földművelésügyi miniszter közegészségi és szociális szempontból sürgette a megoldást, az mégsem valósulhatott meg. Annak ellenére, hogy a Második cseléd törvény alapján a törvényhatósági bizottság 21.jk.VI./32.940.tan./1913. kgy. szám alatt elvben kimondta, hogy állami támogatással bérbeadás útján értékesítendő 96 darab gazdasági munkásházat létesít, azonban azt kénytelen volt a 23.539/1914. számú határozata

⁴⁴⁰MNL BML, Pécs Szabad Királyi Város. Rendőrkapitányi Hivatal iratai. Cselédügyek 1901-1919. 2250/1910. rkp. szám.

⁴⁴¹MNL BML, Pécs Szabad Királyi Város Közgyűlése. IV.1418. 12.877/1915. Pécs szab. kir. város foglalkozást közvetítő és cselédszerző intézetének szabályzata.

⁴⁴²MNL BML, Pécs Szabad Királyi Város Közgyűlése. IV.1418. 12.877/1915. Pécs szab. kir. város foglalkozást közvetítő és cselédszerző intézetének szabályzata.

alapján függőben tartani a háborús helyzetre tekintettel. A város a háborút követő romeltakarítás közepette, különösen a három éves szerb megszállás okozta károk okán, nem volt abban a helyzetben, hogy az akciót újra felvegye.⁴⁴³

2.5. A tanítónők és a nevelőnők

Míg az 1868/69. tanévben a férfitanítók országos aránya 96 százalék volt, addig a századfordulón a háromnegyede, 1930-ra pedig már csak a tanítók fele volt férfi. A vezető posztokat azonban később is férfiak töltötték be és minél magasabb szintű volt az oktatási intézmény, annál kevesebb a női tanítók aránya.⁴⁴⁴ A vizsgált korszak végén, az 1913/14-es tanévben a tanárok és tanítók 31 százaléka volt nő, zömmel fiatalok és hajadonok. Csak az első világháborút követően, az 1930-as években terjedt el a megszakítás nélküli foglalkoztatás, amely révén emelkedett a házas nők aránya a szakmában.⁴⁴⁵

Az első tanítónő az országban az 1850-es évek végén kezdte meg munkáját.⁴⁴⁶ Az 1868-as népoktatási koncepciót részletesen bemutattam már az értekezésben, amely szabályozta ugyan a tanítónőképzést, ám eleinte kizárólag az elemi iskolákban tartotta elképzelhetőnek a női tanítók alkalmazását,⁴⁴⁷ ennek ellenére a 19-20. század fordulóján a tanítóképzők hallgatóinak többsége már nő volt. Somogy vármegye vezetése azzal is ösztönözte a szervezett képzésben való részvételt, hogy a népoktatási törvény hatálybalépését követően pályára került tanítóknak egy éven belül tanítói oklevelet kellett szerezniük, ellenkező esetben állomásukról elmozdították őket.⁴⁴⁸

Még a 19-20. század fordulóján is szívesebben látták a néptanítói pályán a férfiakat, amit egyes álláshirdetések kapcsán is megállapíthatunk. Ugyan voltak olyan hirdetések, amelyek egyenlő feltételeket tartalmaztak mindkét nemű jelentkezőre, de a legtöbb esetben a nők kevesebb jövedelmet kaptak, mint férfikollégáik. A jelenség bizonyítéka egy 1901-ben hirdetett tanítói állás a felső-regmeczi ref. kántortanítóságra, amelyre először kizárólag férfi tanító jelentkezését várták, majd megfelelő jelentkező

⁴⁴³MNL BML, Pécs Szabad Királyi Város. Rendőrkapitányi Hivatal iratai. Cselédügyek 1901-1919. 9521/1917., 13.499/1923.

⁴⁴⁴Magyarország óvó- és oktatószemélyzetének statisztikája az 1934/35. tanévben, Magyar Statisztikai Közlemények 1937/103. In: KONCZ, Nők a munka világában 117-126.

⁴⁴⁵KONCZ, Nők a munkaerőpiacon 86-89.

⁴⁴⁶KONCZ, Nők a munkaerőpiacon 67-73.

⁴⁴⁷NAGYNÉ SZEGVÁRI, Az 1868. évi XXXVIII. tc. jelentősége a nőképzés szempontjából 67.

⁴⁴⁸MNL SML, Kgb. iratok 1874/1880.

hiányában a pályázati határidőt meghosszabbították azzal, hogy az állásra immár tanítónők is pályázhattak, a hirdetés szövege azonban kiemelte, hogy javadalmuk az ígért földbirtok, lakás, kert, gabonanemű, tandíj, szolgálmányok és stóla, valamint a hozzá járó 386 korona államsegély helyett csak 800 korona készpénz lehetett.⁴⁴⁹ 1888-ban még a vallás és közoktatási miniszter tudomására is jutott, hogy a községi iskolaszékek az üres tanítói és tanítónői helyekre nem mindig a legalkalmasabb jelöltet választják, sőt sok esetben a jó tanítókat éppen mellőzik, elrendelte ezért a minisztere az 1876. évi XXVIII. törvénycikk 13. § 1. pontjának betartását, miszerint minden községi (elemi, felsőnép és polgári) iskolai tanító választása esetén az illetékes közigazgatási bizottság jóváhagyása szükséges.⁴⁵⁰

A hivatalos statisztikai adatok szerint Somogyban 1872-ben még nem alkalmaztak tanítónőt az elemi iskolákban, 1879-ben választottak nőt egy segédtanítói állásra a kaposvári községi iskolaszékbe, amelyet megelőzően Nagyatádon és Szigetváron is dolgozott már tanítónő, de ebben a tanévben csak a kaposvári izraelita iskolánál működött. A kortársak úgy ítélték meg, hogy kiállják a versenyt a férfitanítókkal, és vélhetően az alkalmazásuk körüli előítéletek megszűnésével nőni fog jelenlétük, különösen a felsőbb leányosztályokban.⁴⁵¹ A hivatalos statisztikai adatok szerint Somogyban 1881-ben már 12 tanítónő állt alkalmazásban, 1893-ban 539 tanítóból 31 volt nő, a századfordulón, 1899-re ez a szám 61-re emelkedett.⁴⁵²

A tanítónők nagyobb arányú jelenlétét mutatta, hogy a Somogy Megyei Levéltár őrizetében maradt közigazgatási bizottsági iratok szerint a vallás és közoktatási miniszter először 1886-ban említette kifejezetten a tanítónőket, az állami és államilag segélyezett községi elemi, felsőnép és polgári iskolák tanító és tanítónői évötödös pótlék iránti kérelme kapcsán. A rendelet szerint jellemzően az állami és államsegélyes iskolákban dolgoztak igazgatónők, rendes és segédtanítónők.⁴⁵³ Somogyban – az országos hagyományoknak megfelelően – a nők vezető pozíciókba olyan oktatási intézményekben kerülhettek, amelyek zömmel nőket foglalkoztattak, így lett az 1882-ben nyílt polgári leányiskola első igazgatója *Csorba Mária*.⁴⁵⁴

⁴⁴⁹SZABOLCS, Néptanítói álláshirdetések 39-41.

⁴⁵⁰MNL SML, Kgb. iratok 1328/1888.

⁴⁵¹Somogy 1879/37.

⁴⁵²Tanfelügyelői jelentés. Somogy 1893/11. 1.

⁴⁵³MNL SML, Kgb. iratok 1106/1886.

⁴⁵⁴Somogy 1882/39. 2.

Az 1880. évi népszámláláskor a nevelőnőket külön foglalkozási kategóriaként vették számba. Nemcsak a tanítónőktől, de a cselédektől is elkülönítve. A statisztikát elemző szerző kiemeli a legtöbb nevelőnőt – 30 főt meghaladó – foglalkoztató megyék közül Somogy megyét.⁴⁵⁵

2.5.1. A tanítók bérezése Somogyban

Annak ellenére, hogy a népoktatási törvény előírta, hogy az elemi népiskolai rendes tanító fizetése legalább 300 forint, a segédtanítóé pedig 200 forint, ezt az összeget szinte sehol sem érte el jövedelmük.⁴⁵⁶ Csekély bérükhöz is sok esetben csak végrehajtás útján jutottak, életkörülményeik ezért a paraszti réteg felé közelítettek,⁴⁵⁷ házasodni pedig gyakran egymás között házasodtak.⁴⁵⁸ A Néptanítók Lapjában közölt álláshirdetések, továbbá a ránk maradt tanítói díjlevelek adtak betekintést a somogyi tanítók jövedelmi viszonyaiba. A fizetés nemcsak csekély összegű volt, de csak részben jelentett pénzbeli ellátást, a bér jelentős része természetbeni szolgáltatásokból állt. Utóbbi járandóságok a legkülönbözőbbek lehettek, úgy mint lakhatás biztosítása, ágynemű, mosás, föld, failletmény, stóla, illetve különböző előre meghatározott mennyiségű termények (pl. kukorica, rozs, só, hús, faggyú, főzelék).⁴⁵⁹

Egy csurgói okleveles segédtanítói álláshirdetés szerint 1872-ben a római katolikus elemi népiskolához fizetésül ágyneműn kívül 150 forintot és teljes ellátást ígért, míg Szőlősgyörökön 1882-ben ugyancsak segédtanító állásra, kántori besegítéssel és vasárnapi iskolai tanítással a fizetés 250 forint készpénz volt, valamint kényelmes szoba, fűtéssel és takarítással. Hasonló hirdetéseket olvashattunk a kaposvári népiskolák főtanítói részéről is, de ennél sokkal szerényebb bérezés is előfordult, amely nemcsak a községek rossz anyagi helyzetét jelezte, de azt is, hogy a tanítói oklevél milyen csekély értékkel bírt. Szintén a csurgói római katolikus népiskolához kerestek segédtanítót 1882-ben, aki nemcsak mind a hat osztályt tanította, hanem azon felül temetéseket végzett mindössze 60 forint bérért, kiegészítve 40-50 forinttal a vasárnapi iskolától, valamint étkezéssel és lakással, ehhez az álláshoz már ágynemű és világítás sem járt.⁴⁶⁰

⁴⁵⁵CSOMA, Az első női foglalkozási statisztika Magyarországon 188-194.

⁴⁵⁶MNL SML, Kgb. iratok 1894/210.

⁴⁵⁷SIMONNÉ DR. PALLÓS, A falusi néptanítók etikai normái és érvényesülésüknek néhány kérdése 260-264.

⁴⁵⁸Somogy 1882/2., Somogy 1885/Melléklet 1., Somogy 1886/Melléklet 2.

⁴⁵⁹MNL SML, Kgb. iratok 1894/210.

⁴⁶⁰HUNYADI, Egy csurgói segédtanítói állás 52-54.

Kitörési lehetőség híján a tanítók igyekeztek helyben vagy a tanórákon kívül mellékállást vállalni.⁴⁶¹ Bevett másodállás volt a kántori és egyházi teendők ellátása, bár ezt a községek zömében külön díjazás nélkül a tanítói állás keretében el kellett látniuk, de dolgoztak vasárnapi és ismétlő iskolákban, vállaltak magántanítást, sőt mezőgazdasági és háziipari tevékenységet is (pl. méhészkedés, gyümölcsfatermesztés, kertészkedés, állattartás), elfogadott volt még a postamesterség gyakorlása és bizonyos ipari tevékenységek (pl. festés, mintázás, esztergályozás, taneszköz készítés). A közvélemény azonban nem tartotta a tanítói hivatással összeegyeztethetőnek a jegyzői állást és a kalmárkodást vagy a kereskedést, a korteskedést és a vadászatot.⁴⁶² Somogy vármegye közigazgatási bizottsága is elutasította a Toponári Önszegélyező Fogyasztási Szövetkezet arra vonatkozó kérelmét, hogy a szövetkezet jegyzői állását mellékfoglalkozásként *H. György* községi iskolaigazgató elláthassa, ugyan az elutasítás hivatalos indoka az volt, hogy az igazgató ellen kötelezettségeinek elhanyagolása miatt tett feljelentés épp vizsgálat alatt állt.⁴⁶³ Somogyban egyebekben sok tanító vidéki pénzügyintézeteknél végzett könyvvezetői teendőket, rendszerint vasárnapi napokon, de máskor is délután.⁴⁶⁴ A fennmaradt kérelmek alapján – amelyeket egyébként általában engedélyezett a közigazgatási bizottság – feltételezem, hogy ilyen jellegű mellékfoglalkozást kizárólag férfi tanítók végeztek.⁴⁶⁵

1893-ban rendelkezett törvény a községi, valamint a hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről.⁴⁶⁶ A törvény célja az volt, hogy minden község okleveles, a magyar nyelv tanítására képes szakképzett tanítót tudjon alkalmazni. Ezért az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk 142. §-ának az elemi népiskolai rendes és segédtanítók fizetését szabályozó rendelkezéseit kiterjesztette a hitfelekezetek által fenntartott népiskolák tanítóira is, ettől fogva tehát számukra is kötelező volt megadni a 300, illetve 200 forint legkisebb összegű fizetést, legalábbis elméletileg. Ezzel szemben még 1896-ban is jelentős volt azon tanítói állomások száma, ahol ezt nem biztosították az iskolafenntartók, sőt még államsegéllyel történő kiegészítését sem kérték a fizetéseknek. A vallás és közoktatási miniszter ezért a bérkiegészítéshez szükséges államsegély iránti kérelem benyújtásának határidejét

⁴⁶¹1868. évi XXXVIII. tc. 141. §

⁴⁶²SIMONNÉ DR. PALLÓS, A falusi néptanítók etikai normái és érvényesülésüknek néhány kérdése 262.

⁴⁶³MNL SML, Kgb. Iratok, 1895/968.

⁴⁶⁴1868. évi XXXVIII. tc. 141. § és MNL SML, Kgb. iratok 1894/210.

⁴⁶⁵MNL SML, Kgb. Iratok 1895/968.

⁴⁶⁶1893. évi XXVI. tc. 1. §

meghosszabbította 1896. május 1. napjáig azzal, hogy ezt követően a felekezeti iskolákban a törvény szerinti legkisebb tanítói fizetés az iskolafenntartó által biztosítottak tekintendő és végső soron közigazgatási úton behajtandó volt. Természetesen sorra érkeztek az államsegély iránti kérelmek. 1895 szeptemberében a vármegyében 31 olyan tanítói állomás volt, ahol a fizetés még mindig nem érte el a törvényi minimumot, ezek közül hat iskolában történt állami kiegészítés, 11 felekezeti iskolai hatóság folyamodott államsegélyért, 14 iskola azonban továbbra sem kérte az állami segítséget, de nem is igazolta a jövedelem kiegészítést, ezért utóbbi iskolák esetén azt kiegészítettnek kellett tekinteni.⁴⁶⁷

2.5.2. A somogyi tanítók nyugdíjügye

Az 1875. évi XXXII. törvénycikk rendelkezett az országos tanítói nyugdíj- és gyámalapnak járó díjak befizetési kötelezettségéről, amelynek a szolgabírók és polgármesterek még 1881-ben sem feleltek meg, ezért a vallás és közoktatási miniszter körrendeletben hívta fel az illetékes közigazgatási bizottságok figyelmét arra, hogy az iskolafenntartók szavatolnak a befizetésért, legyen az községi, hitfelekezeti vagy bármely alap, végső soron pedig a községi előjáró felelt a törvény betartásáért.⁴⁶⁸ Az 1891. évi XLIII. törvénycikk szerint a végellátást a tanító által a legutolsó munkaévében élvezett „tisztán tanítói javadalom” alapján állapították meg. A törvény figyelembe vette a tanítói földek jövedelmezőségét is, amely a kataszteri becsú alapján volt számítandó, ellenben nem számította a jövedelembe a természetbeni lakást, lakbért, kegyúri adományt, helyi vagy drágasági pótlékot, fajarandóságot, irodaátalányt, segéd tartására szolgáló javadalmat.⁴⁶⁹ Az ily módon kiszámított javadalom nemcsak a végellátás alapját képezte, hanem azon összeget is, amely után az országos tanítói nyugdíjintézeti járulékot kellett fizetni a továbbiakban.⁴⁷⁰ A tanítói állomásokkal egybekötött és a nyugdíjba számítandó tisztán tanítói javadalmak kiderítése tárgyában született 56.167/1891. miniszteri körrendelet kiemelte, hogy rendelkezései nemcsak a népiskolák tanítóira, hanem a kisdédóvókra és általában az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk 1. és 2.

⁴⁶⁷MNL SML, Kgb. iratok 1894/210.

⁴⁶⁸MNL SML, Kgb. iratok 417/1881.

⁴⁶⁹1891. évi XLIII. tc. 4. § e) pont.

⁴⁷⁰Gróf Csáky Albin vallás- és közoktatási miniszter 56.167/1881. számú körrendelet. MNL SML, Kgb. iratok 1893/430.

§-a, valamint az 1891. évi XLIII. törvénycikk 1. §-a által érintett tanintézetek tanítóira és tanítónőire is vonatkoztak.

A vallás és közoktatási miniszter 1893-ban a beérkezett kimutatások alapján arra a következtetésre jutott, hogy azok a központi hatóság félrevezetését szolgálták a célból, hogy a tanítók javára rendes tanítói javadalmukat meghaladó végellátást biztosítsanak. E magatartást azért sem tartotta célravezetőnek a helyi szervek részéről, mert az 1870 előtti szolgálatok után járó végellátások az iskolafenntartó hitközséget terheltek. Miután meggyőződött arról, hogy a felekezeti iskolák tanítói javadalmáról teljes és hiteles adatok nem szerezhetők az előírt módon, újból felhívta a közigazgatási bizottságokat a hiteles adatok összegyűjtésére, elrendelte továbbá a tanítói földek jövedelmezősége kapcsán a kataszteri tiszta jövedelem bizonyos százalékkal történő emelését az adott vidék közgazdasági, forgalmi, közlekedési viszonyai alapján. Bizonyos, hogy ekkor már a magániskolákban tanítók is részesülhettek nyugellátásban, ugyanis a miniszter rendelete szerint amennyiben magániskola fenntartók terjesztettek elő nyugdíjigényt és a magasabb jövedelmet nem tudták bizonyítani, akkor a kereseti adó alapjául szolgáló jövedelmet kellett figyelembe venni. A vármegye közigazgatási bizottsága a rendelet nyomán fel is emelte a tanítói földjavadalmak mértékét, még hozzá a kataszteri tiszta jövedelem 100 százalékaival.⁴⁷¹ Ezt a nagymérvű és az egész vármegyére vonatkozó egységes emelkedést azonban a minisztérium nem fogadta el és elrendelte annak újbóli, helyszíni megállapítását.⁴⁷²

1894. január előtt az 1875. évi XXXII. törvénycikk 44. §-a alapján az iskolafenntartókkal szemben igényelhető végellátásokról, valamint az 1891. évi XLIII. törvénycikk 14. §-a alapján igényelhető végellátások tekintetében első fokon a köztörvényhatóságok dönthettek.⁴⁷³ A vallás és közoktatási miniszter 1894. január 3-án kelt rendelete szerint azonban – miután a helyben történő döntés indoka megszűnt – ezentúl az iskolafenntartó terhére igényelhető nyugdíjak ügyében is a minisztérium kötelékében működő bizottság járt el azzal, hogy a már folyamatban lévő nyugdíj iránti kérelmeket a központi hatóság nem vonta el, azokról a helyi törvényhatóság dönthetett. E kérelmek kapcsán – tekintettel arra, hogy 1893. évi XXVI. törvénycikk 1. §-a a községi és a hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolákban működő tanítók és

⁴⁷¹MNL SML, Kgb. iratok 1893/430.

⁴⁷²MNL SML, Kgb. iratok 1893/430.

⁴⁷³Az 1875. évi XXXII. tc. végrehajtására kiadott 1879. évi 35.111. sz. szabályrendelet és utasítás. MNL SML, Kgb. iratok 1893/430.

tanítónők fizetésének rendezése kapcsán előírta az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk 142. §-ának az elemi népiskolai rendes és segédtanítók fizetését szabályozó rendelkezései alkalmazását – a miniszter azt is utasításba adta, hogy amennyiben a tanító „szabadlakással” nem bírt, a bevallott fizetéséből – amennyiben az a fenti törvény általi legkisebb fizetést meghaladta – a helyi viszonyoknak megfelelő összeget, de legfeljebb a fizetés 25 százalékát lakpénz fejében számítsa be.⁴⁷⁴

2.5.3. A tanítókra vonatkozó etikai normák

A népoktatási törvény ködösen és általánosan fogalmazott arról, hogy a tanító mikor követett el vétséget és mikor sértett etikai normát. A törvény alapján az élethossziglan választott tanító állásából elmozdítható volt, ha hanyag volt vagy erkölcsi kihágást követ el.⁴⁷⁵ Az 1876. évi népiskolai hatóságokról szóló törvény részletezte a tanítói hivatali vétség elkövetésének eseteit. E szerint elköveti a vétséget hanyagság, növendékkel való durva bánásmód által és általában hivatalos kötelességének mulasztással vagy más módon történő megsértésével.⁴⁷⁶ A szakmai feltételek és egyéb elvárásoknak való megfelelés legnagyobb akadálya azonban a néptanítók életkörülményei voltak. Somogy vármegye közigazgatási bizottságának javaslata az volt, hogy a tanítók fegyelmi bírságpénzeit a szegény tanítói nyugdíjpénztárba helyezzék, azonban a vallás és közoktatási miniszter óhajának megfelelően ezen pénzek az országos tanítói nyugdíj- és gyámalap javára kerültek befizetésre „gyümölcsöztetés” végett.⁴⁷⁷

A tanítónők férjhezmenetelét általában ellenezték, de magyar területen mégis jóval liberálisabb volt a társadalom felfogása, mint Ausztria egyes tartományaiban, ugyanis egy 1904. évi osztrák tartományi szabályozás a szolgálatától történt önkéntes megválásnak tekintette a tanítónő házasságkötését, amely megfosztotta a tanítónőt nyugdíjigényétől. Ellenben a magyar törvényjavaslat⁴⁷⁸ szerint a tanítónőt és

⁴⁷⁴MNL SML, Kgb. iratok 1893/430.

⁴⁷⁵1868. évi XXXVIII. tc. 9. fejezet. 138. §

⁴⁷⁶1876. évi XXVIII. tc. a népiskolai hatóságokról 7. §. Utasítás a polgári községek számára a népiskola közoktatásról rendelkező 1868-ki 38. és 1876-ki 28. törvénycikk végrehajtása tárgyában. III. fejezet D. Fegyelmi eljárások 28. §. Magyarországi Rendeletek Tára. Budapest 1899.

⁴⁷⁷MNL SML, Kgb. iratok 1024/1878.

⁴⁷⁸Néptanítók lapja 1904/50. 5-7.

kisdedővönőt akkor sújtotta hasonló hátrány, ha más helyre ment férjhez, mint ahol alkalmazásban állt.

2.6. Az óvónők

A kisdedóvó intézetek terjedése nemcsak a nők munkába állását segítette, de munkahelyeket is teremtett számukra. Először az 1891. évi XV. törvénycikk szabályozta a kisdedóvást,⁴⁷⁹ amely alapján egész évben fenntartott kisdedóvók és menedékházak, illetve nyáron működő menedékházak működtek. Noha a törvény csak a 3-6 éves korosztályra vonatkozott, a végrehajtására kiadott utasítás szerint a jogalkotó célja közművelődési, egészségügyi és gazdasági érdekből a három éven aluliakról történő állami gondoskodás megteremtése volt. A közigazgatási bizottságok feladatává tette ezért a társadalmi és magán-tevékenység ösztönzését – támogatással is – bölcsődék létrehozására a szegényebb néposztály 3 év alatti gyermekei befogadására.⁴⁸⁰ Míg 1826 és 1868 között országos szinten 165 óvoda nyílt, addig az 1907/08. tanévben 2632 kisdedóvó intézetben mintegy 230.655 gyermeket gondoztak. Az átlagszámok azonban nagy területi szóródást takartak és a házi cselédek is nagy szerepet játszottak a dolgozó nő gyermekeinek gondozásában. Az első bölcsőde csak 1908-ban nyílt.

Somogyban az 1891. évi szabályozás nyomás indult azon községek összeírása, amelyek a törvény alapján kisdedóvó intézet vagy gyermekmenhely felállítására kötelezettek lettek. Kisdedóvodát volt köteles felállítani és fenntartani a törvény alapján minden törvényhatósági joggal felruházott város és vármegyei székhelyül szolgáló község, valamint minden olyan község, amelynek évi egyenes állami adója összege a 15.000 forintot meghaladta vagy legalább 40 állandó felügyeletben és gondozásban nem részesülő gyermekkel bírt.

Az évi 10.000-15.000 forint egyenes állami adót fizető községek, amelyekben legalább 40 állandó gondozás nélküli gyermek volt, állandó gyermekmenedékházat voltak kötelesek felállítani. Ideiglenes (nyári) menedékházak állítására a 10.000 forintnál csekélyebb évi egyenes állami adóval terhelt azon községek voltak kötelesek, amelyekben legalább 15 állandó gondozásban nem részesülő gyermek volt.⁴⁸¹ A

⁴⁷⁹1891. évi XV. tc. a kisdedóvásról.

⁴⁸⁰MNL SML, Kgb. iratok 1891/951.

⁴⁸¹1891. évi XV. tc. 15-16. §

megyében 119 község nyári menedékház és 33 község óvoda felállítására volt kötelezett a számok alapján, azonban utóbbiak közül azon 8 község, ahol nyilvános jellegű kisdedóvodák léteztek e kötelezettség alól mentesült.

Az első óvónő csak 1850-ben szerzett képesítést, ugyanis a kisdedóvás eredetileg férfi foglalkozás volt. A pálya azonban nagyon hamar elnőiesedett, az 1907/08-as tanévben az ország területén foglalkoztatott 3181 személyzetből már csak 6 volt férfi,⁴⁸² ugyanakkor már 1897-ben több százra volt tehető az állás nélküli okleveles kisdedóvónők száma. Különösen a hitfelekezetek állítottak nagy számban kisdedóvóképző intézeteket. A kialakult helyzet megoldása érdekében nemcsak a kisdedóvó intézetek számának jövőbeni emelése merült fel, hanem a képesített óvónők tanítónői állásokra történő alkalmazása is, de csak az 1896/7. tanévben végezteké. Szabadságolás esetén, helyettesítés céljából minden további nélkül, rendes álláshelyre pedig azzal a feltétellel voltak felvehetők az állami, államsegélyes községi vagy az 1893. évi XXVI. törvénycikk nyomán államsegélyes hitfelekezeti elemi népiskolákba, ha két tanév alatt megszerezték a tanítói képesítést.⁴⁸³ A kisdedóvás területén a nők vezető pozícióba is juthattak, így történt ez a somogyi Igal községben, amikor az 1900. október 1-jén nyílt állandó gyermekmenhely vezetőjének K. Róza választott.⁴⁸⁴

2.7. A cukorgyári dolgozók

A MIR Kaposvári Cukorgyára 1894 őszén kezdte meg működését,⁴⁸⁵ kezdetben a korszerűbb cukorgyárak közé tartozott, azonban már két évtized elteltével a lemaradása megmutatkozott, amelynek oka a helyi viszonyokban volt keresendő: az infrastrukturális okok, olcsó viszont szakképzetlen munkaerő lett a további fejlődés gátja. Nőket kizárólag a kampány idején foglalkoztatott, ők az év további részében napszámosként, cselédként dolgoztak. Megfelelő szakoktatás hiányában zömében szakképzetlen idénymunkások voltak, amely megmutatkozott a bérezésükben. A női munkaerő alkalmazása csak az első világháború éveiben vált jelentősebbé a cukorgyárban, majd 1918-tól ismét csökkent a női foglalkoztatottak száma.⁴⁸⁶

⁴⁸²KONCZ, Nők a munkaerőpiacon 55-64.

⁴⁸³MNL SML, Kgb. iratok 1891/951.

⁴⁸⁴MNL SML, Kgb. iratok 1891/951.

⁴⁸⁵SZILI – ERDÉSZ, Kaposvári Cukorgyár története 7-10.

⁴⁸⁶SZILI – ERDÉSZ, Kaposvári Cukorgyár története 7-15.

A századfordulón az iparos szakmunkások heti bére ötszöröse volt a napszámosok bérének, de ezek a bérek így is a létminimumon voltak,⁴⁸⁷ így a nők – figyelemmel a szakképzési lehetőségüknek a disszertációban már feltárt hiányosságaira – magasabb bérezésben nem részesültek. *Szili Ferenc* 1929-1937 közötti statisztikai adatokat közölt, amely alapján 120 munkás közül 5 nőt foglalkoztattak, de megjegyzi, hogy a századfordulón a helyzet hasonló lehetett. Ugyanabban a munkakörben és bérkategóriában alkalmazott férfiak átlagbérenek még 40 %-át sem tette ki órabérük.⁴⁸⁸ A munkaidő is jelentősen sújtotta a dolgozókat és különösen a családayákat, hiszen a gyermekneveléséről történő intézményes gondoskodás csak kialakulóban volt.⁴⁸⁹

3. A női munkavállalás speciális formája, a prostitúció

A kicsapongás és a prostitúció létező jelenségének minden időben és minden országban az egyik oka a tudatlanság, a nyomor és a nő saját létfenntartására irányuló törekvése, amelyhez hozzájárul a rossz nevelés is, kiváltképp a szegényebb sorsúaknál.⁴⁹⁰ A prostituáltak pontos számát, különösen a titkos kéjelgésre figyelemmel, nem tudjuk,⁴⁹¹ de kijelenthetjük, hogy a prostitúció különösen a 19. század második felében öltött nagy méreteket Magyarországon.⁴⁹² Az 1880. évi népszámlálásban már női foglalkozásként

⁴⁸⁷ ANDRÁSSY, A somogyi munkásmozgalom 1919-1944 között 12-15.

⁴⁸⁸ SZILI, Munkásság és a tisztviselők életkörülményei 305-310.

⁴⁸⁹ KÖVÁGÓ – PINTÉR, Munkássors-munkásgond 1919-1944. 80.

⁴⁹⁰ R. I., Fehér rabszolgakereskedés 46-47.

⁴⁹¹ A téma somogyi vonatkozásairól bővebben: CSÁSZÁR, A kéjelgésügy szabályozása a dualizmus-kori Magyarországon 15-28.

⁴⁹² *Ulpianus* meghatározása szerint - amely nagyjából megfelelt a mai fogalomnak – a prostitúció a nemi kapcsolatoknak az a módja volt, amelyet az üzletszerűség, az alkalmi jelleg és az érzelmi közömbösség jellemez. A római jog tehát nem tekintette prostituáltnak az egy vagy csak kevés számú férfival viszonyt folytató nőt, akik a nemi érintkezést nem nyilvánosan és nem válogatás nélkül üzték, még akkor sem, ha tettüket esetleg pénzszerzési szándék is motiválta. Az üzletszerű kéjelgés Babilonból vándorolt Szíriába, majd onnan Föníciába, Egyiptomba és Karthágóba, állami bordélyházat először Szolón arkhon létesített i.e. 600 körül. Rómában a prostituáltak létszáma *Traianus* császár uralkodása idején (98-117) érte el csúcspontját, szintúgy a nemi betegségeké. In: MIKLÓSSY, A budapesti prostitúció 9-12. A zsidó vallásjog bármiféle megnyilvánulását tűzhalállal és megkövezéssel üldözte, hiszen a mózesi Tízparancsolat halálos bűnnek tekintette a házasságon kívüli nemi kapcsolat bármely formáját. (Mózes II. 20.). A prostitúciót diadalútjában a keresztény világnézet átmenetileg megakasztotta. In: PAULER, Büntetőjogtan. NEGYEDIK TAG. Csábítás fajtalanságra. Kerítés. 399. § 124-126. A 13. század első felétől azonban ismét a toleráns felfogás került előtérbe, az üzletszerű kéjelgés problémáját sokkal inkább közegészségügyi, mint erkölcsi kérdésként értékelték. Az évszázados büntetőjogi szigor enyhülése leginkább a büntető praxisban nyilvánult meg: a közvélemény által el nem ítélt magatartásokat a bírák a törvénykezés során enyhébben büntették, elnéző ítélkezési gyakorlatuk pedig előkészítette a racionális polgári szabályozást. In: MEZEY, Büntetőjog és szexualitás 1. A 16. században dühöngött az első szifiliszjárvány Európában. A felfedezés, hogy a betegség első számú terjesztője a prostitúció, hozzájárult a nagyobb arányú üldözéséhez, azonban csak a 18. század második felében tudatosodott, először francia

írták össze a prostituáltakat, számuk ekkor hivatalosan 2468 fő volt az országban, a jelenség összefüggött az oktatási és munkahelyzetükkel. Miután a prostitúció intézményessé vált, a bordélyházak is sorra megjelentek, akik tulajdonosai között szép számmal nőket is találunk.⁴⁹³

Bordélyok a somogyi megyeszékhelyen is legálisan működtek, figyelembe véve a környezetükben lévő intézmények erkölcsi érdekeit. Somogy vármegye közigazgatási bizottsága 1892-ben a kaposvári Virág utcai „Czigli” épület melletti bordélyház áthelyezéséről döntött figyelemmel az épületben létesítendő mintaóvoda érdekeire, egy évvel később azonban még mindig működött a bordélyház, sőt a polgármester a tulajdonosnő *W. Johanna* kérelmére 1893. december 24. napjáig elhalasztotta kiköltözését figyelemmel azon méltányos érdekére, hogy korábban rendelkezett engedéllyel a bordély működtetésére, mint ahogy az iskola és óvoda felállítása történt. A kiköltözést mégsem tudta elkerülni, mert egy panaszos szomszéd bejelentése nyomán, akinek serdülő lányai fejlődését zavarta az üzlet, Somogy vármegye közigazgatási bizottsága személyes felelősség terhe mellett utasította a polgármestert a bordélyház 8 napon belüli bezúntetésére. Az intézmény létjogosultságát ugyanakkor senki sem vitatta.⁴⁹⁴ A prostitúciót kísérő jelenség volt a leánykereskedelem, amelyre vonatkozó hatályos szabályozás rövid bemutatását ezért szükségesnek tartom.

3.1. A leánykereskedelemhez kapcsolódó büntetőjogi szabályozás hazánkban a Csemegi-kódexben

Közvetlenül a kiegyezést megelőzően, az 1861-es Országbírói Értekezlet megszüntette az 1803-as Osztrák Büntetőtörvénykönyv érvényét a szorosabb értelemben vett Magyarországon és módosításokkal ugyan, de behozta ismét a régi törvényeket és

területen, hogy a hatóságok elsődleges feladata a szervezett egészségügyi ellenőrzés és gyógykezelés. Ezért vélték megoldásnak a bordélyházak kiépítését Európa szerte. In: MIKLÓSSY, A budapesti prostitúció 9-14.

⁴⁹³CSOMA, Az első női foglalkozási statisztika Magyarországon 194-200.

⁴⁹⁴MNL SML, Kgb. iratok 1891/951.

gyakorlatot.⁴⁹⁵ Így ismét meghonosította azon állapotot, amelyben a bíró bölcs belátása szerint ítél, tehát bizonyos tekintetben a bíró és a törvényhozó szerepét egyesítette.⁴⁹⁶

A kerítés büntetéről a hazai törvényeink a *Csemegi-féle Büntető Törvénykönyv* (1878. évi V. törvénycikk) hatálybalépése előtt nem intézkedtek, a gyakorlatban a büntetése a bíró belátására volt bízva.⁴⁹⁷ Ugyan a legtöbb európai törvényhozás szerint a cselekményt férfiak és nők egyaránt elkövethették, azt a *Carolina* után a mi gyakorlatunk is csak a nőszemélyekre szorította. A bűncselekmény tárgyát csak „kiválólág nők” képezhették és az elkövetési magatartás – amely lehetett tett vagy mulasztás – másoknak tilos nemi közösülésére alkalmosszerzés, annak más nemű segélynyújtás által történő előmozdítása vagy könnyítése, akár történjen ez önhaszonlesésből vagy más okból (barátság, bosszú). A *Carolina* és annak nyomán nyilvánvalóan a magyarországi ítélkezési gyakorlat is az üzletszerű és minősített kerítést a bíró mérséklete szerint fenyítendőnek tartotta.⁴⁹⁸

⁴⁹⁵II. József 1787. január 13-án kihirdetett *Santio Criminalis Josephina* nevű kódexe már tartalmazta azt a tételt, hogy csak az olyan jogellenes cselekmény minősült büntettnak, amelyet ez a kódex ennek nyilvánított és a perben a bíró csak az előírt törvényi büntetést szabhatta ki, bár a modern büntetőjog e két alapvető elve nem *Beccariának*, hanem sokkal inkább *Joseph von Sonnenfelsnek* volt köszönhető a *Habsburg* dinasztia uralmi területén (Lásd bővebben: WERNER, *Joseph von Sonnenfels és az osztrák büntetőjog fejlődése 143-180.*). Ebben a rendszerben a nemes már semmi privilégiumot nem élvezett (Lásd bővebben: HAJDU, *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet 29-38.*). Más hatása is volt azonban II. József büntetőjogi kódexének: a korábbi jogfelfogás szerint a legsúlyosabb deliktumok az isteni felség megsértéséhez kapcsolódtak. Ezzel ellentétben a *Santio Criminalis Josephina*, a kor szellemének megfelelően, egészen más módon ítélte meg a vallási törvényekkel összefüggő jogsértéseket, így a házasságtörést is. Lásd bővebben: HAJDU, *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet 39.*) Mint koraszülött jogszabály, e kódex életképtelennek bizonyult, 1804-ben Ausztriában hatályon kívül helyezték, Magyarországon pedig már II. Lipót uralkodása alatt visszatértünk a *Praxis Criminalishoz*. A szabadságharc bukása után felállított császári bíróságok eleinte az 1803-as Osztrák Büntetőtörvénykönyvet használták. Lásd bővebben: LÖW, *A magyar büntetőtörvénykönyv 7-12.*

⁴⁹⁶LÖW, *A magyar büntetőtörvénykönyv 7-12.*

⁴⁹⁷Az európai törvényhozások kezdettől fogva büntették a kerítést, vagyis mások törvényellenes nemi közösülésének szándékos elősegítését. A római jogban egyes szerzők szerint csak az üzletszerű eseteit büntették. A római jog még arra az esetre is kiterjesztette a kerítés tényállását, amikor utólagos pártolás esete merült fel (a férj a házasságtörésem tetten ért feleségét megtartja, vagy ilyen nőt feleségül vesz, ilyen cselekmény eltitkolásából nyereményt húz). A középkorban megkülönböztették az üzletként (*lenocinium vulgare publ.*) vagy csak egyes esetekben (*lenocinium privatum*), nyereményvágyból vagy más indokokból (*lenocinium quaestuarium*), illetve egyszerűen vagy minősítve (*lenocinium simplex, qualificatum*) elkövetett eseteit. A minősítést az érintettek személyes viszonyaiból, vagy a fajtalanság súlyából vonták le. A kor jogtudósai szerint a cselekmény súlyossága abból adódott, hogy általában a kerítő volt az elkövetés értelmi szerzője. A 18. században megjelent újabb törvényhozások, habár a házasságon kívüli nemi közösülésnek nem minden fajtáját büntették és ehhez képest a kerítés fogalmát hol tágabban, hol szűken értelmezték, nagyrészt mégis kriminalizálták e cselekményt. Természetesen, ha súlyosabb bűncselekmény is megvalósult, a cselekmény az utóbbi tényállás szerint volt büntetendő. Lásd bővebben: PAULER, *Büntetőjogtan 127-128.*

⁴⁹⁸PAULER, *Büntetőjogtan 128-129.* A felvilágosodás korában legjelentősebben az erkölcsi bűntettek megítélése változott nagyon rövid idő alatt. Régebben, hazai törvényeink szerint a nemi ösztön tilos kielégítésének büntetése minden házasságon kívüli közösülés megbüntetését vonta maga után, és az ide tartozó bűntetteket összefoglaló néven *delicta carnis* (*testi bűntett*) nevezték. A *carnalis deliktumok* egy

A polgári büntető törvényhozás átértelmezte a nemi bűncselekmény fogalmát. Ellenben ugyanis a 17. századig folytatott törvényszéki gyakorlattal,⁴⁹⁹ amelyben a tradicionális erkölcsfelfogásból fakadóan fontos helyet foglalt el a szexualitással kapcsolatos bűncselekmények szankcionálása, a *Csemegi*-féle törvényjavaslat nem fektetett nagy hangsúlyt a szemérem elleni cselekményekre.⁵⁰⁰ Az újszerű felfogás, amely az 1878. évi V. törvénycikkben (a továbbiakban: Btk.) megjelent, a büntetendő cselekmény objektumát helyezte a középpontba és az előbbi cselekményeket mint a szemérem megtámadásait büntette. Így az eredetileg erkölcs elleni bűncselekmények közé sorolt tényállásokat a személy elleni cselekmények közé helyezve a kódex XIV. fejezetében a szemérem elleni bűncselekmények közé sorolta az erőszakos nemi közösülést, a szemérem elleni erőszak és a megfertőztetés büntetést, az erőszakos fajtalanságra kényszerítést, a 14 évesnél fiatalabb lánnyal történő közösülést, a természet elleni fajtalanságot (hasonneműek és embernek állattal elkövetett testi érintkezését), a vérfertőztetést, a férjszínlelést, a házasságtörést, a csábítást (saját gyermekének kerítését), a szeméremsértő iratok, képek terjesztését, a szeméremsértő

része a „filozófusok” szemében az emberi gyengeségből adódott, ezért ítélték meg másképp a házasságtörést is. Így a felvilágosítók már nem tartották büntetendő cselekménynek a paráználkodást (stuprumot), sokkal inkább elítélték azonban a kerítést két okból: egyrészt nem e menthető gyengeség, szenvedély ragadta az elkövetőt a tett elkövetésére, másrészt anyagi haszonszerzés célzata vezette a tettest más becsületének a megrontására (Lásd bővebben: HAJDU, Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet 346-348.). Már ekkor felismerték a büntett társadalmi okait, azt, hogy néhány társadalmi osztály nyomora, másrészt a másik oldalon tetten érhető krözszi gazdagság egyaránt az okai voltak ennek a deliktumnak, mint megélhetési bűnözés létének.

⁴⁹⁹Lásd bővebben MEZEY, Magyar jogtörténet 246-247.

⁵⁰⁰Ezt megelőzően az 1795-ös magyar büntető törvénytervezet rendelkezett a nőrablás és a kerítés cselekményéről is. A nőrablás büntette valamely nőnek, annak – vagy akiknek a nő a hatalma alatt állt – akarata és tudta ellenére, buja vágy kielégítése céljából való elhurcolása. A tervezet úgy rendelkezett, hogy a büntett minőségét az elrabolt személy „rendi állapota és jelleme” szabta meg, sőt súlyosító körülményként értékelte, ha az elrabolt nő az elrablójától nagyon eltérő társadalmi helyzetben volt. A korabeli jogfelfogást tükrözte azon enyhítő körülmény, amely szerint enyhébb megítélés alá esett a tett, ha az elrabolt nőszemély „egyébként is tisztességtelen életet élt”. Lásd bővebben: Az első (1795-ös) büntetőkódex a büntettekről és azok büntetéséről, XXXVI. szakasz 1-8. §. A törvénytervezet szerint kerítés volt minden olyan cselekedet, amely által valaki szándékosan elősegítette más tisztaságának prostitúcióját. Utóbbi törvényi tényállás is tartalmazta azt a követelményt, hogy a bírónak mérlegelnie kell többek között a megrontott személy erkölcsét és társadalmi helyzetét. A deliktum büntetése gondatlan elkövetés esetében egy naptól három hónapig terjedő börtön, szándékos esetben három hónaptól egy teljes évig terjedő börtön lett volna a tervezet szerint, a szegényoszlopnál történő kipellengérezéssel és teljes kártalanítással együtt. Sajnálatos módon e büntető törvény tervezet nem emelkedett törvényerőre. Lásd bővebben: Az első (1795-ös) büntetőkódex a büntettekről és azok büntetéséről, XLIX. szakasz 1-4. §. A művelt Európa elismerését is kivívó magyar 1843. évi büntető törvénykönyvi javaslat három évig terjedő rabsággal fenyegette a férjet vagy a szülőt, aki a feleségét vagy a gyermekét bujasági célokra bérért vagy haszonért másnak szándékosan átadta. Lásd bővebben: PAULER, Büntetőjogtan 129-130.

cselekmény általi közbotrányokozást és végül – az első Büntető novellát (1908. évi XXXVI. törvénycikk) követően – a kerítést és a leánykereskedést.⁵⁰¹

Az értekezés témája szempontjából a fenti törvényi tényállások közül a csábítás majd a kerítés szabályozása a legjelentősebb. A Btk. a korábban a kerítés törvényi tényállásán belül szabályozott cselekményekre az 1908-as Büntető novella hatályba lépéséig a csábítás törvényi tényállását tartalmazta, amely annak valamennyi esetét nem helyezte büntetőjogi védelem alá, kizárólag nőnemű sértett sérelmére és kizárólag a felügyeleti hatáskörben elkövetett eseteket büntette, így az elkövető a szülő, gyám, gondok, nevelő, tanító vagy felügyelő lehetett. A Btk. 247. §-ában a kerítés egy speciális esete, a csábítás elnevezéssel megfogalmazott tényállás első alakzata szerint öt évig terjedhető fegyházzal volt sújtható az a szülő, aki törvényes vagy természetes nőgyermekét mással nemi közösülésre, illetve törvényes vagy természetes gyermekét mással nemi vagy természet elleni fajtalanság elkövetésére csábította. A tényállás második alakzata szerint ugyanígy volt büntetendő az is, aki a gyámságára, gondnokságára, nevelésére, tanítására vagy felügyeletére bízott személyt csábította ezen cselekményekre. *Angyal Pál* büntetőjogász szerint a bűncselekmény jogi tárgya „a társadalom szexuálszociális értékrendjének normalitásához, másfelől a sértett erkölcsiségéhez, testi fejlődéséhez és egészségéhez, valamint a nemi életnek önelhatározásból való lebonyolítása szabadságához fűződő érdek” volt.⁵⁰² Az elkövetési magatartás, vagyis a nemi közösülésre, illetve nemi vagy természet elleni fajtalanságra csábítás *Angyal* szerint nem csupán rábírást jelentett, hanem minden olyan aktív magatartás beletartozott, amely a passzív alanyt az említett cselekmények végzésére motiválta.⁵⁰³ A Kúria 89. számú döntvénye kimondta, hogy nem valósította meg a tényállást az, aki nem mással, hanem saját magával végzendő nemi cselekményre csábította a sértettet.⁵⁰⁴

Ugyan külön nem nevesítve, de tartalmazta a Btk. a nőrablás tényállását is, mégpedig „a személyes szabadság megsértése magánszemélyek által” cím alatt szabályozott cselekmények között. Utóbbi tényállás szerint aki fajtalanságra vagy házasságkötésre irányzott célból valamely nőszemélyt annak akarata ellenére, erőszakkal, fenyegetéssel vagy ravaszsággal hatalmába kerített, elvitt vagy

⁵⁰¹MEZEY, Büntetőjog és szexualitás 4.

⁵⁰²ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 123.

⁵⁰³ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 146.

⁵⁰⁴ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 148.

letartóztatott, öt évig terjedő fegyházzal volt büntetendő (a sértett fél indítványára amennyiben súlyos testi sértés nem valósult meg).

Az 1908-ban megjelent első Büntető novella⁵⁰⁵ a szemérem elleni bűncselekmények közül a csábítás büntetének meghatározásán változtatott: a továbbiakban kerítésnek nevezendő bűncselekmény törvényi tényállását jelentősen – a jelenleg hatályos meghatározását megalapozva – kibővítette, a lehetséges elkövetők körét kiszélesítette és a felelősségre vonást szigorította. Kerítést az követett el aki valamely, a 20. életévét be nem töltött „tisztes nőt házasságon kívüli nemi közösülés vagy fajtalanítás céljára önérdékből más részére szándékosan” megszerzett vagy erre törekedett (43. §), ekkor a kerítés vétségi alakzata valósult meg. Amennyiben az elkövető valamely tisztes nőt – annak életkorától függetlenül – szándékosan rábírt, hogy az előbbieken említett célból bordélyházban vagy más, ahhoz hasonló intézményben folytasson tevékenységet, ha a sértett nem töltötte be a 20. életévét, az elkövető kerítés büntetését, 20. életévét betöltött passzív alany esetében pedig a kerítés vétségét valósította meg. Ha a tettes „valamely nőt bordélyházban vagy hasonló üzletben akarata ellenére bármely okból” visszatartott, a kerítés büntetése valósult meg (44. §). A novella négy minősített esetet szabályozott, amelyek közül az erőszakos nemi deliktumok szempontjából azon eset fontos, amelynek értelmében a sértett korára és erkölcsiségére tekintet nélkül kerítés büntetéséért kellett felelősségre vonni azt, aki a kerítést erőszakkal, fenyegetéssel vagy csalárdsággal valósította meg. A büntetés a cselekmény minősítésétől függően fogházban, börtönben vagy fegyházban letöltendő, változó időtartamú szabadságvesztés volt.

A fent kifejtettek értelmében a magyar Büntető Törvénykönyv tehát egészen 1908-ig egyáltalán nem büntette a valós életben virágzó megélhetési bűnözést, a leánykereskedelmet. Egyedül egy 1869-es miniszteri rendelet nyilvánította kihágásnak a fiatal nők külföldi bordélyba csábítását,⁵⁰⁶ talán ez is közrejátszott abban, hogy a külföldi nyilvánosházak lakói között sok ún. hungara volt⁵⁰⁷. A kerítés büntetésének elmulasztását azzal indokolták, hogy magát a cselekményt nehéz bizonyítani, továbbá az áldozat is csak károsodik az ügy által. A kéjnéző még az 1908-as módosítást követően is ki volt zárva a büntetőjogi védelemből, hiszen a kor felfogása szerint a kerítéssel

⁵⁰⁵1908. évi XXXVI. tc.

⁵⁰⁶FINKEY, A magyar büntetőjog tankönyve 646.

⁵⁰⁷MEZEY, Magyar jogtörténet 287-288.

előidézett erkölcsi bukás csak a tisztességes nőket sérthette, hiszen a kéjnök esetében hiányzott a védeni kívánt érték.

Márkus Dezső, a korszakban ítélező kúriai bíró, a *Nő és a társadalom* című folyóirat hasábjain üdvözölte 1908 évben a büntető törvények módosításáról szóló törvényjavaslatot, amelynek a nőmozgalom szempontjából is nagy horderejű rendelkezései voltak. A szerző véleménye szerint a szentesítés alatt álló törvényjavaslat a leánykereskedés meggátolása érdekében tartott londoni és párizsi hivatalos konferencia (Gongrés international pour la repression de la traite des Blanches) határozatainak megfelelően szabályozta ezt a kérdést. Az első Büntető novella 43. §-a csak a „tiszteséges” nőt oltalmazza, a bíróra bízva e fogalomnak esetről-esetre történő meghatározását. A kúriai bíró álláspontja szerint azok, akik testükkel üzérkedtek természetesen nem vonhatók e fogalom körébe, de nem csak az „tiszteséges”, aki nemi szempontból érintetlen. Kiemelte a szerző azt is, hogy a törvény nemcsak a húsz évnél fiatalabb leányt védte, hanem a húsz éven alul levő asszonyt is abból kiindulva, hogy a házasságkötés egymagában nem adja meg a testben és értelemben fejletlen nőnek azt az érettséget.

Márkus Dezső megállapította, hogy a törvényhozó a büntetőjogi védelmet tágabb körre terjesztette ki, mint a hasonló tárgyú 1903. április 3-i francia törvény azzal, hogy a „megszerzés” szót a törvényhozó tudatosan használta. Ezzel a magyar törvény nem tartotta szükségesnek a büntethetőséghez sem a megtévesztést, sem az erőszakolást, még a nővel való közvetlen érintkezést sem kívánta meg. Üdvözölte, hogy a törvény 46. § 3. bekezdése végre büntetni rendelte a külfölddel való leánykereskedést.⁵⁰⁸

3.2. A prostitúciós tevékenység országos szabályozása 1880 és 1918 között, a kéjnök tevékenységének büntetőjogi megítélése

A bujálkodás törvényi szabályozása a 19. századi törvényi jogunkból hiányzott, a *Csemegi*-kódex nem rendelte büntetni a prostitúciós tevékenységet. Tőlünk nyugatra az osztrák 1867. évi Büntető Törvénykönyv a helyi rendőrségre bízta a büntetésüket, kivéve akkor, ha a kéjnök, aki a nyilvánosság számára feltűnő botrányt okozott, ifjakat

⁵⁰⁸MÁRKUS, A nő védelme 134-135.

csábított vagy buja korban tudva folytatta fajtalan üzletét, mert ebben az esetben egytől három hónapig terjedő szigorú fogsággal fenyejtette.⁵⁰⁹

Az első prostitúciót érintő törvényünk a bujakor kezeléséről rendelkező közegészségügyi törvény volt 1876-ból,⁵¹⁰ továbbá a kihágásokról szóló magyar Büntető Törvénykönyv kéjनोंkre vonatkozó passzusa.⁵¹¹ Az 1879. évi XL. törvénycikk, vagyis a kihágási Btk. 81. §-a úgy rendelkezett, hogy a „Kéjनोंk, a kik a reájuk vonatkozó hatósági szabályokat meg nem tartják: egy hónapig terjedhető elzárással büntetendők.” A közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. törvénycikk 91. §-a pedig kimondta, hogy „A kéjnelgési ügy, amennyiben a közegészségre vonatkozik, rendeleti úton szabályoztatik.” Ennek ellenére egészen 1926-ig nem született ilyen, a prostitúció rendszertét országosan szabályozó dokumentum.⁵¹²

A közveszéyles munkakerülőkről szóló 1913. évi XXI. törvénycikk bevezetett egy a prostitúcióval összefüggő új bűncselekményt, a kitartottságot, a jogszabály 4.§ 2. pontja kimondta ugyanis, hogy vétségért volt büntetendő, aki kéjनोंvel vagy tiltott kéjnelgésből élő nővel tartatta el magát.⁵¹³

A szabályozás hiánya miatt a törvényhatóságok kénytelenek voltak saját területükön szabályrendeleteket alkotni. A helyi szabályrendeletek többnyire kiutasítással, közmunkára ítélessel vagy testi fenyejtéssel sújtották a tevékenységet végzőket.⁵¹⁴ *Schreiber Emil* 1917-es monográfiájában arról számolt be, hogy „Egy városi és tizenhét megyei törvényhatóság kivételével minden törvényhatóságnak van ilyen szabályrendelete”⁵¹⁵.

A belügyminiszter a 120.835/1913. B. M. számú rendelettel felhívta a törvényhatóságokat a kor követelményeinek megfelelő szabályok alkotására. A prostitúciós tevékenység országos szintű egységes szabályozásáról végül az 60.100/1926. B. M. számú rendelet gondoskodott, amelynek nagy jelentőségű rendelkezése volt, hogy 1928. évi május 1-jével megszüntette a bordélyházak működését, és ezt követően már csak a magán és nyilvános találkahelyek, illetőleg

⁵⁰⁹PAULER, Büntetőjogtan 126-127.

⁵¹⁰A közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. tc. 89. §.

⁵¹¹Az 1879. évi XL. t.-c. 81. §-a szerint a kéjनोंk, akik a reájuk vonatkozó szabályokat nem tartják be, egy hónapig terjedő elzárással büntetendők.

⁵¹²60.100/1926. B.M. számú rendelet. In: BÍRÓ, A prostitúció 3. In: GILÁNYI, A nők elleni erőszak 128-130.

⁵¹³GILÁNYI, A nők elleni erőszak 136.

⁵¹⁴PAULER, Büntetőjogtan 125.

⁵¹⁵SCHREIBEL, A prostitúció 67.

kéjnételepek engedélyezésére volt lehetőség.⁵¹⁶ A korszakban megjelent szabályozás nem hozott érdemi eredményeket. Ennek legfőbb oka az volt, hogy amíg a nő gazdasági önállósága nem volt biztosított, a szabályok csak tüneti kezelést jelenthettek.⁵¹⁷

3.3. A kéjlegésügy kezdeti szabályozása Pesten és Budán

Városaink közül először Pesten és Budán alakult ki a prostitúció hagyományos értelemben vett intézménye. Ennek az volt az előzménye, hogy az üzletszerű kéjlegés tolerálásának a szifilisz 16. századi járványszerű megjelenése véget vetett és *Mária Terézia* 1765 után bezáratta az összes bordély Ausztriában,⁵¹⁸ ezzel együtt a hivatásos kéjnéteket egyszerűen magyar területre „hajóztatta”. A Wasserschub évente kétszer 150-300 főnyi rakománnyal érkezett 1752 és 1769 között. Még *II. József*, de uralkodása kezdetén *I. Ferenc* is rendészeti kérdésként kezelte a prostitúciót.⁵¹⁹ Fontos megjegyezni, hogy az osztrák uralkodók a kéjnétekhöz hasonlóan büntették az erkölcstelen férfiakat is.⁵²⁰ 1816-ban a Helytartótanács elrendelte, hogy Pesten a prostituáltakat kötelezzék munkavállalásra, visszaesés estén pedig az idegeneket toloncolják ki, a helybelieket közmunkával büntessék. 1848-ban a kereskedelmi minisztérium elrendelte az egészségügyi ellenőrzésüket.⁵²¹

A Pest-budai prostitúció az 1848/49-es forradalom és szabadságharc vérbe fojtását követően fellendült, az önkényuralom 12 éve alatt virágkorát érte a korrupció és kiépült a nemzetközi szintű leánykereskedelem.⁵²² A prostituáltaként megbélyegzett lányok és asszonyok jelentős része szegény volt és megélhetési problémával küzdött, amelyhez még hozzájárultak a lakásszerzés nehézségei is. A legtöbb prostituált az állástalan cselédek, munkanélküli munkáslányok és pincérnők közül került ki. A korabeli statisztikák is mutatták, hogy a szegénység sokkal inkább morális kérdésként merült fel, ha a nőkről volt szó, mint a nincstelen férfiak esetében. A fogházba zárt koldusok és csavargók csupán 20%-a volt nő, míg a prostitúció miatt bezárt nőket is számításba véve ez az arány már 30-40 % körüli volt. Végzetessé akkor váltak a női és

⁵¹⁶A m. kir. belügyminiszter 1927. évi 160.100/1926. számú körrendelete, a prostitúció szabályozásáról. In: KÁNTÁS, Kérdőjelek a prostitúció körül 357. In: GILÁNYI, A nők elleni erőszak 130-132.

⁵¹⁷ZIMMERMANN, A magyar nőmozgalom 32.

⁵¹⁸BÍRÓ, A prostitúció 46-47.

⁵¹⁹MIKLÓSSY, A budapesti prostitúció 17-21.

⁵²⁰SCHREIBEL, A prostitúció 39.

⁵²¹DOROS, A prostitúció ellenőrzésének reformjáról 66.

⁵²²MIKLÓSSY, A budapesti prostitúció 28-37.

férfi szegénység közötti megítélés következményei, amikor felismervén, hogy a munkanélküliség nem minden esetben lustaság vagy bűnözői hajlam következménye, a szegényeknek támogatásokat nyújtottak, amelyből a nők kívül rekedtek, őket ugyanúgy erkölcsileg bukottak tekintették, mint korábban.⁵²³

A 19. század második felében Budapesten is köztudott volt, hogy az egyre elterjedtebb bujakor közösülés útján terjedt és annak legfőbb forrásai a kéjhölgyek voltak. Az egyre sürgetőbb szabályozás eredménye az volt, hogy Pest város tanácsa 1867. október 30-án meghozta a Bordélyházak és kéjhölgyek iránti szabályrendeletét (33.474/1867. (X.30.),⁵²⁴ amelyet sorra követték a helyi rendeletek. A kor szelleme szerint a bordélyrendszer keretei közé kívánták szorítani a prostitúciót, azonban a „titkos prostitúciót” meggátolni nem tudták.

Az 1867. évi átfogó szabályozás szerint a prostitúció egyetlen engedélyezett szintere a bordély lett, amelynek fenntartására türelmi bárcát kizárólag 30 év feletti nő kaphatott. Egy bordélyban legfeljebb 15 nő dolgozhatott, de a magánprostitúciós tevékenység kizárása érdekében a rendelet az alkalmazott kéjnők minimális számát (5 fő) is meghatározta, továbbá azt is előírta, hogy a házban az engedélyezett létszámon felül csak olyan cselédek dolgozhattak „kikről koruk és külsejüknél fogva feltehető, hogy testükkel keresetet nem űznek”. A bordélyok számának növekedését azzal igyekeztek gátolni, hogy a kávéházakban és a mulatókban tiltott volt az alkohol tartalmú italok árusítása, sőt a hangos zene és a multság is.

Ugyan az 1867-es rendelet szerint szigorú büntetés várt a 17. életévét be nem töltött leány alkalmazójára, a rendelet 1909. évi módosítása már ezen szabály alól is kibúvót szolgáltatott azzal, hogy a fejlett és erkölcsileg már nem menthető leányok esetében kivételt tett. A prostituált minden negyedik napban köteles volt orvosi vizsgálatra jelentkezni, amelynek költségét is állnia kellett⁵²⁵ és csak az egészségügyi feltételeknek való megfelelés esetében kapott türelmi bárcát.

Az 1867-es rendelet alapján összesen 40 nyilvánosház nyert működési engedélyt Budapesten, mégis nem egészen egy évtized múltán csak a VI., VII. és VIII. kerületben már jóval több volt a számuk ennél és talán Európában nem volt egyetlen város sem, ahol a sokszor 12 év alatti prostituáltak száma nagyobb lett volna.

⁵²³SCHREIBEL, A prostitúció 106.

⁵²⁴MIKLÓSSY, A budapesti prostitúció 37.

⁵²⁵GILÁNYI, A nők elleni erőszak. Munkahelyi vita anyaga. 134-135.

A rendelet hibája volt, hogy a magánkéjűekkel és az egészségügyi szempontból legnagyobb kockázatot jelentő „titkos prostitúcióval” nem foglalkozott és nem tudott mit kezdeni az alkalmi prostitúcióval sem. Ennek is köszönhető, hogy 1877-re, tehát három év alatt (!) 100% mértékben nőtt a szifiliszos megbetegedések nyilvántartott száma, amely nyilvánvalóan az orvosi ellenőrzéssel nem érintett titkos prostitúció eredménye volt.⁵²⁶

1884-ben a prostitúcióra vonatkozó új rendelet jelent meg Szabályrendelet a bordélyügyről (837/1884) címen, amely már szabályozta a magánkéjűk működését, engedélyezve e tevékenységet. A századfordulón megjelent az egészségi lap és a magánlakásban lévő találkahely intézménye, megjelentek az ún. „diszkrét kéjűk” és megmaradtak a hivatásosak és bordélyok lakói is. A súlypont a szabályozásban a rendőri ellenőrzés helyett áthelyeződött a betegek szűrésére, kezelésére és a megelőzésre.⁵²⁷

3.4. A hiányos szabályozás társadalmi hatása a dualizmus korában

A leánykereskedelem tényállásának törvényi hiánya számos sajnálatos következménnyel járt. Bár a magyarországi leányexport, mint üzlet már a török hódoltság idején nagyszabású volt és ugyanakkor Ausztria sem maradt el semmiben a „pogány” mögött, Pest 1815 után lett a leánykereskedelem központja. A „hungara” kifejezés a történelmi Magyarországról érkezőt jelentette, a magyarországi leányexportnak a cári Oroszország is fontos helyszíne volt. A kibontakozott lánckereskedelem útján Temesvár és Brassó jelentették a hazai végállomást, ahonnan Szerbiába, illetve Romániába vezetett az út, később még távolabb.⁵²⁸ A magyar kéjhölgyek keresettek voltak világszerte, így a szuezi csatorna 1870-es megnyitási ünnepségére nagyobb kontingens „fehér rabszolga” (hungara), főleg magyarországi leány került önként (vagy kevésbé önként) Egyiptom bordélyaiba, háremeibe. (ún. „hungara-botrány”),⁵²⁹ de a Közel- és Távols-Keleten, sőt Dél-Amerikában is nagy keletje volt a magyar nőknek.

⁵²⁶MIKLÓSSY, A budapesti prostitúció 52-54.

⁵²⁷MIKLÓSSY, A budapesti prostitúció 65.

⁵²⁸MIKLÓSSY, A budapesti prostitúció 69-73.

⁵²⁹FORRAI, Részletek a magyar leánykereskedelem és prostitúció történetéből 83.

A belügyminisztérium számos alkalommal küldött figyelmeztető leiratot a törvényhatóságokhoz a kerítők működésének meggátolására, ennek ellenére Pestet az 1870-es évekre teljesen behálózta a leánykereskedők, felhajtók és kerítők serege. A rendőrségi archívumok hajmeresztő eseteket őriztek: a felhajtók előszeretettel álltak lesben a szülészeti klinikák előtt, hogy az elbocsátott leányanyák kiszolgáltatott helyzetét kihasználják, hiszen őket 3-4 nappal a szülés után legyengült állapotban az utcára tették. Ilyen helyzetben kezdeti tiltakozások ellenére, legtöbbször elfogadták a külföldön felajánlott jól jövedelmező állást, sőt voltak olyan források is, amelyek felvetették a gyanúját annak, hogy a szállítók sorában a rendőrség állt az első helyen.⁵³⁰

Még a 20. század elején is rendre elutasította a bíróság a ravasz csellel törbe csalt, megbecstelenített nők keresetét, a bukott nőnek hinni nem lehet szentenciával. *Miklóssy János*, a budapesti prostitúció történetéről írott munkájában mesélte el a *B-s Berta* ügyét. A B-s Berta családnevét még a források sem említették, ugyanis egy tekintélyes egyházfejedelem unokahúga volt. A szép és művelt *Bertát*, mint egyetlen gyermeküket, a birtokigazgató édesapa, a főpap testvére és édesanyja gondosan nevelték, éppen történetünk idején tért haza egy neves drezdai leánynevelő intézetből. Kiváló tanulmányi eredményeit jutalmazva az 1870-es évek elején a család az egyik telet Pesten töltötte, hadd „farsangolja” ki magát eladósorba jutott gyermekük, akinek ez lett a veszte. A bájos teremtesre egy Pesten tartózkodó angol mérnök szemet vetett, azonban nem tudván a közelébe férkőzni, felkereste a város egy leghírhedtebb kerítőnőjét, *H. Jucit*. Az angol úr a kerítőnő szolgáltatásaiért 10.000 osztrák forintot fizetett és egyetlen kikötése az volt, hogy az akkori szokással ellentétben ne altassák el a kiszemelt lányt. Tíz nap sem telt el és a mit sem sejtő hajadon már *H. Juci* lakásában tárgyalt, ördögi cseltől elcsábítottan. Hiába próbált volna menekülni a bezárt házból, ott senki sem tartózkodott. Mikor felismerte helyzetét, elájult és magához térvén nem voltak kétségei a történetek felől. Egy uszályról a Dunába ugrott, de egy rendőr kimentette. *H. Jucinak* természetesen semmi baja nem lett, hiszen ő tisztességesen fizette a rá kirótt sápot *Thaisz* főkapitány hitvesének és a rendőrbiztosnak és különben is, ki tanúsítja, hogy a panaszos erőszak áldozata lett és nem nyereségvágyból tette, amit tett, amire a kerítőnőnek tanúi voltak. *Bertát* egy leánykereskedő kezére adták, aki rögtön értékesítette egy bordélyban. Amikor a szülők végre értesültek róla, mi történt a

⁵³⁰MIKLÓSSY, A budapesti prostitúció 77-81.

gyermekükkel, már késő volt és – tekintettel az egyházfő presztízsére és egy minisztériumi főtisztviselő tanácsára – halottként siratták el lányukat. A hivatalnok tanácsát szavatolta a korabeli joggyakorlat.⁵³¹

3.5. A leány és a nőkereskedelem, valamint a prostitúció kapcsolata

A 19-20. század fordulóján a prostitúció szoros kapcsolatban állt az emberkereskedelemmel, ugyanis szinte kizárólag prostitúciós célra irányuló nő és gyermekkereskedelemről lehetett beszélni a vizsgált korszakban.⁵³² Ahogy azt a fentebb kifejtettek alapján láttuk, e korszakban Magyarországon a prostitúció szabályozása vonatkozásában a reglementációs szemlélet érvényesült, amely a tevékenység végzését nem tiltotta, hanem igyekezett azt meghatározott keretek közé szorítani a közérkölc és a közegészség védelme érdekében. A szabályozás előírta a „kéjnök” regisztrációját és a rendszeres erkölcsrendészeti, valamint orvosi felügyeletét.⁵³³ Nem volt a jelenségre vonatkozó önálló, átfogó jellegű törvény, de a rendeleti szintű szabályozás is részleges volt.⁵³⁴

A kerítésnek az 1880-ban hatályba lépett Csemegi-kódexben meghatározott, szűkre szabott büntetőjogi szankcionálása nem tette lehetővé a leánykereskedelem elleni hatékony fellépést. Az első nemzetközi szerződés a témában 1904-ben kötött, ez volt az ún. fehér kereskedelem elleni megállapodás, amely a leánykereskedés ellenőrzését és megakadályozását célzó rendészeti intézkedéseket tartalmazott. Az Egyezmény előírta, hogy a megtévesztéssel vagy erőszakkal megvalósított cselekmény elkövetői „kinyomoztassanak”, hogy minden tagállamban legyen olyan hatósági szerv, amely e kérdéssel foglalkozik. A megállapodást Magyarországon csak 1912-ben hirdették ki.⁵³⁵

Párizsban, 1910. május 10-én tizennégy tagállam vállalt kötelezettséget a leánykereskedelem bűncselekményként való büntetésére. A magyar országgyűlés a Párizsi Egyezmény rendelkezéseit az 1912. évi LXII. törvénycikkben emelte a törvény rangjára és a „fehér rabszolgaság” ellen társadalmi téren is felvette a harcot. Ekkor alakult meg a Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen is, melynek elnöke

⁵³¹MIKLÓSSY, A budapesti prostitúció 116-118.

⁵³²FEHÉR, Az emberkereskedelem 115.

⁵³³SCHREIBEL, A prostitúció 57.

⁵³⁴SCHREIBEL, A prostitúció 67.

⁵³⁵International Agreement for the suppression of the „White Slave Traffic” (Paris, 18 May 1904). In: GILÁNYI, A nők elleni erőszak 126-154.

Prohászka Ottokár püspök és *Tisza István* miniszterelnök lett, radikális változás e téren azonban csak az első világháborút követően történt.⁵³⁶

Az 1910-es Párizsi Egyezmény már büntetőjogi jellegű rendelkezéseket is tartalmazott. Az 1. cikke úgy rendelkezett, hogy „Büntetni kell azt, a ki oly célból, hogy mások szenvedélyeit kielégítse, kiskorú asszonyt vagy leányt, bárha beleegyezésével is, kéjelgés céljára megkerít, magával visz vagy házi köréből eltávolít, még ha a bűncselekmény tényálladékának egyes elemei különböző országok területén valósultak is meg.” Nagykorú nők esetében a büntetendő cselekmények köre szűkebb volt, csak abban az esetben kívánták kriminalizálni e magatartásokat, ha azokat az elkövető erőszakkal, fenyegetéssel, hatalommal való visszaéléssel vagy egyéb kényszer alkalmazásával tette (2. cikk). Kiskorúnak – az Egyezmény alapján – a huszadik életévét be nem töltött személyt kellett tekinteni. A nők bordélyház részére való értékesítését nem rendelte büntetni, és szintén nem rendelkezett arról az esetről, ha a prostituáltat a bordélyházban akarata ellenére visszatartották.

Az 1912. évi XLIX. törvénycikkhez fűzött indokolás szerint a megállapodásban és az Egyezményben foglaltaknak a hazai jogszabályok teljes mértékben megfeleltek. Valójában azonban az I. Büntető novellát követő rendelkezések nem teljesítették valamennyi követelményt, mivel a 20. életévüket be nem töltött személyek megszerzése (kerítés) alapesetben csak akkor volt büntethető, ha a nő tisztességesnek minősült és a cselekményt önérdékből valósították meg.

Márkus Dezső fentebb ismertetett álláspontja szerint az első Büntető novella, az 1908. évi XXXVI. törvénycikk 43. §-ában található „tisztességes” nő fogalmának az eseti meghatározása az eljáró bíróra volt bízva. A kúriai bíró álláspontja szerint azok, akik testükkel üzérkedtek természetesen nem vonhatók e fogalom körébe, de nem csak az „tisztességes”, aki nemi szempontból érintetlen.⁵³⁷ Ez a meghatározás megfelelt a Csemegi-kódex 236. §-ához (megfertőzés büntette) fűzött miniszteri indokolásban foglaltaknak, amely szerint a törvényi tényállásban szereplő „tisztességes leánnyal” kifejezés – amelyet már Szent László törvényei is alkalmaztak az erőszakos nemi közönség büntett kapcsán⁵³⁸ – nem indokolta annak vizsgálatát, hogy vajon a leány érintetlen volt-e, a kifejezés csak a feslett életű, a köztudomás szerint megromlott

⁵³⁶MIKLÓSSY, A budapesti prostitúció 89.

⁵³⁷MÁRKUS, A nő védelme 134-135.

⁵³⁸Idézi: LÖW, A magyar büntetőtörvénykönyv. I. kötet 539.

hölgyet zárta ki az oltalom alól.⁵³⁹ Az 1908. évi XXXVI. törvénycikk annak ellenére tette a kerítés vétségének törvényi tényállás megfogalmazása során a fenti különbségtételt – amely a büntetőjogi védelmet csak a „tisztességes” nőkre terjesztette ki, hiszen a 43. § akként rendelkezett, hogy „kerítés vétségét követi el, a ki valamely tisztességes nőt házasságon kívüli nemi közösülés vagy fajtalanság céljára önérdékből más részére szándékosan megszerez vagy megszerezni törekszik, ha a nő életének huszadik évét még be nem töltötte” – hogy a Csemegi-féle Btk. – annak normaszövege szerint – már nem csak a „tisztességes” nőkre szorította a büntetőjogi védelmet, ami az erőszakos nemi közösülés büntetést illette. Megtaláljuk a miniszteri indokolásban, hogy a tervezet tárgyalása során végül azért nem tartották szükségnek külön büntetési tétel meghatározását erre az esetre, mert úgy vélték, hogy kétségtelenül lényeges enyhítő körülménynek fog számítani ezen eset és a Btk. 90. §-ának a büntetés korlátlan enyhítésére vonatkozó alkalmazása az igazságos büntetés kimérésére ez esetben is megadja a lehetőséget, sőt az utasítást, amely tétel a Kaposvári Királyi Törvényszék ítélezési gyakorlata alapján igazolható is volt. A gyakorlatban a korábbi szemlélet továbbélt és érvényesült, ezért alkalmazta a bíróság a korlátlan enyhítés lehetőségét a büntetés kiszabás a során az általam a disszertáció következő címében ismertetett esetben úgy, hogy a sértett előéletét egyetlen (férfi!) tanú vallomása alapján értékelte. Meg kell jegyezni, hogy a kerítés büntetvényének a szabályozása során a Btk. már nem tett erkölcsi megkülönböztetést: az 1908. évi XXXVI. törvénycikk 45. §-a szerint „Tekintet nélkül a sértett nő korára és erkölcsiségére a kerítés büntett, ha a tettes 1. családsággal, erőszakkal vagy fenyegetéssel követi el a cselekményt; 2. a cselekményt hozzátartozója (Btk. 78. §), nevelés, tanítás vagy felügyelet végett rábízott vagy neki alárendelt nő ellen követi el; 3. a nőt külföldre szállítja vagy szállíttatja; 4. a kerítéssel üzletszerűen foglalkozik vagy kerítés miatt már egyszer büntetve volt büntetésének kiállítására óta tíz év még el nem telt.

Annak ellenére nem volt törvény által meghatározva a tisztességes nő fogalma, hogy a Btk.-ban több törvényi tényállásban megjelent, így a kerítés vétsége és a megfertőzés büntetvényi tényállása szerint a büntetőjogi védelem csak a tisztességes nőkre szorított. Az erőszakos nemi közösülés büntetvényi tényállásából kikerült ugyan, de kitűnt a miniszteri indokolásból – és a gyakorlatból is – hogy a

⁵³⁹MNL SML 1903-1916. VII.12.b.3 doboz, B.500/1903.

bíróságok alkalmazták ez esetben a büntetés enyhítésének korlátlan lehetőségét. Az egységes álláspont szerint, aki a testével üzérkedett nem volt tisztességes, de ezt esetről-esetre a bíró határozta meg és nem is igényelt orvosi vizsgálatot. A kerítés elleni hathatósabb fellépésre azonban csak a vizsgált korszakhatáron túl került sor.⁵⁴⁰

3.6. A nőegyletek tevékenységének hatása a leánykereskedelem állapotára

A 19-20. század fordulójára nemcsak Magyarországon, de nemzetközi szinten is egyre több nőegylet alakult. 1888-ban Londonban alakult meg az Internacionalista Council of Women (ICW; Nemzetközi Nőtanács), 1906-ban az International Woman Suffrage Alliance (IWSA; Nők Nemzetközi Választójogi Szövetsége). Ez az időszak tekinthető a magyarországi nőmozgalmak működésének legintenzívebb és legeredményesebb időszakának is,⁵⁴¹ 1907-ben alapították a *Nő és a Társadalom* című folyóiratot, amelynek működtetésében alapvető szerepe volt a korabeli feminista nőmozgalom egyik kiemelkedő alakjának, *Bédy-Schwimmer Rózá*nak. A folyóiratot egészen 1913-ig két egyesület, a Feministák Egyesülete és a Nőtisztviselők Országos Egyesülete működtette.⁵⁴²

Schwimmer Róza a *Nő és a Társadalom* című folyóiratban már 1907-ben hangsúlyozta, hogy a leánykereskedelem, az ún. Hungara-export a prostitúció állami szabályozása, a kerítésről szóló törvény hiányainak, valamint annak is köszönhető, hogy a magyar szabályosan felajánlja, reklámozza a szép asszonyait a külföldi látogatók

⁵⁴⁰1925-ben hirdették ki Magyarországon a Genfben 1921-ben született, a nő- és gyermekkereskedelem tilalmáról szóló egyezményt (International Convention for the Suppression of the Traffic in Women and Children (Geneva, 30 September 1921) kihirdette az 1925. évi XIX. tc.) A részes tagállamok immár - az 1910-es Párizsi Egyezmény 1. cikkében meghatározott magatartások tekintetében - mindkét nemhez tartozó gyermeknek biztosítani kívánták a védelmet. A kiskorúság életkori határát ugyanakkor felemelte a 21. életévre. Az Egyezményt kihirdető 1925. évi XIX. törvénycikk módosította az I. Büntető novella kerítésre vonatkozó rendelkezéseit a nemzetközi követelménynek való megfelelés érdekében. Ennek értelmében a büntetőjogi védelmet kiterjesztették a férfiakra is (1925. évi XIX. tc. 2.§). Az értekezés témája szempontjából a következő jelentős állomás 1935-ben következett, amikor kihirdetésre került Magyarországon a nagykorú nők sérelmére elkövetett emberkereskedéssel szembeni fellépésről szóló 1933-as genfi egyezmény (International Convention for the Suppression of the Traffic in Women of Full Age (Geneva, 11 October 1933), kihirdette az 1935. évi XX. tc.). Az Egyezmény, amely kifejezetten a felnőtt nőkre vonatkozott, a nők prostitúció céljából történő külföldre szállítását kívánta akadályozni, és büntetni rendelte a sértett beleegyezésével történő nemzetközi nőkereskedelmet is. Lásd bővebben: FEHÉR, Prostitúció és emberkereskedelem123.

⁵⁴¹KÉRI, *Hölgyek napernyővel* 78-90.

⁵⁴²Rosa Schwimmer Collection. New York Public Library Mss Col 6398. Életéről lásd ZIMMERMANN, A magyar nőmozgalom. In: KERESZTY, A női szerepek tematizálása 187-197.

részére. „Amíg pedig szabályozott asszonytest-árulás lesz, addig keresik az árút és amíg árút keresnek, addig lesz”.⁵⁴³

A fővárosban 1909-ben napvilágot látott új rendelet a nőegyesületek tevékenységének volt köszönhető, fő célja pedig a „titkos prostituáltak” elleni védekezés és a kéj nők kizsákmányolás elleni védelme volt. A nőmozgalmak legfőbb eredménye az volt, hogy hivatalosan is lehetővé tették a nőket védő közösségek és a rendőrség együttműködését, ennek eredményeként 1912-ben asszonyok pár fős csoportja kezdte meg munkáját a budapesti főkapitányság erkölcsrendészeti osztályán annak érdekében, hogy a regisztrációra jelentkezőket lebeszéljék a szándékukról, még munkát és szállást is próbáltak szerezni nekik.

A századfordulón a nőmozgalmi aktivistákat nagymértékben foglalkoztatta a nagyvárosi prostitúció. Képviselői nem kívánták összetéveszteni a kéj jelzés fölötti ellenőrzés megszüntetésének követelését a korlátlan szexuális piac létrejöttének elősegítésével, csak a prostituáltakkal, illetve az akként megbélyegzett személyekkel szembeni rendőri túlkapások ellen kívántak fellépni.⁵⁴⁴ A Magyar Nőegyesületek Szövetsége 1912-ben azt javasolta, hogy a regisztráció alsó korhatárát egységesen 18 évben határozzák meg, a szakirodalomban némelyek a 20. életévhez kötötték volna, de az életkor emelésére nem került sor.⁵⁴⁵

3.6.1. Bédy-Schwimmer Róza rövid életútja

Bédy-Schwimmer Róza (1877–1948) a magyar feminista mozgalom egyik úttörője eredetileg énekesnő volt, de később az újságíró pályát választotta. 1897-ben a Nőtisztviselők Országos Egyesületének tagjaként, majd elnökeként indította meg a nők politikai egyenjogúságának elismertetését célzó mozgalmát. 1904-ben megalakította a polgári radikális jellegű Feministák Egyesületét, amely a nők minden területen megvalósulandó egyenjogúságáért dolgozott, komoly nemzetközi kapcsolatokat is ápolva. A nők választójogáért küzdő nemzetközi egyesülethez, az International Women's Suffrage Alliance-hez kapcsolódott. Fontos szerepe volt abban, hogy a korszak politikai, tudományos és mindennapi közbeszédében folyamatossá tegye a női

⁵⁴³BÉDY-SCHWIMMER, A magyar asszony híre 40-41.

⁵⁴⁴ZIMMERMANN, Nemiség, tisztesség és szegénység 3.

⁵⁴⁵SCHREIBEL, A prostitúció 72.

egyenjogúság kérdéséről szóló vitákat, felhívja a figyelmet a nemi szerepek és vonások mély hatalmi, társadalmi, politikai beágyazottságára és a sajtóba vigyen olyan témákat, mint a koedukált oktatás, a szexuális felvilágosítás vagy a prostitúció. Igyekezett bevonni a fővárosi közvéleményt a nők társadalmi helyzetével kapcsolatos vitákba. *Bédy-Schwimmer* 1907-től szerkesztette *A Nő és a Társadalom*, majd 1914-től *A Nő* című folyóiratot, amelyek a magyarországi nőmozgalom legjelentősebb fórumaivá váltak. 1913-ban nemzetközi nőkongresszust szervezett Budapesten. 1914-ben a nemzetközi nőmozgalom sajtótitkáraként működött Londonban. Az első világháború kitörésétől kezdve a háborúellenes, pacifista mozgalom egyik vezetője volt. 1918-ban a polgári demokratikus forradalom után rövid ideig a Nemzeti Tanács Intéző bizottságának tagja, majd a *Károlyi*-kormány svájci követe volt, a Tanácsköztársaság alatt lemondott. 1919-ben Európa szerte agitációt folytatott a magyarországi fehérterror ellen. Az első világháború utáni konzervatív politikai erők előtérbe kerülésével az egyesület működése lehetetlenné vált, sokan emigráltak, 1921-ben Bédy-Schwimmer is az Egyesült Államokba költözött, itt a pacifista *Lola Lloyd*dal állt a legszorosabb munkatársi, baráti kapcsolatban. 1929-ben megtagadták tőle az amerikai állampolgárságot, mert nem volt hajlandó aláírni, hogy szükség esetén fegyverrel is szolgálja új hazáját. 1937-ben világbékédíjat kapott. Hivatalosan csak 1911 és 1913 között volt felesége egy Bédy nevű újságírónak, ezután nem ment férjhez, és annak sincs nyoma, hogy együtt élt volna férfival; minden munkáját és érzelmi energiáját a nőkbe fektette.⁵⁴⁶

3.7. A magyarországi prostitúció helyzete az első világháború alatt

Hiába írtuk alá 1910-ben Párizsban a nemzetközi leánykereskedelem üldözéséről szóló egyezményt, 1914 nyarától a prostitúció ostromozása lekerült a lapok hasábjairól, egyrészt, mert a határ őrizetét jobban megszigorították, másrészt mert a legális és illegális prostitúció a „megtűrt” kategóriába került, ugyanis a hatalmasra duzzadt katonai létszám ezen intézmények fenntartását indokoltá tette.⁵⁴⁷ Ezen kívül a háborúban a prostitúció hatósági ellenőrzése is lehetetlenné vált. *Schreiber Emil* 1917-

⁵⁴⁶<https://nokert.hu/tue-20140624-1902/646/504/bedy-schwimmer-rozsa-1877-1948-ujsgiro-feminista>. (Letöltés: 2019. augusztus 24. 23:45.).

⁵⁴⁷RÉCSEI, A kéjelgésügy szabályozása Somogy vármegyében a dualizmus második felében 194.

ben megjelent könyvében 105 törvényhatósági joggal felruházott, illetve rendezett tanáccsal bíró magyarországi város kéjelgésügyi statisztikájából adott ízelítőt, Budapest, mint világváros külön kategória volt. Ebben a több mint száz városban 1915-ben hivatalosan összesen 3491 orvosrendőri felügyelet alatt álló nőt tartottak nyilván, közülük 2296 fő dolgozott a felsorolt városokban működő 261 bordélyházban, 294 fő magánkéjnéként tevékenykedett és 901-nek volt „tisztos” munkája vagy cselédkönyves foglalkozása, amely mellett folytatták az üzletszerű kéjelgést. Ezeken kívül kis és nagyközségekben további 228 bordélyházban 1359 kéjné állt a vendégek rendelkezésére, míg magánkéjnéként 258-an álltak nyilvántartás alatt.

3.8. Harc a virágzó leánykereskedelem ellen a 20. század elején Somogyban

A disszertációban kifejtettek alapján tehát a kéjelgést legalizált formában háromféleképpen lehetett ez idő tájt folytatni: bordélyházban, bejelentett magánlakáson magánkéjnéként bárcával, és egészségügyi lappal nem főfoglalkozásként („igazolványos kéjnök”, pl. pincérnők stb.).⁵⁴⁸ A Somogy megyei Kaposvár az ország azon kevés – mindössze 19 – városi jogú települése közé tartozott, amelyben a legális prostitúciós formák mindegyike megtalálható volt, két bordélyházban összesen 18 kéjné elégítette ki a betérők igényeit, magánkéjnéként lakásokon 7 nő dolgozott, ún. egészségügyi lappal rendelkező prostituáltak közül 1915-ben 5 főnek volt kéjelgésből mellékkeresete.⁵⁴⁹

Kaposvárt látta a lehetőségek városának egy szigetvári bordély tulajdonosa, mert itt akarta folytatni üzletét. *Hegedűs Lina* éveken át Szigetváron működtetett bordélyházat, de 1916-ban elhatározta, hogy Somogy székhelyvárosában próbál szerencsét, mert Pécs közelsége és az ott tapasztaltak új üzletpolitika és új helyszín kialakítására serkentették. Kaposvár pénztárába üzlete nyitása előtt négyszáz forint óvadékot tett be az új bordélyos. Az engedélyt *Hegedűs Lina* hamar megkapta, mivel „fontos közegészségügyi érdeket képez, mert Kaposváron csak két kisebbszerű bordélyház van - e két üzlet elégtelen”. Kisebb, hatóságilag elrendelt átalakítások után a

⁵⁴⁸Akik nem főfoglalkozásként folytattak üzletszerű kéjelgést, tehát a harmadik kategória, azok adatait elvileg titkosan kezelték, így könnyebben tudtak alkalomadtán visszailleszkedni a „tisztos polgári” életbe. A kéjnének állók majdnem 50 százaléka első öt évük alatt kilépett a felügyelet alól, de nagyvárosokban sokan évtizedekig, néhányan egész idős korukig is a rendőrségnél vezetett nyilvántartásokban szerepeltek, mint aktív prostituáltak.

⁵⁴⁹SCHREIBEL, A prostitúció 98-103.

Vár utca 17. szám alatt jött létre *Hegedűs Lina* saját bordélyháza, mellyel a „kényesebb ízléseknek” akart megfelelni. *Weisz József* és társai tiltakoztak az „erkölcstelenség mizériái” miatt, de miután a polgármester kiderítette, hogy az aláírásban szereplő „társai” mindössze két személyt takarnak, érdemben már nem is foglalkozott velük, mert az igazi közérdeknek a „titkos prostitúció minél kisebb térre” szorítását tartotta. A polgármester a jelek szerint nem igazán ismerte a prostitúció szerkezetét, ha egy elitnek szánt bordélyház megnyitásától remélte a titkos prostitúció visszaszorulását. Nyilvánvaló, hogy az építést engedélyező városi szakhatóság is tudta, hogy mi az ingatlan rendeltetése, mert a szomszédok egyikének kérésére két méter magas, 28,5 m hosszú téglafallal kellett volna a telket bekerítenie a tulajdonosnak, amire azonban nem került sor, mert a városi főmérnök, *Bereczk Sándor* által 1917. áprilisi áron számított 2307,6 koronányi beruházás meghaladta a tulajdonos lehetőségeit azért is, mert az alapanyagok egy részét a háborús viszonyok miatt lehetetlen volt beszerezni a fal építéséhez.⁵⁵⁰

A leánykereskedelem a 20. század elején tovább virágzott hazánkban. Somogy vármegye, amelynek déli határa egyben országhatár is volt, kedvelt terepet szolgáltatott a kereskedőknek. Ennek következtében a külföldi bordélyokat továbbra is javarészt magyar származású prostituáltak népesítették be. A fokozatosan növekvő országos kivándorlási hullám is nehezítette a somogyi hatóságok dolgát a határon túlra irányuló leánykereskedés meggátolásában.

Ilyen esetre derült fény egy 1909-es kaposvári ügyben is: A főszolgabírónak tudomására jutott, hogy két magyar leány a verőcei bordélyba került, az egyikük a 15 éves kaposvári *R. Gizella* előzőleg már Pécsen dolgozott szolgálóként. Igaz, a fiatal kaposvári munkavállaló nem a leánykereskedés gyanúja miatt került a horvát rendőri hatóságok figyelmének előterébe, hanem mert a Verőcei járás területén sem lehetett 17 évesnél fiatalabb nőt bordélyházban kéjnőként alkalmazni, a bordélyos-nőnek el kellett bocsátania *R. Gizellát* üzletéből. Az ügyről a Somogy vármegye című napilap másként számolt be: cikkéből az derült ki, hogy *B. János* pécsi nőkereskedő nemrég három cselédet közvetített ki Verőcére, hogy majd ott úri házaknál cselédek lehetnek. Pécsről egy megbízott minden akadály nélkül vasúton Verőcére szállította a leányokat és rögtön átadta a megrendelőnek, egy éjjeli mulatóhely tulajdonosának. A mindössze nyolcvan

⁵⁵⁰MNL SML, Kaposvár polgármesteri hivatalának iratai 10346/1916. In: RÉCSEI, A kéjelgésügy szabályozása Somogy vármegyében a dualizmus második felében 195.

koronáért eladott leányok közül a 20 éves *G. Marinak* megtetszett a munkahely, de *R. Gizellát* és a 17 éves bonyhádi *K. Magdolnát* csak erőszakkal és lerészegítéssel tudták kéjelgésre bírni a bordélyban. Utóbbinak rövidesen kevés ruhában sikerült a novemberi hidegben megszöknie és elvergődnie Barcsra, ahol kihallgatása után a magyar hatóságok megkezdték az ügy felgöngyölítését. A cikkíró szerint *R. Gizellát* csak karhatalom igénybevételével tudták a bordélyos üzletéből kimenekíteni.⁵⁵¹

A Belügyminisztérium korabeli véleményét jól tükrözte a következő feljegyzés: „A szerbiai bordélyházak majdnem kizárólag magyarországi származású nőkkel vannak benépesítve, mi az által, hogy ezen nők részére a hazai hatóságok által igazolványok és útlevelek állíttatnak ki, közvetve előmozdítatik. Nem szükséges a törvényhatóságot figyelmeztetnem, hogy ezen körülmény mennyire alkalmas a külföldön az ország hírnevét rontani, és ha már egészen meg nem akadályozható, legalább minden látszatát el kell venni annak, mintha a hazai hatóságok beleegyezésével, sőt elősegítése mellett történnék.”⁵⁵²

Visontai Soma a képviselőházban 1902. november 17-én interpellált a belügyminiszterhez, mert szerinte 40 fiatal somogyi nőt toboroztak leánykereskedők „azzal a hitegetéssel, hogy Hamburgban jól jövedelmező, tisztességes foglalkozást nyernek” és közben persze „erkölcstelen életre viszik” ki őket. A leányokat a felszólaló szerint a megyehatáron, Nagykanizsán gyűjtötték egybe és Sopronon, valamint Bécsen át juttatták Németországba. *Széll Kálmán* miniszterelnök válaszában leszögezte, hogy a leánykereskedés problémájával kormányzati szinten fognak foglalkozni. „Ami a konkrét esetet illeti, mihelyt az esetről tudomást szereztem, azonnal kiadtam a rendeletet, hogy a legszigorúbb vizsgálatot indítsák meg.”⁵⁵³ A csoportos leánygyűjtést, ha egyáltalán megtörtént, nem sikerült adatokkal alátámasztaniuk a főszolgabíráknak.⁵⁵⁴

A tovább virágzó leánykereskedelem hatóságok előtt ismertté vált esetei a határrendőrség jóvoltából növekedtek és a hatóságok ha késve is, de felismerték a helyzet súlyosságát. A Btk. 1908. évi kiegészítése szélesítette a kerítés elleni állami fellépés lehetőségét.⁵⁵⁵ A politikai akarat 1908-ban is gyenge volt azonban ahhoz, hogy

⁵⁵¹MNL SML, alispáni i. 2916/1910. Barcson leleplezett lélekkufár. Somogy vármegye, 1909. november 13. 3-4. In: Levéltári évkönyv 32. 194.

⁵⁵²MNL SML, alispáni i. 5696/1892. In: Levéltári évkönyv 32. 191.

⁵⁵³Az 1901. október 24-i országgyűlés Képviselőházának Naplója. Nyolcadik kötet. Budapest 1902, 451-453. In: Levéltári évkönyv 32. 191-192.

⁵⁵⁴MNL SML, alispáni i. 2122/1901. In: Levéltári évkönyv 32. 192.

⁵⁵⁵Magyar törvénytár 1908. 878-882. Az 1908. évi XXXVI. tc. a büntetőtörvénykönyv kiegészítéséről. In: Levéltári évkönyv 32. 192.

a legalizált prostitúciót megszüntesse. A törvényhozó véleménye szerint ugyanis „az erkölcs követelményeihez a maguk egészében büntetőjogi szankciót fűzni nem lehet, mert a nemi szenvedélyek erejével és a társadalmi szokásokkal a törvényhozónak számolnia kell.”⁵⁵⁶

Az 1890-1918 közötti korszak alatt Somogyban a prostitúciós kínálat szerkezete az országos változásokkal szinkronban volt. A járási székhelyeken fennálló bordélyokat a kis közösség kevésbé fogadta el, mint a nagyvárosban, de miután viszonylag diszkrétan működtek és a vármegyei kéjlegési státútum is védte őket, a vizsgált időszakban hozzá tartoztak a somogyi települések miliójéhez, Kaposvár városának már sokkal nagyobb mérvű prostitúcióval kellett megbirkóznia. A magánkéjnök működésének legalizálásával a megyeszékhely jelentős lépést tett a nemi betegségek ijesztő méretű terjedésének csökkentésére, azonban az eredményeket az első világháború csaknem teljesen megsemmisítette.⁵⁵⁷

3.9. A kéjlegésügy polgári korszakot érintő vizsgálata során levont következtetések

Friederike Stelzner orvos 1912-ben előadást tartott a berlini Architektenhaus zsúfolásig megtelt nagytermében arról, hogy vannak-e született prostituáltak. A témával korábban csak két tudós foglalkozott behatóbban, a párisi *Parent-Duchatelet* és *Lombroso*. Első a társadalmi szükségletet tartotta a prostitúció fő okozójának, míg *Lombroso* a „született prostituáltak” tanát képviselte. Az előadó 12-21 éves prostituáltak vizsgálata alapján azt a következtetést vonta le, hogy a prostituáltak legnagyobb részét az abnormálisuk: a gyengeelméjűek és pszichopatológias tüneteket mutatók szolgáltatták, ennek ellenére azt állapította meg, hogy *Lombroso* született prostituáltja nem létezett, illetve nincs ilyen értelemben vett határozott antropológiai típus, hanem a nyomorúságos viszonyok közt élő leányok ezrei endogén vagy exogén tényező következtében a normálisoknál, védetteknél, jó családban élőkénél könnyebben esnek a zsákmányt leső szervezett prostitúció áldozatául. A törvényhozás feladata védő korlátokat állítani; az orvos feladata gyógyítani.⁵⁵⁸

⁵⁵⁶Levéltári évkönyv 32. 193.

⁵⁵⁷Levéltári évkönyv 32. 198.

⁵⁵⁸CREEL – LINDSEY, A nők választójoga a gyakorlatban. 43–44.

Annak ellenére vagy éppen annak köszönhetően, hogy a 19. század elején a prostitúció szabályozása terén a tiltásé volt a főszerep, a század végére teljes „iparág” épült a bujálkodásra. Az 1860-as évektől indult nagyarányú városiasodás társadalmi következményei elengedhetetlenné tették a szabályozást. Ezek a következmények vezettek az 1867-es fővárosi szabályrendelet kiadásához, amely részben legalizálta és így ellenőrzése alá vonta a jelenséget. A reglementációs rendszer azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, az ellenőrzés nehézségei miatt a prostitúció titkos formái ugyanúgy működtek, a tevékenység annak mindkét oldalán továbbra is megélhetési bűnözésként volt jelen. Nyilván kerítőként sokkal jövedelmezőbb volt, mint kéjniként, nem beszélve arról, hogy a bordélyházak látogatóinak társadalmi megítélése korántsem volt olyan negatív, mint maguké a prostituáltaké.

A kéjelgéssel foglalkozó botránykrónikák, újságcikkek, tanulmányok, rendőrségi és szabályrendeletek hozzájárultak a női nemiséggel, a női tisztességgel kapcsolatos új szemléletmód elterjedéséhez. Azokról a női viselkedésformákról volt szó, különösen a kéjelgés „titkos” megnyilvánulási formáiban, amelyek ellentétben álltak a korabeli elképzelésekkel arról, hogy miként kell a női nem tisztességes és erkölcsös képviselőjének a nyilvánosság előtt viselkednie. Ezzel éles ellentétben – a nőmozgalmi oldalt leszámítva – egyetlen szemlélő sem foglalkozott azokkal a férfiúi magatartásformákkal, amelyek nélkül az üzletszerű prostitúció elképzelhetetlen lett volna. A legjobb esetben mellékesen megemlítették, hogy egyfajta természetes, éppen ezért semmiféle további magyarázatot nem igénylő szükségletéről volt szó. Máig eldöntetlen kérdés, hogy a prostitúció körüli morális-társadalmi törekvések, valamint a kormányzati jogpolitikai célzat mennyiben irányultak ténylegesen a probléma hathatós, gyakorlati megoldására.⁵⁵⁹

Míg Magyarországon az előírásokat áthágó „titkos” prostituáltakra közbotrányokozás címén kirótt szankciók egy hónapnyi fogházbüntetésig terjedtek, addig Ausztriában 1885 után akár három hónapnyi fogházbüntetésre és bizonyos esetekben akár kényszermunkára is ítélték őket. Az enyhe büntetési tételeken túl nem feledhető az sem, hogy a hatóságok a „társadalom szükségleteire” és a bordély tulajdonosoktól származó jelentős adóbevételekre hivatkozva gyakorta a szabálykövetés kikényszerítésétől is eltekintettek. Úgy tűnik, hogy a hatalom egészen eddig nem

⁵⁵⁹ZIMMERMANN, Nemiség, tisztesség és szegénység 3.

törekedett a prostitúció visszaszorítására, és ez a vizsgált korszak végéig így is maradt.⁵⁶⁰

Finkey Ferenc szavai szerint a felfogások „leghelyesebb összeegyeztetése az, ha a kerítés minden súlyosabb és erkölcsileg veszélyesebb esetét szigorúan bünteti az állam, a prostitúciót, a bordélyházakat a legszigorúbb hatósági és orvosi felügyelet és ellenőrzés alá helyezi s így gondoskodik, hogy a szomorú, de emberileg érthető társadalmi betegség terén minden visszaélés meggátoltassék vagy szigorúan megtoroltassék s főleg lehetetlenné tétessék, hogy ártatlan serdülő lányokat lelketlen üzerek önző anyagi érdekből a bűn és erkölcsi elsüllyedés posványába csábítsanak s a női test bájaival kereskedjenek.”⁵⁶¹ A kéjelgésügy hátrányos egészségügyi hatásai elleni harcban azonban szintén csak a vizsgált korszak határán túl sikerült eredményeket elérni.⁵⁶²

4. Női szereplők a munkaerőpiacon kívül: a női bűnözés

A női foglalkozási ágak vizsgálata mellett szükséges volt azon női szereplők és a rájuk vonatkozó joganyag vizsgálata is, akik a munkaerőpiacon kívül kívánták a megélhetésüket biztosítani. A disszertáció bevezetőjében kifejtettek szerint mutattam be a nemek közötti jogegyenlőség érvényesülése körében folytatott kutatási eredményeimet. Szintén az előbbi modern polgári jogelv érvényesítésével kapcsolatban elemeztem a modern büntetőeljárásban a nőkkel szemben alkalmazott bánásmódot, különösen a büntetés kiszabásának gyakorlatát, továbbá az alábbiakban kívánom alátámasztani a társadalmi helyzet és a női bűnözés összefüggését.

A fenti célok érdekében vizsgáltam és bemutatom a Kaposvári Királyi Törvényszék 1879 és 1904 közötti, tehát a *Csemegi-féle Büntető Törvénykönyv*

⁵⁶⁰MIKLÓSSY, A budapesti prostitúció 67-68.

⁵⁶¹FINKEY, A magyar büntetőjog tankönyve 600.

⁵⁶²A Tanácsköztársaság hadat üzenve a prostitúciónak, az azt igénybe vevő férfiak orvosi vizsgálatát egy 1927-ben megjelent belügyminiszteri rendelet (160.100/1926) alapján lehetővé tette, amely a bordélyházak működését is megszüntette. Felismerték ugyanis, hogy a bordély-rendszer nem volt képes az üzletszerű kéjelgést más színterektől távol tartani. A második világháború után ismét virágzott a mesterség és sajnos tetőzött a fiatalkorúak száma. A helyzetet rontotta, hogy a vidéki kapitányságokon nem működött erkölcsrendészeti osztály, a titkos prostituáltak közel 80%-a szenvedett fertőző betegségekben. 1947 után a titkos prostituáltak ellen, ha tetten érték őket, eljárást indítottak, a visszaesőket pedig szigorúan, szabadságvesztéssel büntették, sőt akik nemi betegségük ellenére végezték a tevékenységet, büntetőeljárás alá kerültek. A férfiak sem úszták meg, ha fertőző betegek voltak, egészségrontás címén kezdeményeztek ellenük eljárást. Lásd bővebben: MIKLÓSSY, A budapesti prostitúció 67-68.

hatálybalépését követő ítélkezési gyakorlatát mintegy 255 jogesetet, valamint a kúriai döntvényeket és az országos statisztikai mutatókat. A tipikusan női elkövetői, illetve sértetti alakzatokhoz kapcsolódó jogeseteket, valamint ezeknek az összes elkövetett bűncselekményhez való viszonyát, továbbá a kiszabott büntetések mértékét elemzem. A büntetőjogi normák és az azok alapján folytatott eljárások döntő hatásúak az egyének és rajtuk keresztül egész nemzedékek sorsára,⁵⁶³ amely szintén indokolta a nemek közötti jogegyenlőség érvényesülésének a büntető joggyakorlaton keresztül történő vizsgálatát, ugyanis az állam közbiztonsága, a polgárok szabadsága és vagyona nagyrészt a büntető törvényekben uralomra jutó elvektől függ, vagyis azon szabályoktól, amelyek meghatározzák a büntetendő cselekmények körét, tényállását, az alkalmazandó büntetések nemét és mértékét. Az eredmény bemutatása előtt mindenképpen szükségesnek tartom a büntetőjog állapotának és a korszak elején hatályba lépett Büntető Törvénykönyv rövid bemutatását.

4.1. A büntetőjog állapotáról hazánkban a vizsgált korszak kezdetén

A büntetőjog forradalmát a polgári átalakulás hozta meg.⁵⁶⁴ Annak ellenére, hogy a 18. században elterjedt modern polgári büntetőjog elveit mi is követtük⁵⁶⁵ és a tradicionális

⁵⁶³HAJDU, Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet 21.

⁵⁶⁴A polgári forradalmakat egyben a szabadságvesztés büntetés bölcsőjeként tartják számon és egy teljesen új büntetésvégrehajtás megszületéseként jegyik a polgári átalakulások korát. *Cesare Beccaria* olasz jogtudós 1764-ben megjelent kis terjedelmű, de annál nagyobb fontosságú büntetőjogi fő műve (*Dei delitti e delle pene*) indította meg a büntetőjog reformját, amelynek első gyümölcse *Leopold* toscanai törvénykönyve volt, de hamar átlátták, hogy a reformok addig igazi sikerrel nem járhatnak, amíg a leggyakoribb büntetési nem, a szabadságbüntetés végrehajtását át nem alakítják. A törvényjavaslat általános tárgyalása során *Pauler Tivadar* a Képviselőházban kifejtette, hogy a törvényalkotók a reform előtt átlátták azt, hogy hiába kodifikálnak, míg a börtönök kapuira *Szemere Bertalan* elhíresült jelmondatát lehet írni: „a ki mint gyarló ember ide behozatik, mint kitanult gonosztevő bocsáttatik szabadon”. (Lásd bővebben LÖW, A magyar büntetőtörvénykönyv I. kötet 84.). Habár a 17. század végétől a magyar bíróságok az Alsó-Ausztria számára kibocsátott 1656. évi Büntető Törvénykönyv latinra fordított változatát, a *Praxis Criminalist* alkalmazták, de gyakran nyúltak még távolabbi forráshoz is, hivatkozásaikban gyakran szerepelt a *Constitutio Criminalis Carolina*. 1780 előtt a feudális büntetőjog fejlődését Magyarországon is ugyanazok a tünetek jellemezték, mint Európában. *Angyal Pál* véleménye szerint a 16-18. század közötti időszak a büntető-igazságszolgáltatásban is a vadság és a kegyetlenség kora, a törvények alig írtak elő más büntetést, mint a halálbüntetést. Lásd bővebben: HAJDU, Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet 29.

⁵⁶⁵Habár az 1723. évi XI. törvénycikket, amely a gyújtogatókat máglyára ítélte, vagy azon törvénycikket, amely a kereket és a karót rendelte el, törvény nem törölte el, de azokat a törvényszéki gyakorlat megszüntette. A kodifikációk korában is követtük a művelt Európát: az 1791. évi kodifikáció a toscanai és a *József*-féle törvénykönyveknek, az 1827-iki az ausztriai 1803-as törvénykönyvnek és a legeredetibb, az 1843. évi büntető törvénykönyvi javaslat több intézkedésében a badeni javaslat nyomán készült, ugyan utóbbi sokban minden más törvényhozástól eltért. Lásd bővebben: HAJDU, Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet II. kötet 603.

jog 1848-49-ben felszámolásra került, nem történt ekkor átfogó büntetőjogi reform.⁵⁶⁶ Hazánkban a Csemegi-féle Btk. hatályba lépése előtt sem a büntetendő cselekmények és ezek ismérvei, sem a büntetések nemei és ezek időtartama nem voltak törvény által megállapítva, sőt a polgári korszakot megelőző jogi irodalom is igen csekély volt, nagy és rendszeres, az elveket a jogesetek próbakövén bíráló munkáink alig voltak.⁵⁶⁷ E hiányt kívánta pótolni *Pauler Tivadar*⁵⁶⁸ 1864-ben megjelent munkájával.

A Corpus Jurisban elszórtan foglalt, különböző időkben keletkezett nézetek és rendszer alapján készült törvények rendszeres törvénykönyvnek nem voltak tekinthetők. A polgárok biztonságát, szabadságát, becsületét, vagyonát a legmélyebben érintő kérdések fölötti határozat legnagyobb részben a bíró belátására, a homályos analógiára és a nem biztos gyakorlatra volt utasítva. Ehhez még hozzájárult, hogy gyakran egy megye területén is különböző büntetőtörvények voltak hatályban, amelyet sem a jogbiztonság szempontjából, sem a büntetőjog közjogi jellegéből fakadóan fenntartani nem lehetett.⁵⁶⁹ A Btk. hatályba lépése előtt a szorosán vett Magyarországon régi törvények, a Hármaskönyv, szabályrendeletek és a szétágazó törvényszéki gyakorlat képezték a büntetőjog forrásait, ellenben Erdélyben és a polgárosított határörvidéken az Osztrák Büntető Törvénykönyv volt az irányadó.⁵⁷⁰

A polgári büntetőjogi kodifikációra, amelyet hazánkban a *Csemegi-kódex* valósított meg a valláserkölc átütő jelentőségét a büntetőjog számos rendelkezésén

⁵⁶⁶Ahogy arra az értekezés korábban, a kerítés cselekményének a tárgyalása során már kitért, a szabadságharc bukása után felállított császári bíróságok eleinte az 1803-as Osztrák Büntetőtörvénykönyvet használták, majd 1852-ben pápens léptette hatályba Magyarországon az új általános ausztriai Büntető Törvénykönyvet, amelynek érvényét a szorosabb értelemben vett Magyarországon az Országbírói Értekezlet megszüntette és módosításokkal ugyan, de behozta ismét a régi törvényeket és gyakorlatot, és így ismét meghonosította azon állapotot, amelyben a bíró bölcs belátása analógia szerint ítél, tehát bizonyos tekintetben a bíró és törvényhozó szerepét egyesíti.

⁵⁶⁷HAJDU, Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet II. kötet 603.

⁵⁶⁸PAULER, Büntetőjogtan.

⁵⁶⁹A Csemegi-féle javaslat tárgyalásakor 140 esztendeje volt annak, hogy Szegedi János, a Tripartitum Tirocinium szerzője abbéli reményét fejezte ki, hogy kevés esztendő múlva a király és az ország tekintélye által önálló Büntető Törvénykönyvet fogunk nyerni. Lásd bővebben LÖW, A magyar büntetőtörvénykönyv I. kötet 81-90.

⁵⁷⁰Egy átfogó büntetőjogi kódex elfogadása szükségét már az 1790/91-ik évi országgyűlés is felismerte. *Pauler Tivadar* szerint, hazánkban *III. Károly* és *Mária Terézia* kísérletein kívül, a humanisztikus 1791. évi XXVII. törvénycikk, de mindenekelőtt az 1840. évi Országos Bizottságok munkálatai révén alkotott, 1843. évi javaslat említendőek meg. Az előbbi tervezet készítői, a feudális társadalmi viszonyok ellenére nem tettek különbséget nemes és nem nemes elkövető között, ami a felvilágosult filozófia és a polgári jogegyenlőség elve első megnyilvánulásának tekinthető a magyar büntetőjog fejlődésében. Az utóbbi tervezet a művelt Európa figyelmét is magára vonta, hozzá a *Csemegi-féle* javaslat is igazodott, csak ott és annyiban tért el tőle, amennyiben a szükség megkívánta. Az új javaslat kidolgozását a 30 éves tapasztalat, és számos külföldi törvényhozási mű indokolta. Lásd bővebben: LÖW, A magyar büntetőtörvénykönyv I. kötet 7-12.

lemérhetjük. Már a polgári kodifikáció előtt is kifejezetten a keresztény vallás körében megfogalmazott erkölcsi bűnöket bűncselekményi formába öntötték, így káromkodás, varázslás, magzatelhajtás, nőrablás, bűbájosság, paráznaság, azonban a gyakorlatban számos ennél enyhébb erkölcsi vétket büntettek. A katolikus vallás szokásainak – így a vasárnap dolgozók büntetése, a bűjt betartása, a mise alatti helytelen viselkedés szankcionálása – betartását és kikényszerítését büntetőjogi eszközökre bízta és az is előfordult a polgári kodifikáció előtt, hogy a büntető jogalkotás kifejezetten egyházi szankciókat épített be a világi büntetési rendszerbe, így a börtönbüntetés a *Csemegi-kódex* hatályba lépése előtt hazánk törvényszéki gyakorlatánál fogva bűjt által volt súlyosbítható a vas, a közmunka és a szeszes italoktól való tartózkodás mellett. A súlyosbításul korábban alkalmazott testi fenyegetéseknek már nem volt ekkor sem helye.⁵⁷¹

A Kaposvári Királyi Törvényszék 1880 előtti gyakorlatában találunk is példát az egyházi szankció alkalmazására: 1879. évben *M. József* és társai ellen rablás és más bűncselekmények miatt indult felülvizsgálati ügyben, a „rablókkal való czimborálásban” bűnösnek talált református vallású *özv. B. Istvánnét* két havi, hetenként egy nap bűjttel súlyosbított börtönre ítélte a bíróság,⁵⁷² de még 1880-ban is heti egy napi bűjttel súlyosbított egy havi börtönbüntetést kapott ugyanezen bűncselekmény elkövetésében bűnösnek talált *R. K. István* is.⁵⁷³

A Csemegi-féle Büntető Törvénykönyv szankciórendszere – amelyre nagy hatást gyakorolt az emberiség egyik legegységesebb hatású ideológiai-politikai mozgalma, a felvilágosodás⁵⁷⁴ – már nem ismerte a bűjt intézményét, hiszen az egyház ebben a korszakban vonult ki a büntetőjogból. Ugyanakkor a törvénykönyv átvette a korábbi jogból a házasságtörés (adulterium) és a bigámia törvényi tényállását és kifejezetten modern szemléletnek mondható, ellentétben például a francia gyakorlattal, hogy a házasságtörő nőt és férfit egyaránt büntette, amennyiben a házasságtörés eredményeképp a házasság felbontásra került.⁵⁷⁵

⁵⁷¹PAULER, Büntetőjogtan I. kötet. 195-196.

⁵⁷²Somogy Megyei Levéltár Kaposvári Kir. Törvényszék iratai Büntető ügyek irata Iktatott iratok (a továbbiakban: MNL SML bü.) 1879-1899. VII.12.b.1 doboz, B.3481/1879.

⁵⁷³MNL SML bü., 1879-1899. VII.12.b.1 doboz, B. 874/1880.

⁵⁷⁴HAJDU, Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet 11.

⁵⁷⁵LÖW, A magyar büntetőtörvénykönyv. II. kötet 385-406.

4.2. A Büntető Törvénykönyv hatályba lépése

Mindezen előzmények ellenére Magyarországnak 1880-ig nem volt büntető törvénykönyve, annak első javaslatát *Csemegi Károly* államtitkár 1872-ben és 1873-ban dolgozta ki, címe: Törvényjavaslat. A magyar Büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről (a továbbiakban: Btk.). *Pauler Tivadar* igazságügyi miniszter a képviselőház 1873. évi október 29-iki ülésében előterjesztve a javaslatot a következőket mondta: „(...) Az igazság és a társadalmi rend követelménye, hogy a bűnesetek megfenyítessenek, de mind a kettőnek az is a követelménye, hogy ez jog szerint is úgy történjék, hogy ezen fenyíték a társadalmi rendnek és az állam érdekeinek teljesen megfeleljen. (...) e két cél az, a melyre az újabb európai és amerikai törvényhozások törekedtek. (...) Mutatja az codexek hosszú sora, melyek ezen században a Code Penaltól, a német, a berni, zürichi és a belga törvénykönyvekig megjelentek.”⁵⁷⁶ Miután a büntető törvénykönyvi javaslat második miniszteri javaslat szerint szövegének, amelyet *Perczel Béla* igazságügyi miniszter terjesztett a képviselőház elé, minden szakaszát illetőleg megegyezés jött létre a két ház között, Ő felsége a király 1878. május 27-én szentesítette a magyar Btk.-t. Az országgyűlés mindkét házában 1878. május 29-én hirdették ki, a törvénytárban mint 1878. évi V. törvénycikk foglalt helyet.⁵⁷⁷ A törvénykönyv célkitűzése is az volt, hogy a büntetési rendszer megfeleljen a humanizmus eszményének, ugyanakkor az igazság és ez által követelt kellő szigor érvényesüljön.

A Kaposvári Királyi Törvényszék büntetőügyekben folytatott ítélkezési gyakorlata vizsgálatára – amelyet az alábbiakban elemzek – a Btk. hatálybalépésekor és azt az követő években került sor.

⁵⁷⁶LÖW, A magyar büntetőtörvénykönyv. I. kötet 7-12.

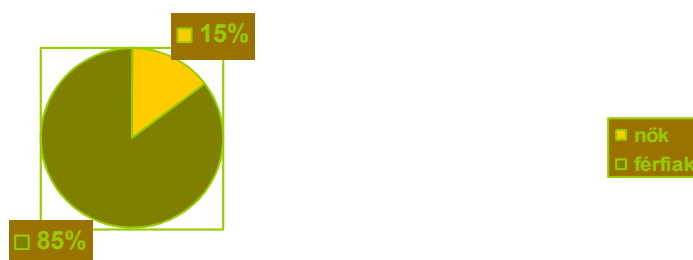
⁵⁷⁷LÖW, A magyar büntetőtörvénykönyv I. kötet 12.

4.3. A Kaposvári Királyi Törvényszék ítélkezési gyakorlata 1880 és 1904 között

4.3.1. A társadalmi helyzet és a női elkövetői alakzatok összefüggései

A vizsgált időszak, tehát a Btk. hatálybalépése és az azt követő évek iratanyagából 255 jogeset szórványos iratai maradtak fenn a Somogy Megyei Levéltár őrizetében. A fennmaradt bűnügyi iratok 352 terhelt nevét őrzik, akik közül mindössze 52 volt a női elkövetők száma. Az elkövetők átlagéletkora nőknél és férfiaknál egyaránt húsz és ötven év közé tehető.⁵⁷⁸ A legtöbb terhelt vagyontalan volt, foglalkozás szerint a férfi elkövetők⁵⁷⁹ 42%-a földműves, 19%-a napszámos volt, ezen kívül a csizmadia mesterség és a kőműves szakma fordult elő nagyobb számban. A női elkövetők⁵⁸⁰ 29%-a foglalkozásaként a földműves volt feltüntetve, további 20%-uk pedig napszámos, amelyet sorban a cselédség követett, de kereseti forrásukként megjelölték a „gazda neje”, „bognár neje” és „kóbor cigány” kifejezéseket is. Az eljárás alá vont terheltek arányát az alábbi ábra szemlélteti.

Terheltek aránya



Az SML iratanyag alapján arra lehet következtetni, hogy Somogyban a századfordulón az elkövetők nagyobb, közel kétharmad része családi állapotát tekintve házas, míg a női terheltek tekintetében ez az arány kisebb, megközelítőleg azonos a férjezett és a hajadonok aránya.⁵⁸¹ Egy magyar származású demográfus, *John Hajnal* az

⁵⁷⁸A terheltek 40 %-ának családi állapotára, 45 %-ának vallására, 27 %-ának műveltségi állapotára vonatkozó személyes adatai ismertek, előéletük még kevésbé ismert.

⁵⁷⁹35 %-ra vonatkozó fellehető adatok alapján.

⁵⁸⁰Esetükben 27 %-os az ismertség aránya.

⁵⁸¹Esetükben ugyanakkor adat csak a terheltek 30 %-ára vonatkozóan maradt ránk.

1960-as évek közepén írt tanulmánya szerint a szűkebb Magyarország (Erdély nélkül) városok nélkül számított megyéiben 1851-ben a férfiak első házasságkötési kora 23, a nőké 19 évre volt tehető.⁵⁸²

Ami a vallás dolgát illeti, Somogyban az 1879 és 1903 között büntetőeljárás alá vont személyek felekezeti hovatartozását vizsgálva, összevetve az országos statisztikai mutatókkal, egyértelműen kijelenthetjük, hogy a 19. század végén a katolikus vallás vitathatatlanul többségi vallásnak számított Magyarországon.⁵⁸³

Kevés írni-olvasni tudó, kellő műveltséggel bíró vádlott állt a Kaposvári Királyi Törvényszék előtt a vizsgált időszakban és ennél is kevesebb volt a művelt nők aránya. Műveltségen az írni és/vagy olvasni tudás képességét értem. Ugyanakkor kirívó eset volt, hogy a hatóság elleni erőszak büntettének elkövetésével vádolt *M. Róza* korát igen, születési idejét nem tudta megmondani a bíróság előtt,⁵⁸⁴ de számtalan analfabéta férfi is volt a gyanúsítottak között.

Ilyen körülmények között nem véletlen, hogy a vizsgált 255 jogeset mindösszesen két olyan hatóság elleni bűncselekményt tárgyaló ügyet tartalmazott, amely nőket érintett, ekkor is kizárólag vádlotti minőségben voltak alanyai a cselekményt vizsgáló eljárásnak, hiszen kizárt volt, hogy ellenük mint hatósági közeg ellen bűncselekményt kövessen el valaki, tekintettel arra, hogy közfunkciót nem töltöttek be ez idő tájt, ahogyan választójoggal sem rendelkeztek, a napszámosokhoz és a cselédekhez hasonlóan. A kizárás oka az a feltevés volt, hogy ezek az emberek nem voltak abban a vagyoni helyzetben, illetve önállósági fokon, hogy szabadon dönthessenek politikai kérdésekben, függő emberekként a családfő hatalma alá rendelten éltek. Arra már nem találunk magyarázatot, hogy a 19. században élő saját vagyonnal rendelkező, egyedülálló nők vajon miért nem lehettek képesek önálló véleményformálásra. A férfi elkövetőknél ezzel szemben viszonylag nagy számban előforduló sikkasztás és hivatali sikkasztás, avagy hűtlen kezelés miatt folytatott eljárás

⁵⁸²A tanulmányában az európai demográfia történetében két alapvető házassági mintát különböztetett meg. Egy Szentpétervár-Trieszt között húzott határvonal mentén osztotta ketté Európát: az ún. nyugati házassági modellt már jóval a 19-20. századot megelőzően a késői férjhez menés jellemezte, a nők nagy gyakorisággal 25 éves koruk után mentek férjhez. Másrészt 10 % fölötti a nyugati társadalmakban a nőtlenség és hajadonok aránya. „Single”-nek lenni bevett dolog volt ezekben a társadalmakban. A fenti vonaltól keletre viszont a lányok 18-20 éves korukban férjhez mentek és csaknem általános volt a házasság. Magyarország ezen a térképen valahol középüti helyezkedett el, igazából nem tartozott egyik mintához sem, de inkább „keletre gravitált”.Lásd bővebben GYÁNI – KÖVÉR, Magyarország társadalomtörténete 44.

⁵⁸³Lásd bővebben: GYÁNI – KÖVÉR, Magyarország társadalomtörténete 66-72., 127-135.

⁵⁸⁴MNL SML bü., 1902.B.1092-8601. VII.12.b.3 doboz, B.6991/1902.

nőket egyáltalán nem érintett, de ugyanígy nem találkozunk hamis vád elkövetésével sem esetükben.

Az értekezésnek a nők dualizmuskori oktatási jogait bemutató részében már kifejtettem, hogy még a középosztálybeli kisasszonyok számára is csak a század végén nyílt meg – bizonyos karokon (orvos, gyógyszerész, bölcsész) – a felsőfokú képzés lehetősége, addig legfeljebb polgárit végezhettek, amely egyértelműen pályaorientációs üzenetet hordozott, a célja, hogy művelt háziasszonnyá váljanak.⁵⁸⁵ Miután azonban, mint láttuk, a bűnelkövetők többsége nem a középosztályból került ki, így az össztársadalmi képhez képest is rosszabb volt műveltségi helyzetük.⁵⁸⁶

A disszertációban azt is feltártam, hogy az alfabetizáció kapcsán a korszak fejleményei a neoabszolutizmus iskolareformja (Entwurf, 1850) és az *Eötvös*-féle népiskolai törvény (1868) voltak, azonban az iskoláztatás háttérét alapvetően a felekezetek határozták meg. Az izraeliták és a protestánsok alfabetizációs szintje jóval meghaladta a többiekét, és ismét ki kell emelni, hogy Somogy lakossága vallási hovatartozás tekintetében nem az előbbiekhöz tartozott. Az első világháború előtt Magyarországon az analfabetizmus a felnőtt népesség egyharmadára szorult vissza, az alfabetizáció szintjét tekintve Svájc, Németország, Nagy-Britannia, sőt Írország mögött álltunk, Németország, Ausztria, Észak-Itália és Skandinávia megelőzött bennünket.⁵⁸⁷ Ezek után nem meglepő, hogy Somogyban, ahol a büntetőeljárás alá vont személyek mindössze 20%-a volt protestáns vallású és fél százalékuk izraelita a vizsgált jogesetekben, az írni-olvasni tudó terheltek aránya alacsony volt.

A társadalomkutatók alapvető dilemmája volt a 19. századdal kapcsolatos kutatásokban, hogy az ipari forradalom a népeiséget valójában gazdagabbá vagy szegényebbé tette. *Ferge Zsuzsa*, becslése szerint, aki a szegénység mértékét próbálta meghatározni a dualizmus időszakában, 1870 körül a magyar társadalomban 65% volt a szegények aránya, 1910-ben pedig 50-55 %.⁵⁸⁸ A középkori társadalmak kutatói vallják,

⁵⁸⁵GYÁNI – KÖVÉR, Magyarország társadalomtörténete 105-116., 154-165.

⁵⁸⁶1902. évben, *M. Rózá*t bűnösnek találták hatóság elleni erőszak vétségében, és jogerősen elítélték miután 1902. április 22. napján, a hozzá a hitközségi hátralékos adó beszédese végett megjelent községi bírót és helyettes bírót „ha még senki sem, de én majd csinálom komédiát” szavakkal fogadta, valamint a sértettek vallomása szerint rájuk baltát fogott, ezzel erőszakkal megakadályozta őket a képviselő-testület döntésének végrehajtásában. *M. Róza* előbbi cselekményéért három nap fogház büntetést kapott, felindult kedélyállapotát és „alacsony műveltségi fokát” mint túlnyomó és nyomatékos enyhítő körülményt vették figyelembe. (MNL SML bü., 1902.B.1092-8601. VII.12.b.3 doboz, B.6991/1902).

⁵⁸⁷GYÁNI – KÖVÉR, Magyarország társadalomtörténete 141-147.

⁵⁸⁸Statistikailag ez az adat úgy jött ki, hogy a szegény kategóriába sorolta a cselédek és napszámosok túlnyomó részét, az önálló iparosok és az ipari segédszemélyzet kb. felét, és a törpebirtokosok $\frac{3}{4}$ részét.

hogy ha egy társadalomban 40%-nál nagyobb a szegények aránya, akkor már éhínség szokott kitörni, ebből a megközelítésből a 60-65 %-os szegénység túlzásnak tűnik, mindenesetre szegénygondozásban a századfordulón Magyarországon körülbelül 100.000 ember részesült, viszont a segélyből kirekesztettek köre nem volt mérhető.⁵⁸⁹

A büntetőeljárás alá vont személyek társadalmi helyzetének elemzését követően térjünk át arra, hogy tipikusan – a vizsgált jogesetekben – milyen jellegű cselekményekben szerepeltek a nők elkövetőként, illetve sértettként, továbbá arra, hogy milyen benyomása volt a kutatónak a büntetőeljárás anyagának tanulmányozása során a nőkkel szemben érvényesülő eljárást illetően. Az értekezésnek ugyanis egyik célja volt a nemek közötti jogegyenlőség érvényesítésének, illetve érvényesülésének az elemzése.

4.3.2. A „tipikus” női elkövető

A kriminalizált réteg szegénységére két tényező is utalt a Kaposvári Királyi Törvényszék előtt folyt eljárások adatai szerint. Egyrészt elenyésző számban talákoztam vagyonnal bíró terhelttel (megközelítőleg 10%), holott már vagyonosnak számított az ¼ telket öröklő özvegy vagy a felszerelésekkel bíró mesterember, másrészt szegénységre engedett következtetni a vagyon elleni bűncselekmények, különösen a lopások száma is, amely akár a lakosság egészét, akár a női elkövetőket nézzük, kiemelkedően magas volt.

A fennmaradt iratok alapján a Kaposvári Királyi Törvényszék előtt az 1879 és 1903 között folyamatban volt 255 ügyben 95 terhelt ellen indult eljárás lopás miatt, ebből 12 esetben volt nő az eljárás alá vont személy. A vagyon elleni bűncselekmények tekintetében soron következő az orgazdaság büntette, de míg a női elkövetők esetében ez utóbbi az összes bűncselekmény elkövetése tekintetében is a második helyen állt, elmondhatjuk, hogy a somogyi férfiak a lopás után a testi épség majd az emberi élet elleni bűncselekmények elkövetésében jártak élen.

Kétségtelen, hogy a vizsgált időszakban, Somogy megyében a legelszaporodottabb büntettek a vagyon elleni bűncselekmények voltak, ezért összegezve megállapíthatnánk, hogy a „tipikus” női elkövető lopásban és az ebből származó előny biztosításában működött közre, azonban a kutatás tárgya szempontjából

⁵⁸⁹GYÁNI – KÖVÉR, Magyarország társadalomtörténete 79-91.

sokkal fontosabbak azok a bűncselekmények, amelyek kifejezetten női elkövetői vagy sértetti alakzathoz köthetők. A lopást soron követő, az emberi élet elleni bűncselekmények közül a tipikus női tetteshez kapcsolódó magzatelhajtás elkövetése, illetve ennek gyanúja elenyésző számban fordult csak elő a törvényszék előtt, gyermekgyilkossággal pedig nem találkoztam. A viszonylag magas számban elkövetett testi épség elleni cselekmények motivációja legtöbbször felindulás volt a nők esetében, kijelenthetjük, hogy közfunkció birtokában megvalósítható tettek ellenben kizártak voltak esetükben.

4.3.3. A Btk. büntetési rendszerének alkalmazása

A büntetés kiszabása során nem látok szignifikáns különbséget a férfi és női elkövetők esetében alkalmazott gyakorlat között, a bíróság minden esetben körültekintően mérlegelte az egyedi körülményeket és előszeretettel élt a Btk. 90-92. § adta enyhítés jogával.

M. Mari kaposvári lakost erős felindulásban elkövetett szándékos emberölés büntette miatt ítélte el a Kaposvári Királyi Törvényszék 1891-ben 8 évi fegyházra és ennek kiállítását követő 6 évi hivatalvesztésre, mert 1891. augusztus 2-án anyjának törvénytelen gyermekét anyja lakására érve „boros” és felindult állapotában a „dunyháról fölkapta” és többször a földhöz ütötte, minek következtében a gyermek pár óra múlva meghalt, az orvosi látlelet szerint, „a koponya jobb és baloldali többszörös és nagymérvű törése” következtében. A megállapított tényállás szerint 1891. július elején *M. Pálné*nak, ki férjétől már tizenhárom éve külön élt, leánygyermekke született. Ennek hallatán *M. Pálné* Kaposváron szolgáló gyermeke, *M. Mari* nagyon elkeseredett és elhatározta, hogy saját gyermekét, aki anyjánál volt tartáson, elhossa. A bíróság a tettes és a tanúk meghallgatása után arra az álláspontra helyezkedett, hogy „nála gonosz tett véghezvitelére irányuló komoly szándék nem lehetett”. Alapozta ezt a bíróság édesanyja vallomására, miszerint *Mari* a kisgyermeknek ruhaanyagot hozott, amely körülmény kizárta, hogy az ölés higgadt szándékával érkezett volna, továbbá a tanúk azon elmondására, miszerint út közben anyjáról gyöngédségre utalóan nyilatkozott és nagyon izgatott állapotban volt az elkövetéskor. A Törvényszék ezért az ölési szándék előre történt megfontolását megállapíthatónak nem találta, ellenben bizonyított volt, hogy az

ölési szándék akkor támadt fel benne, amikor édesanyja lakásában őt a gyermekkel látta foglalkozni. A szándékot a gyermek születése miatt már előzőleg táplált ellenszenv, indulata és a napközben fogyasztott szeszes ital hatása alatt azon nyomban végre is hajtotta, ugyan a tanúk arról is beszámoltak, hogy út közben a vádlott többször kijelentette, hogy „gyilkos lesz, vagy anyját vagy a fattyút vagy magát megöli”. A büntetés kiszabása körében a bíróság enyhítő körülményként értékelte a tettes „indulatos természetét”, ittas állapotát és „alapos szégyenérzetét”, valamint „jó előéletét”, súlyosító körülményként pedig „csak a tett véghezvitele körül tanúsított kegyetlenséget”. Az iratokból nem állapítható meg, hogy az elsőfokú ítélet jogerőre emelkedett-e. A Btk. szerint a szándékos emberölés legmagasabb büntetési tétele 15 évi fegyház volt, míg ha azt a tettes erős felindulásban követte el, 10 évig terjedő fegyház.⁵⁹⁰

Ugyanakkor maga a Btk. tett különbséget a házasságon kívül, illetve a házasságban teherbe esett nő között, amikor a magzatelhajtás büntetettét előbbinél két, utóbbinál három évig terjedő börtönnel rendeli büntetni. Ezen rendelkezés indoka a házasságon kívül teherbe esett nő szégyenérzete volt, hasonlóan a gyermekgyilkosság törvényi tényállásához. A *Csemegi-kódex* tárgyalása során a képviselőház az „abortio” körüli nézeteltéréseket nem tartotta szükségesnek bővebben taglalni, a javaslat ellentétben a régebbi kriminalistákkal és a Carolinával, amely szerint mindennemű abortio, így a nem élő méhgyümölcs elhajtása is büntetendő volt, csakis a magzat elhajtását, vagy megölését kívánta büntetni.⁵⁹¹

A gyermekgyilkosságot, mint különmemű büntettet a törvény kizárólag arra az esetre fogadta el, ha az anya öli meg gyermekét, és ez esetben is csak úgy, ha a gyermek házasságon kívül született. Nem volt alkalmazható tehát a tényállás az atyákra, habár a gyermek törvénytelen volt, sem pedig más személyekre, akár az anya rokonai legyenek, akár nem. Objektív ismérve a cselekménynek a házasságon kívüli születés volt, amely a törvényhez fűzött miniszteri indokolás szerint abból a feltevésből indult ki, hogy a házasságon kívül teherbe esett nő lélekállapota, szégyenérzete a legtöbb esetben kivételes, csak az a gondolat mozgatja, hogy miként titkolhatná el a gyalázatát a világ előtt. Ezen érzület a szülésig fokozódik, míg végül teljesen megfosztja az illetőt a nyugodt gondolkodástól, ezért a kétségbeesés igazolja a büntetés enyhítését. A

⁵⁹⁰MNL SML bü., 1879-1899. VII.12.b., 1. doboz, B.6193/1891.

⁵⁹¹LÖW, A magyar büntető törvénykönyv. II. kötet 471-503.

gyermekgyilkosság megvalósítása természetesen nem vont maga után büntetlenséget, az 5 évig terjedő börtönnel volt büntethető.⁵⁹²

4.3.4. A nő, mint „tipikus” sértett

Arra is rá kellett mutatni, hogy a nők természetesen sértetté is válhattak és ebben az esetben sem nélkülözhető a velük szemben a büntetőeljárásban alkalmazott bánásmód vizsgálata az ítélkezési gyakorlat elemzése révén.

A Kaposvári Királyi Törvényszék gyakorlatában a megközelítőleg 357 büntetőeljárás tárgyává tett cselekményből női sértetteket 25 érintett. A tipikus női áldozat igazodott a társadalmi helyzetéhez, legtöbbször – 40 százalékban – szemérem elleni bűncselekményeknek, elsősorban erőszakos nemi közösülés büntettének, illetve ennek kísérletének estek áldozatul, de találkozhattunk szemérem elleni erőszak büntetével és megfertőzés tényállásával is, ezt a tipikusan női sértettet feltételező bűncselekményt szorosan követte a lopás a maga harminc százalékával, majd a testi sértés, ezen kívül csalás, magánosok elleni erőszak, becsületsértés, gyilkosság és ennek kísérlete sértettévé vált nőkkel találkoztam Somogy vármegyében a vizsgálat során.

A Btk. különös része leképezi a társadalom állapotát. A *Csemegi*-kódex szerint a legsúlyosabb bűncselekmény az uralkodó megölése vagy ennek kísérlete és a gyilkosság, amelyek halállal voltak büntetendők, de megfelelő védelemben részesült a tulajdon, a vagyon és a kereskedelmi élet is: a lopásnak tizenkét kiemelt minősített esete volt, amikor a lopott dolog értékére tekintet nélkül büntettet képezett. Így pl. a betöréses lopás, még ha azt bagatell összegre nézve követték is el büntetnek minősült és a büntetési tétel felső határa 5 évi fegyház volt. Amilyen szigorúan bánt a Btk. a tolvajokkal, olyan elnéző volt a leánykereskedelemmel szemben, amelynek büntetéséről egyáltalán nem gondoskodott. A csábítás büntette (*lenocinium*) csakis a legsúlyosabb esetekben volt büntetendő, csak a *lenocinium qualificatum* (vagy *simplex*, egyszerű kerítés) került a Btk.-ba, szemben más európai törvényekkel, a *lenocinium quaestuarium* (nyereményvágyból vagy más indokokból elkövetett kerítés) nem. A „kerítés” egyéb eseteit mellőzte – szemben *Hegyessy Marton* indítványával, amelyben Székelyföldön a székely leányok elleni cselekményeket hozta fel példának – azokat a rendőri törvényben

⁵⁹²LÖW, A magyar büntetőtörvénykönyv. II. kötet 495-497.

szabályozandónak vélték abból az alapelvből kiindulva, hogy az állam és társadalom intézkedjék az ilyen jellegű cselekmények ellen prevencióval és a represszióval szorítkozzon azon esetekre, amelyek megbüntetése megkövetelt, ezen kívül előbbi cselekményeknek „a bizonyítása igen nehéz”. Az elv azon a felvetésen alapult, hogy az állam ne szellőztesse ki az eltévedt, elcsábított gyermekek szégyenét és a szülők és a rokonok kétségbeesését a legsúlyosabb eseteket kivéve.⁵⁹³ A leánykereskedelmet ezért – ahogy a disszertációban már részletesen elemeztem – mindössze egy belügyminiszteri rendelet minősítette kihágássá, egészen 1908-ig, az első Büntető novelláig.⁵⁹⁴

A Kaposvári Királyi Törvényszék ítélezési gyakorlatában is megfigyelhető bizonyos különbségtétel, amely a büntetőjog által védett értékekre vonatkozott. Ehhez a törvényszék ítélezési gyakorlatában a vizsgált időszakban az egyes bűncselekmények elkövetőire a Btk.-ban megszabott büntetési tételek közötti bírói mérlegelés gyakorlatát, továbbá a büntetés kiszabása során az enyhítő és súlyosító körülmények értékelését és a büntetés enyhítésére a törvény adta lehetőségeket és azok alkalmazását kellett megvizsgálni.

Megállapítható volt, hogy a *Csemegi*-kódex hatálybalépésekor a testi épség elleni bűncselekmények közül leggyakoribb súlyos testi sértés elkövetését, és különösen az elszaporodott vagyon elleni bűncselekményt, a lopást a bírói gyakorlat a törvény adta büntetési kereteken belül szigorúbban rendelte büntetni, mint az egyébként a törvény szerint jóval súlyosabban szankcionálandó szemérem elleni szándékos bűncselekményeket. Így megfigyelhető a gazdasági kényszerűség, a másik alapvető modern polgári jogelv, a tulajdon szentségnek védelme az ítélezési gyakorlatban, ahogyan azt a tételt is igazolta a gyakorlat, hogy a *Csemegi*-féle Btk. nem helyezte nagy hangsúlyt a szemérem védelmére.

Külön törvényi tényállás hiányában a testi sértés keretében szankcionált házasságon belüli erőszak miatti eljárást nem találunk a kaposvári gyakorlatban, amelynek oka lehet, hogy a könnyű testi sértés vétségét a sértett fél kezdeményezésére rendelte a törvényhozó büntetni, a miniszteri indokolásban külön kiemelve, hogy az ilyen jellegű cselekmények nyilvánosságra hozatala a család „belső” ügye maradjon.⁵⁹⁵

⁵⁹³LÖW, A magyar büntető törvénykönyv. II. kötet 385-406.

⁵⁹⁴MEZEY, Magyar jogtörténet 287-288.

⁵⁹⁵Idézi: LÖW, A magyar büntető törvénykönyv. I. kötet 539.

4.3.5. A „tipikusan” női sértettekhez kapcsolódó szemérem elleni és a testi épség elleni bűncselekmények kapcsán folytatott ítélkezési gyakorlat összehasonlítása

A *Csemegi-féle* Btk.-ban érvényesülő újszerű felfogás nem fektetett tehát nagy hangsúlyt a szemérem elleni cselekményekre.⁵⁹⁶ A törvénykönyv szemérem elleni büntettek és vétségek című fejezete alá tartozó cselekményeket régebben a hazai törvényeink is erkölcsi szempontok hatása alatt mint „delicta carnis” büntették. A nemi ösztön tilos kielégítésének büntetése minden házasságon kívüli közösülés megbüntetését vonta maga után, és az ide tartozó büntetteket összefoglaló néven delicta carnis (testi büntett) nevezték. A fenti újszerű felfogás, amely az 1878. évi V. törvénycikkben megjelent, a büntetendő cselekmény objektumát helyezte a középpontba és előbbi cselekményeket, mint a szemérem megtámadásait büntette.

A törvénytervezetet tárgyaló bizottság az erőszakos nemi közösülésnél (stuprum violentum) a büntetés minimumát kihagyta, hogy a bíró mérlegelés alapján a fegyházbüntetés minimumáig leszállhasson. A régebbi törvényhozások, mint C. C. Carolina vagy *Szent László* törvényei, de az 1843. évi javaslat is – amelyek abból a feltevésből indultak ki, hogy a feslett erkölcsű nőknél a büntett súlypontja, vagyis a női szemérem és a becsület megsértése hiányzik – e büntettet csak tisztességes nőkre szorították.⁵⁹⁷ Az újabb törvények, ahogy a *Csemegi-kódex* is, e büntett tárgyának minden nőt tekintettek, figyelemmel arra, hogy a személyes szabadság jogtalan megsértésének bűne mindkét esetben fennáll. A tervezetet tárgyaló bizottság mégis a hagyományos felfogást képviselte, hiszen a javaslata az volt, hogy több törvénykönyv példájára⁵⁹⁸ a kéjnőn elkövetett erőszakos nemi közösülés elkövetésére enyhébb büntetést, 5 évig terjedő börtönt fogalmazzanak meg, azt külön tényállásként kezelve. A törvényjavaslathoz fűzött miniszteri indokolás is kiemelte: a törvénykezési gyakorlat felmutatott olyan eseteket, amelyekben „feslett éltű nők ellen, könnyelmű ifjak” követtek el nemi erőszakot és kérdés tárgyát nem képezi, hogy ez esetekben sokkal

⁵⁹⁶A szexualitással kapcsolatos bűncselekmények szankcionálása a tízparancsolatból folyón a 17. századig rendkívül fontos helyet foglalt el a törvénytudományi gyakorlatban. A központi tényállás a paráznaság (stuprum) volt, e köré épültek ki az egyes bűncselekmények: a megszeplősítés (stuprum in specie), a nősparáznaság vagy házasságtörés (adulterium), az ágyasság (concubinatus), a kurválkodás (fornicatio), a kerítés (lenocinium), a többnejűség (polygamia), a vérfertőzés (incestus), a nemi erőszak (stuprum violentum), végül a sodomia (állattal való fajtalankodás), és a régi tradíció maradványaként a nőrablás (crimen raptus). Lásd bővebben MEZEY, Magyar jogtörténet 246-247.

⁵⁹⁷PAULER, Büntetőjogtan 107.

⁵⁹⁸Braunschweigi bt., thuringeni 291. cz., badeni 335. cz., 1875. ausztriai javaslat.

enyhébbnek kell lennie a büntetésnek, mintha a merényletet tisztességes nők ellen követték volna el. Ez utóbbi javaslat nem emelkedett törvényerőre, ugyanis külön büntetési tétel meghatározását azért nem tartották szükségesnek erre az esetre, mert úgy vélték, hogy kétségtelenül lényeges enyhítő körülménynek fog számítani ezen eset és a Btk. 90. §-ának alkalmazása az igazságos büntetés kimérésére ez esetben is megadja a lehetőséget sőt az utasítást, amely tétel a Kaposvári Királyi Törvényszék ítélkezési gyakorlata alapján igazolható volt.⁵⁹⁹

A családok érdekének figyelembe vétele okán a közönséges erőszakos nemi közösülés csak a sértett fél indítványára volt büntetendő. E szakasz tárgyalása során *Fabiny Teofil* k. táblai alelnök megjegyezte, hogy a közérzület nem tartja becstelennek azt a nőt, aki ellen ily cselekményt elkövettek, sőt „újabb időben nálunk magából a család köréből történnek ilyenemű feljelentések”.⁶⁰⁰

A Btk. 232. §-a szerint az erőszakos nemi közösülés büntettének törvényi tényállását megvalósító elkövető 10 évig terjedő fegyházzal büntetendő, a cselekmény minősített eseteiben ennél súlyosabb a szankció, a cselekmény, amennyiben büntettet képez, hivatalvesztéssel is büntetendő. Ezzel szemben a Kaposvári Királyi Törvényszék előtt kilenc vádlottat felsorakoztató, erőszakos nemi közösülés büntettének vádja alapján indult eljárásban a legsúlyosabb kiszabott büntetés mértéke 1 év 6 hónap börtön (!), tíz korona pénzbüntetés és három év hivatalvesztés volt. Az I. r. vádlott *T. János* azért részesült „ilyen súlyos” büntetésben, mert esetében összbüntetést kellett kiszabni, továbbá mert az elkövetésben a legnagyobb tevékenységet tanúsította, a sértettel két helyszínen, több ízben is „erőszakosan nemileg közösült”. Összbüntetés kiszabására azért került sor, mert *T. János K. Mari* sérelmére az orvosi látlet szerint nyolc nap alatt gyógyult, könnyű testi sértést is elkövetett. A bíróság valamennyi vádlott esetében nyomatékos enyhítő körülményként értékelte büntetlen előéletüket, valamint a „sértett ellenállásának csekély mérvét”, két vádlott esetében pedig fiatal korukat, ezért a IV-IX. rendű vádlottak 8-8 havi börtönbüntetésben, míg a II-III. rendű vádlottak 6-6 havi börtönbüntetésben részesültek, továbbá valamennyi vádlottat három évi hivatalvesztéssel sújtotta a bíróság. Nem vette figyelembe a bíróság, hogy a III., VII. és IX. rendű vádlottak büntetett előéletűek voltak,⁶⁰¹ hiszen a hatályos büntető törvény

⁵⁹⁹LÖW, A magyar büntető törvénykönyv. II. kötet 385-406.

⁶⁰⁰LÖW, A magyar büntető törvénykönyv. II. kötet 385-406.

⁶⁰¹A fiataikorú *N. József* büntetve volt szerencsejáték miatt tizenkét órai elzárással, *Sz. Lajost* verekedés miatt harminc nap fogházbüntetésre ítélte korábban a bíróság, ahogyan *K. Lajos* is volt már büntetve

csak a speciális visszaesés intézményét ismerte, továbbá nem fűzött minősítő körülményt a csoportos elkövetéshez sem. A sértett csekély mértékű védekezését nyomatékos enyhítő körülményként értékelte a bíróság annak ellenére, hogy az ítéleti tényállás szerint őt a vádlottak lefogták, száját betömtek és elhurcolták és vallomása szerint „halállal való folytonos fenyegetése” közben követték el tettüket, sőt az ítéleti indokolás szerint is „bizonyítva van, hogy a sértett nem önként, hanem fenyegetés és bántalmazás folytán kényszerítetett”. A sértett ellenállását az egyetlen rendelkezésre állt férfi tanú, *H. György* vallomása alapján értékelte a bíróság csekély mérvűnek, aki azt vallotta, hogy a sértett nem ellenkezett, továbbá megjegyezte, hogy sok szeretője volt már, akikkel majd minden estét együtt töltött.⁶⁰²

A fenti jogesettel szemben, amelyben tehát a tanú neme férfi volt, a *P. Jánosné* sérelmére elkövetett, a Btk. 233. §-ába ütköző szemérem elleni erőszak büntette miatt *V. György* ellen indult büntetőügyben az elsőfokú bíróság⁶⁰³ azért mentette fel a vádlottat az előbbi vád alól és találta csak könnyű testi sértés vétségében bűnösnek, mert a büntetlen előéletű vádlott tagadásával szemben a sértett és *V. Juli* tanú – nagyrészt egyező – vallomása nem szolgált kellő bizonyítékkal arra nézve, hogy a vádlott a sértett féllal fajtalankodást követett el, mert egyrészt azt a tanú a sötétség miatt nem láthatta, másrészt egy részben (hogy kinek az ágyáról húzta le a sértettet a vádlott) nem egyezett a vallomása a sértettel, ezért csak gyanú keltésére volt alkalmas. A Budapesti Királyi Ítéletőzta a vádlott és a királyi ügyész fellebbezése folytán eljárva részben megváltoztatta az ítéletet⁶⁰⁴ és a vádlottat bűnösnek mondta ki a Btk. 233. §-ába ütköző és a 65. §-a szerint minősülő szemérem elleni erőszak büntettének kísérletében. Az indok az volt, hogy *V. Juli* tanú vallomása és az orvosi látlet is alátámasztotta, hogy a célzat megállapítható: a vádlott a nemi kéj ösztönének a kielégítése végett feküdt a sértett mellé és annak ellenállása folytán e célból dulakodott is vele, őt meg is verte, enyhítő körülmény értékelte az ítéletőzta a sértettel való bizalmas viszonyát.

A fenti két jogesetből kitűnt, hogy a bíróság a vádlottak előéletét nem, ellenben a sértettét értékelte a büntetés kiszabása során, ezzel is kifejezésre juttatta azon bírői gyakorlatot, amely a szeméremre vonatkozó büntetőjogi védelemben kizárólag a „tisztességes” nőket kívánta részesíteni. A Csemegi-féle Btk. tehát – annak

közrend elleni kihágás miatt egy napi elzárással.

⁶⁰²MNL SML bü., 1901. VII.12.b.2 doboz, B.6804/1901.

⁶⁰³Kaposvári Kir. Törvényszék B.4321/1889.

⁶⁰⁴Kaposvári Kir. Törvényszék B.42.250/1889.

normaszövege szerint – ugyan már nemcsak a „tisztesleges” nőkre szorította a büntetőjogi védelmet, ami az erőszakos nemi közösülés büntettét illette. Az ítélkezési gyakorlat alátámasztotta azt a törvényjavaslathoz fűzött miniszteri indokolásban található – fentebb említett – elméletet, miszerint erre az esetre a bíróság alkalmazni fogja a büntetés korlátlan enyhítésének lehetőségét. A korábbi szemlélet továbbélt és érvényesült, amikor a fent hivatkozott esetben is alkalmazta a bíróság a korlátlan enyhítés lehetőségét a büntetési tétel meghatározásakor úgy, hogy a sértett előéletét egyetlen (férfi!) tanú vallomása alapján értékelte. Különösen megkérdőjelezhető számomra a sértett csekély mértékű védekezését nyomatékos enyhítő körülményként értékelni, figyelemmel arra, hogy őt a vádlottak lefogták, száját betömtek és elhurcolták, továbbá, hogy kilenc férfi kényszerítette a fiatal hajadon leányt a reá gyakorolt pszichikai hatáson túl.

A Csemegi-kódex 236. §-a szerint azon férfi, aki 14. életévét be nem töltött tisztességes leánnyal nemileg közösül, a megfertőzés büntettét követi el. A törvény a miniszteri indokolás szerint a tapasztalatlan fiatalságot akarta oltalmazni, mégis – *Hegyessy Marton* képviselő haladó nézetű indítványával szemben – a fiú gyermekekre nem terjesztette ki a tényállást, amelyet több európai büntetőtörvény, mint akár az 1867. évi osztrák javaslat, az olasz tervezet vagy a szász kódex ugyan megtett, viszont pl. a francia Code Penal nem tartalmazott egyáltalán hasonló intézkedést. A Btk. szerint mind az erőszakos nemi közösülés, mind a megfertőzés, mind a szemérem elleni fajtalanság törvényi tényállását kizárólag férfi elkövető valósíthatta meg és kizárólag női sértett sérelmére.

*P. György*öt a 13 éves sértett sérelmére elkövetett megfertőzés büntettének kísérletében találta bűnösnek a bíróság, ezért őt egy hónap fegyházbüntetéssel sújtotta. A büntetetre egyébként előírt legfeljebb öt évig terjedő fegyházbüntetést a cselekmény kísérleti szakban maradó voltára, továbbá arra figyelemmel enyhítette ilyen nagymértékben a bíróság, mert „a sértett nem igen ellenkezett”, „ha nem is teljesen önként feküdt az ágyra, de komoly ellenkezést nem fejtett ki” és a „vádlottal korábban többször incselkedett”.⁶⁰⁵ A törvényi tényállásban szereplő „tisztesleges leánnyal” kifejezés – a miniszteri indokolás szerint – nem indokolta annak vizsgálatát, hogy vajon

⁶⁰⁵MNL SML bü., 1903-1916. VII.12.b.3 doboz, B.500/1903.

a leány érintetlen volt-e, a kifejezés csak a feslett életű, a köztudomás szerint megromlott hölgyet zárta ki az oltalom alól.⁶⁰⁶

Szemben a szemérem elleni bűncselekményekkel, a testi sértés miatt indult ügyekben eltérő ítélkezési gyakorlatot figyeltem meg. A Kaposvári Királyi Törvényszék ítéletei is súlyosabbak voltak utóbbi cselekmények esetében, ellentétben a fentebb tárgyalt erőszakos nemi közösülés büntetése kiszabott enyhének mondható büntetésekkel.

A Btk. szerint a testi sértés vétségének büntetése 24 órától 6 hónapig terjedő fogház volt, a büntetést 1 évtől 3 évig terjedő börtön. Így a vétség büntetése nem lehetett több 6 hónapnál, ez határozott végpont volt, ellenben a börtönbüntetés enyhítő körülmények léte esetén a Btk. 90. § rendelkezése szerint 1 évtől alább korlátlanul szállhatott lejjebb, egészen 24 óráig. A 90. § szerint börtön helyett fogház, fogház helyett pénzbüntetés, ezen büntetési nemek legalacsonyabb mértékéig volt megállapítható.⁶⁰⁷

A Kaposvári Királyi Törvényszék 1888. évben hat hónap börtönre ítélte a súlyos testi sértés büntetékén kísérletét megvalósító *B. Józsefet*, továbbá 43 forint kártérítés megfizetésére kötelezte a sértett részére orvoslási és munkamulasztási költség címén,⁶⁰⁸ de súlyos testi sértés vétségéért is egy hónap fogház és tíz forint pénzbüntetést járt,⁶⁰⁹ egy másik esetben pedig három hó fogház és húsz korona pénzbüntetés az okozott kár megtérítésén felül.⁶¹⁰ 1902. évben első fokon hat hónap börtönre ítélte a bíróság a súlyos testi sértés büntetést elkövető *I. József* vádlottat, amely büntetést a másodfokú bíróság kilenc hónapra felemelt.⁶¹¹

⁶⁰⁶LÖW, A magyar büntető törvénykönyv. II. kötet 385-406.

⁶⁰⁷LÖW, A magyar büntető törvénykönyv. II. kötet 535-564.

⁶⁰⁸MNL SML bü., 1879-1899. VII.12.b.1 doboz, B.4673/1888.

⁶⁰⁹MNL SML bü., 1879-1899. VII.12.b.1 doboz, B.1986/1886.

⁶¹⁰MNL SML bü., 1900. VII.12.b.2 doboz, B.8466/1900.

⁶¹¹MNL SML bü., 1902.B.1092-8601.. VII.12.b.3 doboz, B. 7033/1902.

4.3.6. A kizárólag férfi elkövetőkhöz kapcsolódó szemérem elleni és a nők által elkövetett vagyon elleni bűncselekmények büntetési gyakorlatának összehasonlítása

A vagyon elleni büntettek és vétségek csoportja a Btk.-ban tíz fejezetet foglalt el és az abban foglalt bűncselekményeket négy kategóriába sorolta a jogalkotó. Az első csoportba tartoztak a más vagyonának jogellenes elvételére irányuló tettek, a másodikba a jogosan átvett idegen vagyon jogellenes megtartása illetőleg az azzal való jogellenes rendelkezés, a harmadik csoportba kerültek azok az esetek, amikor az elkövető a tulajdonost saját vagyonának az átadására ráveszi, míg végül a negyedik osztály a más vagyonának jogellenes megsemmisítését vagy megrongálását tartalmazta.

A vagyon elleni büntettek nálunk e korban ijesztő mérvben elszaporodtak, különösen az Alföldön a lovak, ökrök elhajtása, a gabona, a takarmány ellopása, a falun és a pusztákon óriási mértéket öltött. Közülük is a leggyakrabban elkövetett vagyoni büntett a lopás volt, ahogyan, legalábbis a Kaposvári Királyi Törvényszék előtt, a lopás állt első helyen az összes, törvényi tényállásba foglalt cselekmény elkövetése tekintetében is. Ezért a Büntetőtörvény az ítélkezési gyakorlattal karöltve igyekezett szigorú büntetéseivel révén is megvédeni a lopás eszményi objektumát, azaz a vagyont és annak birtoklásához való jogot. A büntetés súlyát egyrészt meghatározta a lopott dolog értéke,⁶¹² amely tétel helyességét már *Szent László* III. Decretuma is elismerte, de nem csak ez, a polgári Büntető Törvénykönyv 12 olyan minősítő körülményt sorolt fel, amikor a lopott dolog értékére tekintet nélkül büntettet képezett a cselekmény.⁶¹³

A lopás büntetése a kódex szerint úgy alakult, hogy az 50 forintot meg nem haladó érték ellopása 1 évig terjedő fogházzal, ezen értéket túlhaladó vagy a minősített esetet képező lopás pedig 5 évig terjedő börtönnel, egyes minősített esetekben 5 évig terjedő fegyházzal volt sújtható. E téren nem volt egységes gyakorlat az európai szabályozásban. Az eredeti javaslat a lopás vétségére maximum 6 hónap fogházat szabott volna, azonban a Képviselőház Igazságügyi Bizottsága pont e cselekménynek a

⁶¹²A lopás vétségének felső határa 50 forint volt. Lásd bővebben LÖW, A magyar büntetőtörvénykönyv. II. kötet 639-645.

⁶¹³A megkülönböztetések már a középkorban is fennállottak, noha ezen időben a büntetések szigora a különös esetek kiemelését csaknem értelmetlenné tette. 1834. évig hatályban volt Angliában I. Henrik idején született törvény, amely szerint a 12 pence értéket felülmúló lopásért rendelt halálbüntetés megváltható volt, úgy hogy ettől az időtől fogva az elkövetőket felakasztották. Lásd bővebben LÖW, A magyar büntetőtörvénykönyv. II. kötet 645-665.

magántulajdonra gyakorolt veszélyességére és gyakori elkövetésére figyelemmel felemelte azt.⁶¹⁴

A nők, mint azt fentebb láthattuk a vagyon elleni bűncselekmények közül leggyakrabban lopást követtek el vagy az abból származó vagyoni előny biztosításában (orgazdaság) működtek közre. Következetes volt az ítélkezési gyakorlat is a lopás szigorú megtorlásában, nem úgy, mint a szemérem elleni bűntettek esetében: 1889. február 9-én 1 év börtönbüntetésre és 3 évi hivatalvesztésre és politikai jogainak felfüggesztésére ítélte első fokon a Kaposvári Királyi Törvényszék *Ny. Mihály* miki lakost a Btk. 233. §-ába ütköző szemérem elleni erőszak bűntettének elkövetéséért. Az ítélet indokolása szerint a bíróság enyhítő körülményként vette figyelembe a vádlott beismerését, büntetlen előéletét, továbbá „bortól felhevült kedélyállapotát”, ugyanakkor súlyosító körülmény volt, hogy a fajtalanságot egy négy éves kislány sérelmére követte el.⁶¹⁵ A hatályos Btk. 233. §-a e cselekményt 5 évig terjedő börtönnel rendelte büntetni. A másodfokon ítélkező Budapesti Királyi Ítéltábla 1889. évben *V. György* vádlottat jogerősen bűnösnek mondta ki a Btk. 233. §-ába ütköző és a 65. § szerint minősülő szemérem elleni erőszak bűntettének kísérletében és ezért a Btk. 66. §-a alapján 4 hónapi fogházbüntetésre és a Btk. 250. §-a alapján 1 évi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának felfüggesztésére ítélte. Az ítélet indokolása szerint a szemérem elleni erőszak elkövetésére irányuló célzat megállapítható, viszont enyhítő körülményként kellett figyelembe venni a vádlott büntetlen előéletét és a „sértettel való bizalmasabb viszonyát”.⁶¹⁶

Ugyanebben az évben 4 év fegyházbüntetésre ítélte és hivatalviseléstől és politikai jogok gyakorlásától további 5 évre eltiltotta a bíróság, valamint kártérítés megfizetésére kötelezte *H. Vendelt* visszaesőként, lopás bűntettének elkövetésért, aki szeggel felfeszítette a sértett ablakrácsát és a lakásból eltulajdonított egy pár cipőt, két nagy kendőt, két inget és két gatyát.⁶¹⁷ Tettét, figyelemmel arra, hogy lopás bűntette miatt már három ízben volt büntetve, a Btk. legfeljebb 5 évig terjedő fegyházbüntetéssel rendelte büntetni, továbbá előírta, hogy a szabadságvesztés büntetéssel a hivatalvesztés és a politikai jogok gyakorlatának felfüggesztése is egybekötendő. De a büntetlen előéletű, „birka” becenévre hallgató *A. Jánost* és társát is 2 év fegyház, illetve 1 év

⁶¹⁴LÖW, A magyar büntető törvénykönyv. II. kötet 597-665.

⁶¹⁵MNL SML bü., 1879-1899. VII.12.b.1 doboz, B.598/1889.

⁶¹⁶MNL SML bü., 1879-1899. VII.12.b.1 doboz, B.4321/1889.

⁶¹⁷MNL SML bü., 1879-1899. VII.12.b.1 doboz, B.1212/1889.

börtönbüntetéssel, továbbá 3 év hivatalvesztéssel és politikai jogaik gyakorlásának felfüggesztésével sújtotta az elsőfokú bíróság. Az első rendű vádlott esetében minősítő körülmény volt a zárfeltörés, míg a csupán 19 éves másodrendű vádlott büntetését a 92. §-ának alkalmazásával enyhítette a bíróság.⁶¹⁸

Ugyancsak lopás miatt, a két ízben már büntetett *T. Etel* vádlottat e cselekmény kétrendbeli elkövetése miatt összbüntetésként 2 év fegyházra és 3 év hivatalvesztésre ítélte a bíróság, az okozott kár megtérítése mellett.⁶¹⁹ Esetében a legmagasabb büntetési tétel öt év fegyházbüntetés volt. De a büntetlen előéletű *M. János* is 2 év fegyházbüntetést kapott, 3 évi hivatalvesztés és politikai jogai gyakorlásának felfüggesztése mellett a Btk. 333. §-ába ütköző, de a 334. § és 336. § 3., 7. pontjai szerint minősülő lopás büntette elkövetéséért.⁶²⁰

Szigorúan bánt a bíróság más vagyon elleni bűncselekmények elkövetőivel szemben is: így az orgazdaság büntetével vádolt *D. Mihálynét* 1890. április 29-én a Budapesti Királyi Ítéltábla, mint másodfokú bíróság, a Magyar Királyi Kúria által hegyben hagyott ítéletében vétkesnek találta az orgazdaság vétségében, ezért őt a Btk. 370. § (2) bekezdése és 373. §-a alapján 5 havi fogházban letöltendő szabadságvesztés büntetésre és 2 évi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának felfüggesztésére ítélte. Az ítélet indokolása szerint enyhítő körülményként értékelte a bíróság a csekély elkövetési értéket, a lopott tárgyak megkerülését, amely oknál fogva a cselekmény kárt nem okozott.⁶²¹ A hivatkozott jogszabályhely szerint előbbi cselekményre kiszabható büntetés maximuma 2 évig terjedő fogházbüntetés volt.

A hivatkozott jogesetek alapján jól látható, hogy a bíróság a relatív határozott büntetési rendszer keretein belül – élve a bírói mérlegelés eszközével – a vagyon elleni bűncselekmények elkövetőire az enyhítő körülmények értékelése mellett is a törvény szabta büntetési tételeken belül súlyosabb büntetést alkalmazott, mint pl. a szemérem elleni erőszakos cselekményt elkövető tettesekkel szemben.

⁶¹⁸MNL SML bü., 1879-1899. VII.12.b.1 doboz, B.1274/1889.

⁶¹⁹MNL SML bü., 1879-1899. VII.12.b.1 doboz, B.6074/1890.

⁶²⁰MNL SML bü., 1879-1899. VII.12.b.1 doboz, B.2542/1891.

⁶²¹MNL SML bü., 1879-1899. VII.12.b.1 doboz, B.340/1890.

4.4. A vizsgált ítélkezési gyakorlat alapján levont következtetések

Természetesen, a büntetés kiszabása során nem látok szignifikáns különbséget a férfi és női elkövetők esetében alkalmazott gyakorlat között. Tekintettel arra, hogy a vizsgálat a polgári korszakra esett, ilyen nyílt megkülönböztetést megvalósító eljárásra a századforduló Somogy vármegyéje büntető ítélkezési gyakorlatában nem is számítottam. A „törvény előtti egyenlőség” elve, amely azt jelenti, hogy az igazságszolgáltatás azonos cselekményért minden gyanúsítottat, vádlottat és elítéltet azonos bánásmódban részesít,⁶²² érvényesült a büntetőeljárásban. Nem így a középkorban, amikor a nemi különbségtétel visszatükröződött a büntetőjogi tényállásokban: „mivel már az is mindenki számára visszataszító (...) ha a férfi nem lopást követ el, sokkal inkább, ha az asszonyi nem, valamint férjes asszony lopást követ el (...)”.⁶²³

Ugyanakkor a büntetőeljárás jól leképezi a társadalom állapotát, a mindenkor hatályos Büntető Törvénykönyv rendelkező részéhez hasonlóan közvetíti a hatalom és a társadalom részéről az adott korban védeni kívánt értékeket. Az ítélkezési gyakorlat, az aktuális társadalmi, politikai igényeknek megfelelően a relatív határozott büntetési rendszer keretein belül biztosított bírói mérlegelési és enyhítési jogkör gyakorlásával pedig tovább árnyalhatja a büntetőjog által védett értékek sorrendjét.

A Kaposvári Királyi Törvényszék is ennek a gyakorlatnak kívánt megfelelni a századfordulón, amikor a visszaesők és a szokásszerű bűnözők elleni küzdelem egész Európa problémája volt. Különösen szembeötlő e megkülönböztető gyakorlat a fiatal hajadon leány, *K. Mari* sérelmére elkövetett hivatkozott jogesetben, amikor az erőszakos nemi közönség büntette elkövetéséért alapesetben csak 8 havi börtönbüntetés járt, amely könnyű testi sértés elkövetésével tetézve is csak 1 év 6 hónapra emelkedett.⁶²⁴ Ellenben, egy korábbi „cipő lopás” miatt visszaesőnek minősülő elkövető 50 forint alatti értékre (vétség), két személy sérelmére elkövetett ékszerlopás miatt, a kár megtérítésére kötelezése mellett, összbüntetésként 10 havi börtönbüntetésben és 3 évi hivatalvesztésben részesült.⁶²⁵

⁶²²VARGA, Deák és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete 10.

⁶²³MEZEY, Magyar jogtörténet 236.

⁶²⁴MNL SML bü., 1901. VII.12.b.2 doboz, B.6804/1901.

⁶²⁵MNL SML bü., 1879-1899. VII.12.b. 1 doboz, B.6074/1890.

Tekintettel arra, hogy a vizsgált 255 jogesetben nem minden esetben állt rendelkezésre az elkövetők foglalkozása, általános érvényű tétel megfogalmazása nem lehetséges, azonban a vizsgált cselekmények alapján látok összefüggést a foglalkozás és a nők által elkövetett bűncselekmények száma és típusa között. A nőket is érintő 58 jogeset alapján a legtöbb esetben az elkövető cseléd, illetve földműves és napszámosnő volt, azok közül is túlnyomó részben hajadon (5 esetben cseléd és szolgáló⁶²⁶, 3 esetben földműves és napszámosnő⁶²⁷, 1 esetben bodnár neje⁶²⁸, 1 esetben bába⁶²⁹ és 3 esetben férjezett foglalkozás nélküli⁶³⁰). A cselédek legtöbbször lopási cselekményben találtak bűnösnek⁶³¹, amely véleményem szerint megalapozza azt a kijelentést, hogy a társadalmi helyzet, a cselédek kiszolgáltatott helyzete összefüggésben állt az elkövetett cselekményekkel. Azt is kijelenthetem, hogy az analfabéta női elkövetők összességében többségben voltak a férfiakhoz képest.

IV. KÖVETKEZTETÉSEK

A disszertációban részletesen feltártam azokat a tényeket, amelyek alapján kijelenthetjük, hogy a magyar nők magánjogi helyzete a vizsgált korszak kezdeti éveiben is kedvező volt, a kiegyezést követően pedig további jogkiterjesztést történt a házassági vagyoni jog összefüggésben.⁶³² Az özvegyi jog területén egyesek a rendi különbségek feltámasztását látták abban a kúriai határozaton alapuló állandó bírói gyakorlatban, hogy nem alkalmazható a mostoha özvegyi jog megszorítása esetén a hagyaték egy gyermekrészének haszonélvezete a nemes, a honoráczió és a városi polgár özvegyeire (Kúria 4178/1902.)⁶³³

A magánjogban olyannyira érvényesült a női jogok elismerése, hogy egyes szerzők Polgári Törvénykönyv tervezete (a továbbiakban: Tervezet) tárgyalása kapcsán éppen a férfiak özvegyi jogának vagy a házastársak kölcsönös tartási kötelezettségének a bevezetésében látták a nemi jogegyenlőség megvalósítását. A Polgári Törvénykönyv tervezete ugyanis a nőnek a férfival egyenlő szerzési képességet tulajdonított és

⁶²⁶B.4597/1889., B.6074/1890., B.5997/1891., B.6193/1891., 8775/1901.

⁶²⁷B.829/1892., B.6564/1900., B.6691/1902.

⁶²⁸B.5199/1891.

⁶²⁹B.3314/1900.

⁶³⁰B.2601/1890., B.7966/1900., B.2342/1901.

⁶³¹B.6074/1890., B.5997/1891., 2342/1901., 8775/1901.

⁶³²HERGER, A modern magyar házassági vagyoni jog 339-353.

⁶³³KISS Albert, A mostoha anya özvegyi joga 191-193.

törekedett a nemi különbségek eltörlésére a házassági vagyoni jogban is, azonban nem intézkedett végül a férj özvegyi joga bevezetéséről.⁶³⁴

A vizsgált korszak magyar joggyakorlata az apaság tényének megállapítását tekintve is kedvezőnek látszott az anya szempontjából, hiszen a természetes apaság megállapításához elég volt valószínűsíteni, hogy a fogamzási időben az apa az anyával közösült, e tekintetben a többekkel való közösülés kifogása sem foghatott helyt.⁶³⁵ A korabeli társadalmi felfogás azonban megkülönböztette az anyákat azok társadalmi állása szerint, amikor a gyermek tartását a természetes atya vagyoni és kereseti viszonyai figyelembevételével, de az anya társadalmi állásához mérten állapította meg,⁶³⁶ továbbá azzal, hogy lehetővé tette az apaság megállapítása iránti perben a keresettel szembeni védekezést az anya feslett életmódjának igazolása révén.⁶³⁷ A Tervezetben a „feslett életnek” a bírói gyakorlat által kifejlesztett fogalmát váltotta fel a gyermek anyjának a fogantatás idejében üzött keresetszerű kéjelgése.⁶³⁸

Az értekezésben kifejtettem, hogy az 1880-ban hatályba lépett Btk.-ban megjelenő új szemlélet a büntetendő cselekmény objektumát helyezte a középpontba és – ellentétben a 17. századi gyakorlattal, amely a szexualitással kapcsolatos bűncselekményeket az erkölcs elleni cselekményeknek tekintette és ilyenként büntette – a nemi bűncselekményeket, mint a szemérem megtámadását a személy elleni cselekmények közé sorolta. Véleményem szerint a hagyományos társadalmi felfogás tükröződött a Kaposvári Királyi Törvényszék ítélezési gyakorlatában is, amely annak ellenére figyelembe vette a sértettek esetleges „feslett életmódját” a büntetés kiszabása során az erőszakos nemi közösülés büntett elkövetése miatt indult eljárásban, hogy a korábbi gyakorlattal ellentétben a hatályos Btk. e tett elkövetése esetében a büntetőjogi védelmet már minden nőre kiterjesztette. A „tisztességes nő” fogalmát azonban továbbra sem határozta meg törvény, pedig a Btk.-ban több törvényi tényállásban – így a kerítés és a megfertőzés cselekményénél – kifejezetten megjelent.

Nagy vitákat a nők oktatási jogai, illetve ezek hiánya váltott ki, amelynek köszönhetően 1880 után is jóval többen dolgoztak a mezőgazdaságban és házi cselédként, mint a tőlünk nyugatabbra fekvő országokban, ezzel is magyarázható az

⁶³⁴MÓDLY, A férj özvegyi joga s a kiházasítási ingók 132-133.

⁶³⁵KÓCSÁN, A m. kir. Kúria és a gyermektartási perek 84-85.

⁶³⁶MÁRKUS, A házasságon kívül született gyermek és joggyakorlatunk IV. 315-317.

⁶³⁷CSÉPAI, A természetes apa tartási kötelezettsége 63-64.

⁶³⁸VINCENTI, A természetes apaság vélelme 203-204.

értekezésben bemutatott időszakban a munkásnők szervezettségének alacsony foka és a női munka jogi védelmének hiánya. Az népoktatási törvény hatályba lépésével indult oktatási reform eredményeképpen a nők korlátozott alkalmazása is csak a dualista korszak végére terjedt el.

A nők felsőfokú képzés iránti igénye egyrészt összefüggött az anyagi körülmények okozta nyomással, de jelezte a polgári társadalom jogkiterjesztés és művelődés iránti igényét is. A társadalom csak nehezen és hosszú idő alatt vetkőzte le a nőkről alkotott hagyományos vélekedést és a korszak közvéleménye akkor is leginkább a pedagógusi és gyógyítói pályára tartotta alkalmasnak a nőket. *Schwarz Gusztáv* jogászprofesszor, aki egyebekben sokat tett azért, hogy a nők előtt a jogi oktatás megnyílhasson, nem tartotta elképzelhetőnek a nők bírói, ügyvédi pályára lépését még 1913-ban sem, úgy gondolta, hogy ügyvédsegédként, irodafőnökként, bankoknál és más hivatalokban dolgoznak majd a jövőben egyazon jogi végzettséggel.⁶³⁹ A nők az egyetemeken lehettek gyakornokok és tanársegédek, de magántanári képesítést már nem kaphattak. Egyrészt azért, mert elképzelhetetlennek tartották a kortársak, hogy a jövő nemzedékét nők oktassák, másrészt attól tartottak, hogy a habilitáció megszerzését követően az egyetem irányításában is részt szereznének.⁶⁴⁰

Kijelenthetem ugyanakkor az értekezésben ismertetett adatok alapján, hogy a nők munkavállalását nem csupán az oktatási jogaik határozták meg, illetve az oktatási jogok szorosan összefüggtek a nőhivatás konzervatív eszményével. A Somogy megyei példákban szembeötlő volt, hogy az oktatás, különösen a szakképzés hiánya a hagyományos társadalmi felfogással karöltve milyen sokáig meghatározta a nők helyét a társadalmi munkamegosztásban, ehhez igazodott a népoktatási törvény koncepciója is, amely művelt háziasszonyokat akart nevelni. A nők társadalomban elfoglalt helyéről alkotott 19. századi társadalmi vélekedés tőlünk nyugatabbra sem sokban különbözött, ezt jelezte az angol 19. század közepi szóhasználat, amellyel az egyedülálló férfiakat „single” szóval illette, amíg az ugyanazon helyzetben lévő nőket „unprotected” –nek nevezte.⁶⁴¹ Míg Franciaországban a nőnek csak 1907-től kezdve volt joga béréről

⁶³⁹SCHWARZ, A nők jogi stúdiumáról 13-20. és SZÁSZY-SCHWARZ, Nőjogászok az egyetemen 405-406.

⁶⁴⁰ELTE Levéltára 8.b. 28. 351/1917-18. sz. In: MÜLLER, Vélemények a nők felsőfokú képzéséről 227-237.

⁶⁴¹ANDERSON - ZINSSER, A history of their own I-II. 21.

önállóan dönteni,⁶⁴² a magyar férjezett nőt csak az korlátozta, hogy az Első cselédtörvény szerint férje engedélyével léphetett munkába.⁶⁴³

Le kell szögezmem, hogy a nőnevelés területén az *Eötvös*-féle népoktatási a disszertációban feltárt hibái ellenére nagy haladás volt a kiegyezés előtti állapotokhoz képest, ugyanakkor meggyőződhattünk arról, hogy a dualista korszak magyar jogász közönsége, közülük is azok, akik a nőkérdésnek egyébiránt támogatói voltak, nem foglalkoztak a női munka szerkezetének átalakulásával és ezzel összefüggésben a nőoktatás helyzetével. A korszak jogtudományi folyóiratai legfeljebb a nők egyetemi oktatásban való részvételét, mint új intézményt említették 1895 után, a cselédségről megjelenő cikkek sem kapcsolták össze e társadalmi réteg és az oktatás helyzetét, még az elemi iskolai leányoktatás állapotáról sem szóltak a szerzők, pedig a nők művelődésügyének fejlődését a polgári korszakban ez az intézmény határozta meg.

Nem a női munka volt az újdonság a vizsgált korszakban, hiszen az önmagában nem tekinthető modern jelenségnek. Az újdonság a női foglalkoztatottság szerkezetének az átalakulása volt a 19. század második felében. A vizsgálat kiindulási pontja azért 1880, mert egyrészt a nemzetközi szakirodalom szerint ekkor kezdődött új szakasz a női foglalkoztatottság történetében, ugyanis ekkor bontakozott ki a fent említett szerkezetváltás, másrészt azért, mert az osztrák és a magyar statisztikák ekkortól kezdődően szolgáltatott adatokat a női foglalkoztatottság vonatkozásában.

1880 után Európában az volt az általános tendencia, hogy a női foglalkoztatás hagyományos formái, így a mezőgazdasági, háziipari és az ún. bedolgozói munka, valamint a házi cselédség háttérbe szorultak és egyre inkább a kereső tevékenység modern szektorai, mint az ipar, a kereskedelem és a szállítás, valamint a közszolgálati és értelmiségi foglalkozások kerültek előtérbe.⁶⁴⁴ Franciaországban a házi cselédek száma 30 év alatt csaknem a felére csökkent, ahogyan Ausztriában is jelentős volt a számbéli csökkenés, Németországban már nem csökkent az abszolút számuk, Magyarországon pedig – a 19. század végén történt fogyatkozást követően – a 19-20. század fordulóján ismét emelkedni kezdett. Hazánkban 1880-ban a női keresők 93,4%-a dolgozott a hagyományos szektorokban és csak 6,6% a modern ágazatokban, majd 1910-re ez az arány úgy módosult, hogy 78,7% lett a hagyományos, míg 21,3% a modern szektoroké.

⁶⁴²MÁDAY, A magyar nő jogai 14.

⁶⁴³1876. évi XIII. tc. 9. §

⁶⁴⁴NAGY, Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában 205-222.

A kereső nők száma 1880 és 1910 között általánosan emelkedett, de míg pl. Ausztriában ez az emelkedés 56 százalék mértékű volt, Magyarország területén csupán 5-10 százalék. 1910-re hazánkban a teljes női népességnek csak 18 százaléka volt keresőként nyilvántartva, de arányuk a következő évtizedben sem haladta meg a 25 százalékot. A 15 éven felüli aktív női népességnél ez az arány 28 százalék volt 1910-ben. A házi cselédek száma is csökkent ugyan a századfordulón, de nem számottevően (6%-kal).⁶⁴⁵

A kutatás azt is kimutatta, hogy Somogyban a fentiekkel szemben a hagyományos női foglalkozások éltek tovább, mint a mezőgazdasági tevékenységek (napszámos) és a házi cselédség, továbbra is e hagyományos női munkában dolgozott az aktív női lakosság jelentős hányada. 1896-ban például kiskorpád lakosságának 80 százaléka volt cseléd,⁶⁴⁶ továbbá, hogy a házi (belső) cselédek jelentős része nő volt.⁶⁴⁷

Különösen látványos volt Magyarország területén az új női pályák úgy, mint női tisztviselők, alkalmazottak, értelmiségiek számának növekedése 1880 és 1910 között.⁶⁴⁸ A századfordulón a nők nem szívesen vállalkoztak gyári munkákra, az ipari ágazatok közül legnagyobb számban a ruházati, a vendéglátó, az élelmiszer és a textiliparban dolgoztak. A női tisztviselők, alkalmazottak, értelmiségiek között a nők száma nálunk 1890 és 1910 között megháromszorozódott, hiszen a közhivatalok is csak 1890 után kezdtek benépesülni titkárnőkkel. A századfordulót követően országos szinten elmondható, hogy az új női foglalkozások közül különösen a tanítónők számának növekedése volt jellemző, valamint az újonnan kialakuló gyermekóvó intézményekben nyert teret alkalmazásuk, ahol már vezetői pozícióhoz is juthattak.⁶⁴⁹

Természetesen a fenti jelenség – sem az ipar, sem a közsféra vonatkozásában – nem volt igaz Somogy vármegyére,⁶⁵⁰ ahol a vizsgált korszak végéig a mezőgazdaság volt a fő megélhetési forrás, az oktatás és különösen a szakképzés részletesen bemutatott hiányosságai következtében. 1870-től kezdve itt is több női munkahely létesült: postában-, távírdákban- és vasútállomásokon,⁶⁵¹ de Somogyban, legalábbis a 20. század elejéig nem dolgoztak női alkalmazottak a törvényhatósági hivatalokban

⁶⁴⁵NAGY, Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában 205-216.

⁶⁴⁶MNL SML, Kgb. iratok 1894/210.

⁶⁴⁷Lásd bővebben CSÁSZÁR, A cselédség jogi helyzete a dualizmus-kori Magyarországon 171-180.

⁶⁴⁸NAGY, Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában 213.

⁶⁴⁹MNL SML, Kgb. iratok 1891/951.

⁶⁵⁰NAGY, Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában 205-216.

⁶⁵¹A korszak legnevesebb intézete a Zirzen Janka által vezetett VI. kerületi (Sugár úti) tanítónőképző volt, elemi és polgári iskolai. Külön szakokon kézimunka- és háziipari tanítónőket, torna-tanítónőket és nyelvmesternőket képeztek. Bővebben: FÁBRI – BORBÍRÓ – SZARKA, A nő és hivatása II. 188.

irodai munkakörben, amely összefüggött azzal, hogy az oktatás reformja csak a korszak végére érezte hatását a megyében, adminisztratív munkakörökben való alkalmazásuk csak a két világháború között terjedt el.

Annak ellenére, hogy 1880 és 1910 után Nyugat-Európában növekedett a kereső nők száma, mégis az volt az általános tendencia, hogy csökkent a házas nők foglalkoztatottsága. Ennek az volt az oka, hogy míg a modern iparosodás előtt a nők túlnyomó része kenyérkereső tevékenységét a saját vagy más háztartásában végezte, úgy a polgári korszakban az otthon és a munkahely fokozatosan szétváltak egymástól, amely megnehezítette a családi, anyai kötelezettségek és a munka ellátását.⁶⁵²

A tipikus női foglalkozások alakulásának és a nők alacsonyabb bérezésének okai mind a képzési rendszerben voltak keresendőek. Különösen sújtotta az intézményes nőoktatás hiánya Somogy megyét, ahol a női szakképzés 1891-ig nem létezett, a kézműipart és a tanítóképzést leszámítva. Magyarországon a nők munkabére még 1917-ben is átlagosan 50-60 %-át tette ki a férfiakénak,⁶⁵³ és általában a munkásszervezetek sem harcoltak a nők egyenlő bérezéséért.⁶⁵⁴ Bemutattam az értekezésben az okait annak a mezőgazdasági jellegű területeket érintő jelenségnek, amely Somogy vármegye példáján szembeötlő: legnagyobb számban a nemcsak szakképzettséget, de írni-olvasni tudást sem igénylő cseléd, mezőgazdasági munkás és napszámos munkakörökben dolgoztak. A tanító és óvónők térnyerése is megindult, jóllehet számuk a töredéke volt az előbbieknél, bár Magyarországon az oktatásban dolgozó nők száma 30 év alatt megnégyszereződött.⁶⁵⁵

Tekintettel arra, hogy a tömeges árutermelés és a tömeges bér munka a kiegyezés után jelent meg, ekkortól jelentek meg több ágazati törvényben munkaügyi tárgyú szabályok, azonban jellegüket tekintve ezek még sokáig kezdetlegesek maradtak és szűk körre korlátozódtak. A munkajogi jogalkotás sokáig csak azt jelentette, hogy az állam a munkavállalók védelmében valamelyest közjogilag beavatkozott a foglalkoztatási szabályok magánjogi szerződéses kialakításának teljes szabadságába. A kiegyezéstől az első világháborúig a munkajogi jogalkotás felgyorsult, ami a fellendülő gazdasági

⁶⁵²NAGY, Women in the Hungarian economy 258-271.

⁶⁵³BRESZTOVSZKY, A magyar ipari munkásság életviszonyai 23-24.

⁶⁵⁴KÉRI, Hölgyek napernyővel 124-128.

⁶⁵⁵NAGY, Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában 205-216.

helyzet mellett nagyban volt köszönhető az egyre erősödő szakszervezeteknek és a falusi agrármozgalmak törekvéseinek is.⁶⁵⁶

A disszertációban feltárt korszakban mindvégig kezdetleges és részleges szabályokat láthattunk egy-egy munkakör vonatkozásában, amelyek nem alkottak még egységes rendszert. A törvények végrehajtására kiadott rendeletek – mind központi, mind helyi szinten – az aktuálisan felmerülő problémák megoldására születtek. A jogi szabályozás egyrészt hiányos volt, például a vizsgált korszak végéig nem rendezte a cselédek munkakörét, munkaidejét, a házi és gazdasági cselédek aggkori ellátásáról nem gondoskodott, de a tanító- és óvónők munkajogi és társadalombiztosítási viszonyainak szabályozása is csak alakulóban volt, másrészt a törvényben biztosított jogok is gyakran névlegesek voltak, érvényesítésük a helyi érdekekbe ütközött.

Szociális és munkavédelmi szempontból a polgári korszak magyar társadalmában a legrosszabb a cselédek helyzete volt, akiket egyébként a középrétegekhez tartozó nők is alkalmaztak munkaadóként. Az ő esetükben nem hoztak változást a nőmozgalmak, jogfosztott helyzetük 1907-ig változatlan maradt.⁶⁵⁷ A cseléd munkába állásakor feladta a szabadságát, függő helyzetbe került, még büntetőjogi felelőssége is korlátozott volt, viszont a munkaviszony megszűnése után ellátásra nem számíthatott.⁶⁵⁸ A mezei munkásnők és a házi cselédek az 1891-es társadalombiztosítási reformból is kimaradtak, nem járt nekik a gyermekágyi segély sem. A rájuk is kiterjedő kötelező gyermekágyi, illetve anyasági segélyt csak 1907-ben biztosította törvény, azonban a házi (belső) cselédeknek, akiknek nagy része nyilvánvalóan nő volt, továbbra sem jártak ezek a kedvezmények, ugyanis a Második cseléd-törvény csak a külső

⁶⁵⁶Az agrárszférában a földdel kapcsolatos jogszabályok is számos munkaügyi tárgyú rendelkezést tartalmaztak: így a gazdasági törvény (1900. évi XXVII. tc.), a gazdasági cseléd-törvény (1907. évi XLV. tc.), a mezőgazdasági munkások (1898. évi II. tc.), a vízi munkáknál, út- és vasútépítésnél alkalmazott napszámosok és munkások, a gazdasági munkavállalók és a segédmunkások (1899. évi XLII. tc.), az erdőmunkások (1900. évi XXVIII. tc.) és a dohánkertészek (1900. évi. XXIX. tc.) jogviszonyait rendezők. Baleseti biztosításról gondoskodott szűkmarkúan a gazdasági munkás- és cselédpénztárakról szóló 1900. évi XVI. és az azt kiegészítő 1902. évi XIV. törvénycikk. A „háztartási” alkalmazottakra és a napszámosokra is vonatkozott a cseléd-törvény (1876. évi XIII. tc.). A kereskedelem és az ipar dolgozóira külön jogszabályok vonatkoztak. Ide kapcsolódó szabályokkal bírt a kereskedelmi törvény (1875. évi XXXVII. tc.) illetve az ipartörvények (1872 és 1884). A vasutasok szolgálati viszonyait külön rendezte a vasúti szolgálati rendtartás (1914. évi XVII. tc.), illetve a tengeri hajósokra is külön szabályozás volt. Az 1890-es években a munkavédelem, balesetvédelem alapvető szabályainak lefektetésével összefüggésben megjelent az első iparfelügyelet is hazánkban (1893. évi XXVIII. tc.), illetve fontos, hogy 1891-ben megszületett az ipari és gyári alkalmazottak betegség esetére szóló segélyezéséről rendelkező törvény (1891. évi XIV. tc.). Ezt 1907-ben felváltotta az 1907. évi XIX. tc. az ipari és kereskedelmi alkalmazottak betegség és baleset esetére vonatkozó biztosításáról.

⁶⁵⁷1876. évi XIII. tc.

⁶⁵⁸FÁBRI – BORBÍRÓ – SZARKA, A nő és hivatása II. 185-243.

(gazdasági) cselédekre vonatkozott, részükre járt tisztos megélhetés, egészséges lakás, gyermeknevelési segély, ingyenes gyógyítás és agykori ellátás.⁶⁵⁹

Adalék a háztartási munkások, később alkalmazottak életviszonyaihoz Kaposvár képviselő-testületének a századfordulót követő években hozott, a cselédügy szabályozására hivatott rendelete, amely szerint tilos volt a cseléd erkölcstelen életét feljelentés nélkül túrni, a „kóborló”, vagyis 9 óra után az utcára menő cselédnőket össze kellett fogni és orvosi vizsgálat alá vetni, tilos volt szökevény cselédeknek menhelyet adni. Szökevény volt az a cseléd, akinek nem volt helye. Őket kényszerrel internálták a rendelet alapján. Ilyen volt a pozsonyi rendőrfőkapitány rendelete is, amelyben napi 12 óra munkaidőt írt elő a cselédek számára, kéthetente három óra pihenővel és azt is leszögezte, hogy a cseléd a gazda házi fegyelme alatt áll.⁶⁶⁰

A cselédkérdés is egyike volt azoknak a társadalmi problémáknak, amelyek megoldása évtizedek óta kísértett a vizsgált korszakban,⁶⁶¹ annak ellenére, hogy a cselédek alkalmazása már a 15-16. században jelen volt a magyar gazdaságban és számuk fokozatosan növekedett, hazánkban a 19. század végéig nem volt rájuk vonatkozó, átfogó törvényi szabályozás, sőt egyáltalán nem szabályozta törvény a felek jogait és kötelezettségeit, a munkabért, a munkaidőt, a szolgálati időt vagy a felelősség és felelősségre vonás kérdését, a kezdeti jogi szabályozásban pedig nagyon sokáig a szokásjog dominált. A házi cseléd és a gazda közötti jogviszony lényegében az első cselédrendtartások 1723 után történt születésétől a korszak végéig nem sokat változott. A cselédek nagy része a 19. század második felében már nagyüzemi mezőgazdasági bérmunkássá vált, jóllehet a konvenció jelentős részét továbbra is terményben kapták, amely miatt ki voltak szolgáltatva az időjárás szeszélyeinek is.⁶⁶²

Jogi értelemben egyértelmű megkülönböztetést mutatott a vizsgálat a házi és gazdasági cselédek között, hiszen az uradalmak számára a legfontosabb a mezőgazdasági munkaerő biztosítása volt. Számukat és erejüket tekintve is ez utóbbi tömeg volt a meghatározó. Az Első cselédttörvény a mezőgazdasági munkások és napszámosok szolgálati viszonyát szabályozta, ez volt az egyetlen olyan törvény volt a vizsgált korszakban, amely a házi (belső) cselédek és a napszámosok jogviszonyait is tartalmazta, a soron következő törvények azt elmulasztották. Hiba volt az Első

⁶⁵⁹JÁNOSSY, A feminizmus Magyarországon 131-140.

⁶⁶⁰BASSA, Mit kell tudni a nőmozgalmakról 67-76.

⁶⁶¹JÁNOSSY, A feminizmus Magyarországon 131-139.

⁶⁶²SZILI, Cselédsors 5.

cselédttörvény házi (belső) cselédekre vonatkozó rendelkezéseit továbbra is fenntartani, meghagyni akkor, midőn a törvényhozás a gazdasági (külső) cselédekre vonatkozó Második cselédttörvényt megalkotta és a gazdasági cselédeket a régi állapotból kiemelte.⁶⁶³

A korabeli jogfelfogásról az is sokat elárult, hogy az Első cselédttörvény a női cselédekre vonatkozóan csupán két említést tett.⁶⁶⁴ A cselédséget sújtotta az is, hogy a személyes szabadságot, a szabad költözést korlátozták, a gyermekmunka 12 éves kortól igénybe vehető volt és léteztek ingyen munkák, a külső cselédek esetében 1907-ig, a házi cselédek vonatkozásában ezt követően is. 1907-ig a nős cselédek feleségei kötelesek voltak évente kb. 16 nap ingyen munkát vállalni az uradalomban, amely szám a szerződés szóbelisége miatt akár évi 50-60 napra is emelkedhetett. Egyes uradalmakban ezért szívesebben alkalmaztak nős férfiakat, az ingyen munkaerő kihasználása érdekében. A nős cselédek bére ennek folytán idővel jelentősen meghaladta a nőtlenek átlagbérét, és sajnálatos módon a nők bére még kevesebb lett. Egy elemzés három év gazdasági cselédbér viszonyait hasonlította össze (1896., 1901. és 1904.) a Dél-Dunántúlon. Az eredmény szerint, míg a nős férfiak átlagbére 454 korona (illetmények és készpénz összértéke) volt, addig a nőtleneké 320 korona, a nőké csak 279,6 korona volt.⁶⁶⁵ Mivel a béreket nem akarták emelni, helyette a törvényeket szigorították. A cseléd bére egy 1905-ös adat szerint már 50 év óta nem emelkedett, sőt reálbére csökkent, munkafeltételei pedig nehezebbek lettek.⁶⁶⁶

Az 1905. évi aratósztrájk után indított vizsgálat azt mutatta ki, hogy a cseléd családja gyógykezeltetéséről is maga volt köteles gondoskodni, rövid időre szólt csak a gazda kötelezettsége a cseléd kórházi kezelésének viselésére. A társadalombiztosítási ellátórendszer kialakulóban volt az 1900. évi XVI. törvény révén, de a törvény biztosította kedvezményekben is csak a mezőgazdasági cselédek és munkások részesülhettek. Az özvegyen maradt cselédfeleségek és gyermekeik állami segítség nélkül maradtak. Ismert a Somogyi Hírlapban megörökített, a görög származású *Ypszilanti* herceg simongáti uradalmában 39 évig szolgált Sz. György cseléd esete, aki az uradalmi munkavégzés közben halt meg, mert rádőlt egy fa. Annak ellenére, hogy öt

⁶⁶³JÁNOSSY, A feminizmus Magyarországon 131-139.

⁶⁶⁴1876. évi XIII. tc. 9. §, 22. § b), 51. § II. b), 51. § I. f).

⁶⁶⁵T. MÉREY, Adatok a déldunántúli uradalmak gazdasági cselédségének életviszonyaihoz a századforduló idején 6-7.

⁶⁶⁶T. MÉREY, Adatok a déldunántúli uradalmak gazdasági cselédségének életviszonyaihoz a századforduló idején 15.

gyermek maradt utána, akik közül négy keresőképtelen kiskorú volt, *Sz. György* özvegye segélykérelmét a bécsi hercegi uradalom igazgatósága elutasította.⁶⁶⁷

Kijelenthetjük, a dualizmus kori Magyarországon a cselédség gazdaságilag, társadalmilag és emberileg egyaránt a legjobban kiszolgáltatott helyzetben élt. Ugyanez jogi helyzetüket tekintve is elmondható volt, azon kívül ugyanis, hogy a fizikai és lelki erőszak alkalmazása velük szemben legális volt, politikai jogokat nem kaptak, hiszen a gazda hatalma alatt állóként eleve kizártak őket a választójogból.⁶⁶⁸ Többnyire emberi méltóságuktól megfosztottan éltek; az intézők és a felügyelők korra való tekintet nélkül tegették őket és gyakran fizikai bántalmazásnak estek áldozatul.⁶⁶⁹ Kulturáltságuk alacsony fokon állt, viszonyaikban jogi értelemben az első világháború alatt sem következtek be lényeges változások, amelyre utalt az igali járás főszolgabírájának 1943. november 18-án kelt véghatározata, amely szerint a gyakorlatban még ekkor is a Második cselédtörvény rendelkezéseit alkalmazták.⁶⁷⁰ Ugyan a rendelkezésre állt iratok száma nem teszi lehetővé általános jellegű megállapítás tételét, kijelenthetem azonban, hogy a Kaposvári Királyi Törvényszék előtt a korszakban folyt büntetőeljárásban vagyon elleni bűncselekmények esetében terhelti pozícióban szereplő nők többsége a cselédek és mezőgazdasági munkások közül került ki és többségében nem tudott írni és olvasni.

Habár az elemzett szabályrendeletekből és a levéltári forrásokból megállapítható, hogy mind az oktatás, mind a cselédügy kapcsán Somogy és Baranya vármegye hasonló gondokkal küzdött, amely alátámasztotta azt a feltevést, hogy a Somogyban nyert adatok a térséget is jellemezték, kitűnt azonban az is, hogy volt különbség a fenti két megye között az életszínvonal és a gazdasági fejlettségi foka tekintetében. Somogy rendkívüli elmaradottságára utalt *T. Mérey Klára* megállapítása is: „Somogy külön van az emberi társadalomtól választva és a többi vármegyétől kerítéssel elrekesztve”.⁶⁷¹

Az 1880-as évektől megvalósult nagyobb arányú női munkavállalás területén is visszarendeződés figyelhető meg Magyarországon 1919 után, az ellenforradalmi periódusban a nőnevelés terén a nőemancipáció korlátozottabb formája is lekerült a

⁶⁶⁷Somogyi Hírlap 1905. június 20.

⁶⁶⁸SÁPI, A mezőgazdasági cselédség 309.

⁶⁶⁹SZILI, Cselédsors 6-9.

⁶⁷⁰Az igali járás főszolgabírója 5419/1943. sz. In: SZILI, Cselédsors Mellékletek.

⁶⁷¹T. MÉREY, A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba 5. 1.

napirendről, a családanyai és a kenyérkereső hivatás egyre inkább egymást kizáró tényezőként került feltüntetésre, a politikai célzat a nőknek a családi életbe való „visszaküldésére” irányult.⁶⁷²

Egyes szerzők szerint a dezintegráció és fejlődés olyan rohamos gyorsasággal ment végbe a polgárosodás korában, hogy a társadalom a saját morális igényeivel még ma sincs tisztában.⁶⁷³ A számos korlátozás és elszigetelődés ellenére a jogtörténészek ezt a korszakot mégis modernizációként értékelik. Az értekezésben kifejtettek alapján egyértelmű, a dualista korszak magyar asszonyainak egyenjogúsága a magánjog területén nem szenvedett olyan mértékű csorbát, amely indokolta volna azt, hogy a nőmozgalmaknak a közéleti szereplés iránti igénnyel hathatósabban fellépjenek. A nőknek ellenben szembesülniük kellett azzal, hogy minden oktatási intézménybe korlátozott volt a bejutásuk, a háborús időkben előkerült a nemi betegségek terjedésének a kérdése, a testi sértésre vonatkozó rendelkezések nem bizonyultak ugyanis kielégítőnek a nemi betegségek terjesztésének hathatós megakadályozására.⁶⁷⁴ A nők szembesültek a prostitúció jelenségével és problémájával is, valamint azzal, hogy a leánykereskedelem ellen hathatós büntetőjogi védelemben – különösen 1908 előtt – nem részesültek.⁶⁷⁵ A bírói gyakorlatban és a jogászai közgondolkodásban is tetten érhető a nőkről alkotott hagyományos felfogás.

A hazai nőmozgalmakra különösen igaz az a megállapítás, hogy a nők a közéleti részvétel igényével annak érdekében léptek fel, hogy a képzéshez és a munkaerőhöz való hozzáférés bővítése, a jogi és politikai egyenlőség felé, valamint az anyaság, a gyermekgondozás és a háztartási tevékenységek elismerése érdekében az első lépéseket megtegyék. Úgy gondolták, ha eredményeket érnek el az előbbi területeken, az megváltoztatja a nőkérdést.⁶⁷⁶ A nőmozgalmak fő törekvése éppen az volt, hogy

⁶⁷²NAGYNÉ SZEGVÁRI, Út a nők egyenjogúságához 177-183. 1920-ban jelentősen magasabb volt a munkanélküliek aránya a nők között, mint 1914-ben. Ez a jelenség egyrészt a ruházati ipar pangásából következett, másrészt abból, hogy e szektorban is inkább a női munkásokat bocsátották el. Némileg más volt a helyzet a fővárosban, mint vidéken, tekintve, hogy a gyáripár zömében Budapestre koncentrált. Még az 1930-as években is megállapítható, hogy a férfi munkaerő szakmai színvonala magasabb volt, mint a női. 1932-ben a férfi munkanélküliek 59,5%-a volt iparossegéd, míg a női munkanélküliek csupán 35,3%-a. A betanított munkások aránya a férfiaknál 18,7%, a nőknél már 30,3% volt. A munkanélküli tanulatlan ipari napszámok aránya is jóval kisebb volt a férfiak (6,3%), mint a nők között (19%). Lásd bővebben: NAGYNÉ SZEGVÁRI, Út a nők egyenjogúságához 206-211.

⁶⁷³ZIMMERMANN, Die bessere Hälfte? 393.

⁶⁷⁴VÁMBÉRY, A nemi ragályozás veszélyének büntethetősége 180-183., illetve CSÁSZÁR Károly, Értekezés a nemi bajok leküzdése tárgyában 206-207.

⁶⁷⁵FINKEY, A magyar büntetőjog tankönyve 646.

⁶⁷⁶ZIMMERMANN, Die bessere Hälfte? 9-17.

rámutatassanak a nő túrhetetlen helyzetére: a magyar leánykereskedelem elképesztő mértékére, a női becsület büntetőjog eszközökkel való védelmének szükségére, az anyaság védelmének és a nők magasabb iskoláztatásának és alkalmazásának javítására vonatkozó intézkedések iránti társadalmi igényre.

A magyar nőmozgalom eredménye lett a korszakban a gyermekvédelem, az anyaság védelme, a gyermek és nőnevelés reformja, a nő magasabb iskoláztatásának, ipari, kereskedelmi, gazdasági téren való kiképztetésének és alkalmaztatásának, a nőtisztviselők és női munkások fizetési és bérvizsnyainak a javítása, az erkölcsrendészet terén a fehér rabszolga kereskedelem ellen való törvényhozási, kormányzati és társadalmi intézkedések és intézmények, általában a nők érdekeivel foglalkozó társadalmi erők egyesítése és a nőkérdés nagy igazságai mellett egy hatalmas közvélemény megteremtése.⁶⁷⁷

V. Summary

The principle of equality before the law was of utmost importance in the eastern part of the Habsburg Monarchy (1867-1918). This dissertation presents the legal status of women and particularly problematic questions concerning the above mentioned principle in the constitutional rights of women.

Female suffrage, the context that rendered it possible, and the legal changes that were made before it was finally granted make up a crucial chapter in the history of women's struggles for equality. Reflecting on how this chapter unfolded in a particular country thus reveals some of the features that women's broader struggles for equality and equal citizenship took in that country. The modern concept of citizenship was based on the liberal ideas of individualism and equality, developed in the West in the 17th century, and signalled a radical break from traditional ideas of society.

The contradictions that this concept of citizenship brought along for women underlie the histories of female suffrage. In Hungary, local voting rights were granted to some tax-paying women in 1871. In some Austrian lands, women could vote for municipal councils and provincial diets throughout the 19th century as long as they paid with a certain amount of property or income taxes. In spite of the early results of the

⁶⁷⁷JÁNOSSY, A feminizmus Magyarországon 5-70.

civil era and the Hungarian Soviet Republic, there was a regression in political rights after 1919.⁶⁷⁸ The women's movements were able to obtain results in Hungary only after the World War II.

In Hungary, the Code of Csemegi (Act V. 1878) implemented the concept of the 19th century bourgeois criminal codification. At the turn of the 20th century, the judicial practice of the Royal County Court of Kaposvar was illustrative of the values protected by the criminal law of the time. In the judicial practice of Somogy County, the approach toward the typical female offender and the typical female victim is what deserves attention since this approach was informative of the values that ranked high from the perspective of the contemporary society and the state authorities. The study of judicial practice, as applied in the Royal County Court of Kaposvar, shows how the law and the judicial practice of the time protected certain values.

The research focused also on the study of the treatment of women both as female offenders and as female victims. In the research an attempt was made to compare the treatment of offences in which women were victims with those that were committed against property. The paper was based on the archival material that covered 40 years between 1879 and 1918. The number of cases that were studied amounted to 307, all of them being stored in the Archives of Somogy County.

The study of criminal cases tried by the Kaposvar Court in the discussed period allows to arrive at a conclusion that though the penal law of the time provided for the possibility of imposing hard punishment on the perpetrators of deliberate sexual offences whose victims were women the practice of the court followed its own line and showed considerable leniency vis-à-vis the male perpetrators if the victim could be referred to as a loose woman. The penalties imposed on those who committed the offences against property, particularly the theft, were larger in the judicial practice of the discussed Court.

Classic civil revolutions did not bring the emancipation of women. Actually, they failed in this area.⁶⁷⁹ This paper shows that the ambitions of the women's movement to improve women's situation were only an answer to the absence of vocational training and the lack of labour rights for women. Their claims were all

⁶⁷⁸RUIZ, Rodríguez, B. – MARÍN, Rubio R., Introduction 1-47.

⁶⁷⁹HENIG – HENIG, Woman and Political Power 16.

connected to labour and educational rights in the age of Dualism.⁶⁸⁰ In spite of the early results of the civil era and the Hungarian Soviet Republic, there was a regression in political rights after 1919.⁶⁸¹ The order that modified voting rights after 1919 reduced the number of women who were allowed to vote.

⁶⁸⁰BRESZTOVSZKY, A magyar ipari munkásság életviszonyai [Living conditions of the Hungarian industrial workers during the World War] 23-24.

⁶⁸¹PALASIK, A nő és a politikum 227-257.

VI. A doktori értekezés témájával összefüggő publikációk

Magyar nyelvű tanulmány

1. A magyar nőmozgalom erőfeszítései a leány és nőkereskedelem visszaszorítása érdekében a 20. század elején
In: HERGER Csabáné – SCHWEITZER Gábor (szerk.): Polgári-kori jogintézmények, torzulások és jogkövetkezmények Magyarországon. Δίκη – Diké. A Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport Folyóirata. 2018/2. 75-91 (2018)
2. Márkus Dezső a nőkérdésről
In: HERGER Csabáné – SCHWEITZER Gábor (szerk.): Polgári-kori jogintézmények, torzulások és jogkövetkezmények Magyarországon. Δίκη – Diké. A Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport Folyóirata. 2018/1. 137-150 (2018)
3. Eötvös József és az intézményes nőnevelés Somogyban
In: VARGA Norbert (szerk.): VI. Szegedi Jogtörténeti Napok báró Eötvös József születésének 200. évfordulója alkalmából. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Jogtörténeti Tanszék Szeged 2014. 49-66 (2014)
4. A nők „munkajogi” jogállása a dualista korszakban Somogy vármegyében
In: PTE-ÁJK, PhD-tanulmányok (2014)
5. A cselédség jogi helyzete a dualizmus-kori Magyarországon. Cselédügyek Somogyban és Baranyában
JURA 2013/2. 171-180 (2013)
6. Nőmozgalmak a dualizmus-kori Magyarországon (1867–1918)
JURA 2013/1. 117-128 (2013)

7. A kéjelgésügy szabályozása a dualizmus-kori Magyarországon, különös tekintettel Somogyra
JURA 2012/1. 15-28 (2012)
8. „A nő mint „tipikus áldozat” és mint „tipikus tettes”
In: PTE-ÁJK Phd tanulmányok 2011/10 (2011)

Idegen nyelvű tanulmány

1. The Constitutional Rights of Women and the Objectives of the Hungarian Women’s Movements (1867 – 1918)
Journal on European History of Law 2018/9. No. 2. 273-277 (2018)
2. The traditional Christian family model and the legal status of women in Hungary (1867-1948)
Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa 2017/10(1). 147–167 (2017)
[http://www.ejournals.eu/Krakowskie-Studia-z-Historii-Panstwa
Prawa/2017/Tom-10-Zeszyt-1-2017/art/9582/](http://www.ejournals.eu/Krakowskie-Studia-z-Historii-Panstwa-Prawa/2017/Tom-10-Zeszyt-1-2017/art/9582/)
3. Objectives of the Hungarian Women’s Movements in the age of the Austro-Hungarian Dual- Monarchy (1867-1918)
S. VANDENBOGAERDE, I. LELLOUCHE, H. DUFFULER-VIALLE, S. DHALLUIN & B. DEBAENST (eds.), (Wo)Men in Legal History, Lille, Centre d’Histoire Judiciaire 2016. 311-326 (2016)
4. Women’s Status in the Field of Labour Law in Hungary, through the Instance of Somogy County (1876 –1914)
Journal on European History of Law 2014/5. No.1. 129-135 (2014)
5. Some remarks on judicial decisions in penal cases as made by Royal County Court of Kaposvár (1879-1918). The question of female offenders and female victims

Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa (Cracow Studies of Constitutional and Legal History). 2013. Volume 6, Issue 4. Published 2014. 423-427 (2014)
<http://www.ejournals.eu/Krakowskie-Studia-z-Historii-Panstwa-i-Prawa/2013/Tom-6-Zeszyt-4-2013/art/2817/>

6. „Question of women“ in England before the First World War
In: Zadavec Zsófia (szerk.): Spring wind, 2010. Konferenciakötet.
Doktoranduszok Országos Szövetsége Pécs. 75-78. (2010)

VII. FELHASZNÁLT IRODALOM

1. A.D. (ismeretlen szerző): A nőnek férje elleni ideigl. tartási perek. 1884/19/18. 142-143.
2. ANDERSON, Bonnie S. - ZINSSER, Judith P: A history of their own I-II. – Women in Europe from Prehistory to the Present. London – New York – Victoria 1988. 124-128. In: KÉRI Katalin: Hölgyek napernyővel: nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867-1914. Pécs 2008.
3. ANDOR Csaba: Madách Imre és Veres Pálné. Szeged 2015.
4. ANDRÁSSY Antal: A somogyi munkásmozgalom 1919-1944 között. Előadói segédanyag a történelmi szakosztály részére. In: SZILI Ferenc: Munkássors – munkás gond Somogyban 1870-1945. Kaposvár 1977. 12-15.
5. ANGYAL Pál: A magyar büntetőjog kézikönyve. Budapest 1928.
6. ANGYAL Pál: A magyar büntetőjog kézikönyve 14. A szemérem elleni bűntettek és vétségek. Budapest 1937.
7. ANONYMUS: A gazda és gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról szóló törvényjavaslat. Jogtudományi Közlöny 1907/17. 137-139.
8. ARANYOSSI Magda: Lázadó asszonyok – A magyar nőmunkásmozgalom története 1867-1919. Budapest 1963.
9. AZ ASSZONYOK JUSSAI. KOLOZSVÁROTT 1797.
10. B. (ismeretlen szerző): A nők gyámság- s gondokságviselési képességéről. Jogtudományi Közlöny 1887/22/9. 70-71.
11. BARÁTH Ferenc: Nevelés, tudomány, nőügy. A nők munkaköre 1872/73.
12. BARNA Ignác: Az öröklési jog reformkérdései. Dr. Barna Ignác jogászegyleti előadásainak konklúziói. Jogtudományi Közlöny 1897/50. 398-399.
13. BAROSS Károly: Magyarország földbirtokosai és bérlői. Budapest 1893. In: T. MÉREY Klára: Adatok a déldunántúli uradalmak gazdasági cselédségének életviszonyaihoz a századforduló idején. Pécs 1957. 3- 20.
14. BASSA Endre: Mit kell tudni a nőmozgalmakról? Budapest 1982.
15. BÁRDIÓ Ferencz: A törvénytelen gyermekek jogviszonyai. Jogtudományi Közlöny 1900/35/49. 352-354.

16. BEBEL, August: A nő és a szocializmus. Budapest 1976. 167., 215-219., 220-230., 234. Forrás: <https://vmek.oszk.hu/02100/02110/html/01.htm#b123> (Letöltés: 2019. október 8. 10:46).
17. BEREZSK Sándor: Kaposvár története 1425-1925. Arany János Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. Budapest 1925.
18. BÉDY-SCHWIMMER Rózsa: A magyar asszony híre. A nő és a társadalom 1907/3. 40-41.
19. BÉLI Gábor: Női törvényes öröklés a Hármaskönyvben. In: HERGER Csabáné: A modern magyar házassági vagyoni jog kialakulása és rendszere a német jogfejlődés tükrében. Passau 2017. 16.
20. BÍRÓ Béla: A prostitúció. A M. Kir. Rendőrség Országos szaktanfolyamainak Kiadványa. Budapest 1933. 46-47.
21. BŐSZE Sándor: „Az egyesületi élet a polgári szabadság.” Somogy megye egyesületei a dualizmus korában. In: Szili Ferenc (szerk.): Somogyi Almanach 53. szám. Kaposvár 1997. MNL SML. 162-169.
22. BRESZTOVSZKY Ede: A magyar ipari munkásság életviszonyai a háború alatt. Huszadik Század 1916. 23-24.
23. BUDAY Dezső: A magyar nő magánjogi helyzete. Válasz Kontúr Béla dr.-nak a Jog multévi 51. és 52. számában megjelent hasonló című cikkére. A Jog 1903/5. 34-35.
24. BÜRSITZKY Imre: A törvénytelen gyermek anyjának van-joga e gyermeke után köteles részhez? A Jog 1892/1. 4-5.
25. CONDORCET: „Lettres d’un bourgeois de New-Haven a un Citoyen de Virgine”. In: L. BRAUN: Die Frauenfrage. Leipzig 1901. 1.
26. CREEL, George – LINDSEY, Ben: A nők választójoga a gyakorlatban. Vannak-e született prostituáltak? A nő és a társadalom. 1912/3. 43-44.
27. CSÁKÁNYI: Polgári leányiskola. Somogy 1882/13. 1-2.
28. CSÁSZÁR Károly: Értekezés a nemi bajok leküzdése tárgyában. Jogtudományi Közlöny 1917/52/22. 206-207.
29. CSEREI Farkas: A magyar és székely asszonyok törvénye. Kolozsvár 1800. 12.
30. CSÉPAI József: A természetes apa tartási kötelezettsége Franeziaországban és hazánkban. Jogtudományi Közlöny 1913/8. 63-64.

31. CSIKY Kálmán: A magyar nő jogai. Nemzeti Nénevelés. 1894. 98-121.
32. CSOMA Zsigmond: Az első női foglalkozási statisztika Magyarországon – A női emancipáció és az első részletes női népszámlálás. In: GYÁNI Gábor – NAGY Beáta – BENDA Borbála (szerk.): Nők a modernizálódó magyar társadalomban. Debrecen 2006. 192-193.
33. CSORBA József: Somogy vármegye ismertetése. Pest 1857. 14.
34. DOROS Gábor: A prostitúció ellenőrzésének reformjáról. Az országos közegészségi egyesület antivenerális bizottságának ünnepi kötete (1925-1935). 66.
35. DREISZIGER Kálmán: A törvénytelen gyermek örökösödési joga 1.r. Jog 1886/26. 208-209.
36. DREISZIGER Kálmán: A törvénytelen gyermek örökösödési joga 2.r. Jog 1886/28. 225-226.
37. EDVI Illés Pál: Az amerikai nők gyűlése. In: Fábri, A nő és hivatása I. 286-290.
38. EKMAYER Ágost: A személyes tulajdonságokból s viszonyzatokból származó jogokra vonatkozó alapelveknek egybevetése s összehasonlítása, a mint azokat az osztrák és porosz törvénykönyvben s a magyar jogban kifejtve látjuk. Jogtudományi Közlöny 1868/3/16. 124-127.
39. ENYICZKEI Gábor: Az ügyvédi vizsga előfeltételeiről. Jogtudományi Közlöny 1900/35/10. 76-78.
40. EREKY István: A nők virilis jogáról. Jogtudományi Közlöny 1907/42/18. 148-149.
41. FARDEK Miksa: Özvegyi tartás és a polgári törvénykönyv tervezete. Jogtudományi Közlöny 1909/44/16. 144-145.
42. FÁBRI Anna (szerk.): A nő és hivatása I. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777-1865. Budapest 1999. 13-14.
43. FÁBRI Anna, BORBÍRÓ Fanni, SZARKA Eszter (szerk.): A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866-1895. Budapest 2006. 247-280.
44. FEHÉR Lenke: Az emberkereskedelem fogalmi megközelítésének néhány kérdése. In: LIGETI Katalin (szerk.): Wiener A. Imre ünnepi kötet. Budapest 2005.

45. FEHÉR Lenke: Prostitúció és emberkereskedelem. In: NAGY Ildikó – PONGRÁCZ Tiborné (szerk.): Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2009. Budapest 2009. 211-229.
46. FEKETE Andrea: A Kaposvári Zrínyi Ilona Államilag Segélyezett Községi Polgári Leányiskola története. Kaposvár 2002.
47. J. G. FICHTE: Grundlage des Naturrechts nach Prinzipien der Wissenschaftslehre. Jena-Leipzig 1796.
48. FINKEY Ferenc: A magyar büntetőjog tankönyve. Budapest 1902.
49. FLORENT DE PUISSIEUX, Philippe: La femme n'est pas inférieure à l'homme. London 1750. In: NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin (szerk.): Út a nők egyenjogúságához. Budapest 1981. 7-18.
50. FOGARASSY János: Magyar Közpolg. törvénytudomány elemei. Kövy Sándor után. 6. kiadás. Budapest 1847.
51. FORRAI Judit: A budapesti prostitúció szabályozásának kezdetei. Tanulmányok Budapest múltjából. 1998/27. 93-100.
52. FORRAI Judit: A bujakór története. Rubicon 1998/6. 21-23.
53. FORRAI Judit: Részletek a magyar leánykereskedelem és prostitúció történetéből. Egészségnevelés 1991/2. 83.
54. GÁSPÁR Gabriella: A női jogok a magyar rendi társadalomtól a Horthy-korszak végéig. 2005. In: PALASIK Mária (szerk.): A nő és a politikum: a nők politikai szerepvállalása Magyarországon. Budapest 2007. 65-80.
55. GILÁNYI Eszter: A nők elleni erőszak és magyar büntetőjogi szabályozása a nemzetközi elvárások tükrében. PhD Értekezés. Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola Miskolc 2017.
56. GILÁNYI Eszter: A nők elleni erőszak és magyar büntetőjogi szabályozása a nemzetközi elvárások tükrében. PhD Értekezés. Munkahelyi vita anyaga. A kézirat lezárásának ideje: 2015. november 25. Forrás:
file:///C:/Users/Dr.%20Cs%C3%A1sz%C3%A1r%20Kinga/Downloads/adoc.tips_phd-ertekezes-munkahelyi-vita-anyaga.pdf
(Letöltés: 2019. augusztus 24. 20:50).

57. GÖNCZY Béla (szerk.): Veres Pálné szül. Beniczky Hermin és Gróf Teleki Sándorné szül. Teleki Jozefin grófnő emlékezete. Az Országos Nőképző Egyesület emlékűnnepélyei. Budapest 1915–1916.
58. GYÁNI Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség. Budapest 1983.
59. GYÁNI Gábor: Gyermezsors a történelemben. Szoptatós dajkák a polgári átalakulás korában. Világosság 1980/7. 75-96. In: CSOMA Zsigmond: Az első női foglalkozási statisztika Magyarországon – A női emancipáció és az első részletes női népszámlálás. In: GYÁNI Gábor – NAGY Beáta – BENDA Borbála (szerk.): Nők a modernizálódó magyar társadalomban. Debrecen 2006. 191.
60. GYÁNI Gábor: Női munka és a család Magyarországon (1900-1930). Társadalmi Szemle 1988/30. 366-378.
61. GYÁNI Gábor - KÖVÉR György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest 1998.
62. HAJDU Lajos: Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet. Budapest 1971.
63. HATTYUFFY Dezső: A kiskorú gyermektartása és a m. kir. Curia gyakorlata. Jogtudományi Közlöny 1899/34/2. 12-13.
64. HENIG, RUTH – HENIG, SIMON: Woman and Political Power: Europe since 1945. London - New York 2000. 16.
65. HERGER Csabáné: A modern magyar házassági vagyoni jog kialakulása és rendszere a német jogfejlődés tükrében. Passau 2017.
66. HERGER Csabáné: A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig. A magyar házassági köteléki jog és az európai modellek. Budapest – Pécs 2006.
67. HERGER Csabáné: Az európai jogi kultúra közös értékei. A Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport tudományos ülésének megnyitójára (Pécs, 2017. április 27.). In: DÍKÉ. A Márkus Dezső összehasonlító jogtörténeti kutatócsoport folyóirata. 2017/1. 3-7.
68. HERGER Csabáné: The Introduction of Secular Divorce Law in Hungary. 1895-1918: Social and Legal Consequences for Women. Journal on European History of Law 2012/3. 138-148.
69. HEVESI Illés: A férj, a feleség és a gyermek jogviszonyai [könyvismertetés]. Jogállam 1907/10. 807-809.
70. HEXNER Gyula: A hatályban lévő özvegyi jog alapelve. 1898/33/40. 278.

71. HUNYADI László: Egy csurgói segédtanítói állás pályázati hirdetésményének kommentárja 1882-ben. Csurgó és környéke kalendárium 1987/1888-89. 52-54.
72. JÁNOSSY Gábor: A feminizmus Magyarországon. Szombathely 1911.
73. JELLINEK Arthur: Az özvegyi jog elvesztésének esetei. A Jog 1889/51. 431.
74. JÓKAI Mór: Nő szabadsága. Életképek 1848/385. 1.
75. KANYAR József: Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban. (1920. 1945.) Budapest 1964. 13. 1.
76. KANYAR József: Somogyi parasztság – somogyi nagybirtok. (1901-1910). Kaposvár 1957.
77. KAUSER Lipót: A vétkes férj végleges nőtartási kötelezettsége megszűnésének kérdéséhez. Jogtudományi Közlöny 1912/47/42. 371-372.
78. KÁNTÁS Péter: Kérdőjelek a prostitúció körül. Magyar jog 1994/6. 357-363.
79. KÁNYA Emília: A háború és a nők. Családi Kör 1866. május 27. 482.
80. KÁVÁSSY Sándor: A szegényparasztság harca és mozgalmi Somogyban 1897-1907. In: SURI Károly (szerk.): A munkásmozgalom kialakulása és fejlődése Somogy megyében 1870-1918. Kaposvár 1973. 197-240.
81. KELEMEN Elemér: A Népiskolai Szemle. (Adatok egy múlt századi megyei „nevelési-oktatásügyi közlöny” történetéhez). Somogy kulturális, társadalmi és gazdasági szemle. Kaposvár 1974/6. 58-65.
82. KELEMEN Elemér: A népoktatás Somogyban a dualizmus kezdő éveiben (1867-1870). Somogy megye múltjából. 4. Kaposvár 1973. 205-232.
83. KELEMEN Elemér: A népoktatás Somogyban a kiegyezés előtti években. Somogy megye múltjából. 3. Kaposvár 1972. 137-168.
84. KELEMEN Elemér: Adatok a népoktatás Somogy megyei történetéhez (1881-1918). In: KANYAR József (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 11. Somogy m. Lvt. Kaposvár 1980. 321-355.
85. KELEMEN Elemér: Kaposvári dualizmuskori közoktatástörténetének vázlata. Somogy (Kulturális, Társadalmi és Gazdasági Szemle) Kaposvár 1973/3. 121-125.
86. KERESZTY Orsolya: A női szerepek tematizálása A Nő és a Társadalom című folyóiratban (1907 –1913). Új Pedagógiai Szemle 2012/9-10. 187–197.
87. KERTÉSZ Erzsébet: Zöldfa utca 38. Veres Pálné regényes élete. Budapest 1987.

- 88.** KÉRI Katalin: *Hölgyek napernyővel: nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867-1914.* Pécs 2008.
- 89.** KISS Albert: *A mostoha anya özvegyi joga a kir. Curia újabb gyakorlatában.* Jogtudományi Közlöny 1909/44/22. 191-193.
- 90.** KISS Géza: *A házasságon kívül született gyermekek örökjogi helyzete joggyakorlatunk s a polgári törvénykönyv Tervezete szerint.* Jogtudományi Közlöny 1902/37. 309-310.
- 91.** KONCZ Ibolya Katalin: *A magyar magánjog speciális területe, avagy a nőtartás jogtörténeti aspektusai a polgári korszak Magyarországon.* Forrás: https://matarka.hu/koz/ISSN_1788-0386/8_evf_2_sz_2013/ISSN_1788-0386_8_evf_2_sz_2013_043-052.pdf (Letöltés: 2019. október 8. 16:13.).
- 92.** KONCZ Katalin: *Nők a munkaerőpiacon.* Budapest 1987.
- 93.** KONCZ Katalin: *Nők a munka világában.* Budapest 1982.
- 94.** KÓCSÁN János: *A m. kir. Kúria és a gyermektartási perek.* A Jog 1904/11. 84-85.
- 95.** KONTUR Béla: *A magyar nő magánjogi helyzete.* A jog. 1902/52. 378-381.
- 96.** KOSZTOLÁNYI Dezső: *„Édes Anna”.* 1926.
- 97.** KOVÁCS Judit: *Utazás a női egyenjogúság körül.* In: BASSA, *Mit kell tudni a nőmozgalmakról* 45.
- 98.** KOVÁCS Marczel: *Nőtartási igény és annak kijátszása.* Jogtudományi Közlöny 1908/43/4. 30-31.
- 99.** KOVÁCS M. MÁRIA: *A numerus clausus és az orvosi antiszemitizmus a húszas években.* EPA Budapesti Negyed 8. 2/1995. Forrás: <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00007/kovacs1.htm> (Letöltés: 2019. augusztus 24. 20:15).
- 100.** KOZÁRI Mónika: *A nyugdíj kialakulása és szabályozása Magyarországon 1771 és 1918 között.* Jogtörténeti Szemle 2012/4. 6-15.
- 101.** König Vilmos: *A törvénytelen gyermekek jogviszonyai.* Jogtudományi Közlöny 1901/36/9. 65-66.
- 102.** KÖNIG Vilmos: *Nőtartás.* Jogtudományi Közlöny 1895/30/41. 326-327.
- 103.** KÖTÉL Emőke: *„Ne legyen örömtök a parancsolásban és megtiltásokban, hanem hagyjátok a gyereket szabadon cselekedni”.* Forrás:

https://nemzetikonyvtar.blog.hu/2015/12/13/_ne_legyen_oromotok_a_parancsolasban_es_megtiltasokban_hanem_hagyjatok_a_gyereket_szabadon_cselekedni
(Letöltés: 2019. október 8. 10:19).

- 104.** KÖVÁGÓ László – PINTÉR István: Munkássors-munkásgond 1919-1944. Budapest 1962.
- 105.** KUN Attila: A magyar munkajog kezdetei és helyzete 1945 és 1949 között. Acta Universitatis Szegediensis Acta Juridica et Politica. Szeged 2004. 349-389.
- 106.** L. BRIEDEL: La puissance maritale (A férji hatalom). Lausanne, 1879. In: BEBEL, August: A nő és a szocializmus. Budapest 1976. 167., 215-219., 220-230., 234. Forrás: <https://vmek.oszk.hu/02100/02110/html/01.htm#b123>
(Letöltés: 2019. október 8. 10:46).
- 107.** LEHOCZKYNÉ KOLLONAI Csilla: Amerikai sikertörténet - európai változások. A női egyenjogúság a nemzetközi gyakorlatban. A hátrányos megkülönböztetés tilalmától a pozitív diszkriminációig. A jog lehetősége és korlátai. Budapest 1998.
- 108.** LŐRINCZ Ernő: A munkaviszonyok szabályozása Magyarországon a kapitalizmus kezdetétől az első világháború végéig 1840-1918. Budapest 1974.
- 109.** LÖW Tóbiás (szerk.): A magyar büntető törvénykönyv. A büntettekről és vétségekről (1878 : 5. tcz.) és teljes anyaggyűjteménye. Budapest 1880. I. kötet.
- 110.** L. SUHAJDA – KNORR - WENZEL – HERCZEG: A magyar család és öröklési jog 288. In: ZLINSZKY Imre: Az özvegyi jog körül felmerülő vitás kérdések Jogtudományi Közlöny 1879/14/38. 300-302.
- 111.** MÁDAY Andor: A magyar nő jogai a múltban és jelenben. Budapest 1913.
- 112.** MANDEL Károly: A nőkről szóló magyar törvénycikkek Szent Istvántól napjainkig 1000-1928. Budapest 1929.
- 113.** MANDEL Pál: Nőtartás. 1905/40/25. 208-210.
- 114.** MASSON Bertha: The Story of the Women's Suffrage Movement. London 1912.
- 115.** MÁDAY Andor: A magyar nő jogai – a múltban és jelenben. Budapest 1913.
- 116.** M. BAGOSSY Éva: Veres Pálné. Írta, válogatta és összeállította ükunokája. Budapest 1996.

- 117.** MÁRKUS Dezső: A házasságon kívül született gyermek a legújabb jogfejlődésben I. Ügyvédek lapja 1908/19. 5.
- 118.** MÁRKUS Dezső: A házasságon kívül született gyermek a legújabb jogfejlődésben III. Ügyvédek lapja 1908/21. 2-3.
- 119.** MÁRKUS Dezső: A házasságon kívül született gyermek a legújabb jogfejlődésben IV. Ügyvédek lapja. 1908/23. 2-3.
- 120.** MÁRKUS Dezső: A házasságon kívül született gyermek és joggyakorlatunk I. Jogtudományi Közlöny 1907/1. 1-2.
- 121.** MÁRKUS Dezső: A házasságon kívül született gyermek és joggyakorlatunk II. Jogtudományi Közlöny 1907/2. 12-14.
- 122.** MÁRKUS Dezső: A házasságon kívül született gyermek és joggyakorlatunk III. Jogtudományi Közlöny 1907/5. 35-36.
- 123.** MÁRKUS Dezső: A házasságon kívül született gyermek és joggyakorlatunk IV. Jogtudományi Közlöny 1907/39. 315-317.
- 124.** MÁRKUS Dezső: A házasságon kívül született gyermek és joggyakorlatunk V. Jogtudományi Közlöny 1907/41. 337-339.
- 125.** MÁRKUS DEZSŐ: A házasságon kívüli gyermekek joga. Részlet Márkus Dezső jogászegyleti előadásából. Jogtudományi Közlöny 1898/11. 82-83., 1898/34. 234-235.
- 126.** MÁRKUS Dezső: A házasságon kívül született gyermek öröklési joga anyja után. Jogtudományi Közlöny 1905/44. 357-358.
- 127.** MÁRKUS Dezső: A nő mint köztisztviselő és bíró. Ügyvédek lapja 1910/30. 2.
- 128.** MÁRKUS Dezső: A nő választójoga. Márkus Dezső beszéde a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége Választójogi Szakosztályának ülésén. 1910. április 28. napján. A Férfiliga a nő választójoga érdekében. Budapest 1910
- 129.** MÁRKUS Dezső: A nővédelme a büntető novellában. A Nő és a társadalom 1908/8.134-135.
- 130.** MÁRKUS Dezső: A nyugdíjtörvény módosítása IV. Jogtudományi közlöny 1909/40/32. 273-275.
- 131.** MÁRKUS Dezső: A választójog. A nő választójoga. Két tanulmány. Budapest 1912.

- 132.** MÁRKUS Dezső: Felsőbíróságaink elvi határozatai 1870-1896. I-II-III. Kötet. Budapest 1896.
- 133.** MÁRKUS Dezső: Felsőbíróságaink elvi határozatai. Budapest 1891-1912.
- 134.** MÁRKUS Dezső: Házi fegyelem gyakorlása. A nő és a társadalom. A Feministák Egyesülete és a Nőtisztviselők Országos Egyesülete Hivatalos közlönye. 1907/1/6. 98-100.
- 135.** MÁRKUS Dezső: Magyar közjog. A hatályban lévő tételes jogforrások alapján. Budapest 1910.
- 136.** MENYHÁRTH Gáspár: Atyasági kereset s a törvénytelen gyermekek tartása. Jogtudományi Közlöny 1893/28/48. 377-379.
- 137.** MEZEY Barna: Büntetőjog és szexualitás Magyarországon. A nemi bűncselekmények megítélésének változásai (16–19. század). Rubicon 1998/7. 1.
- 138.** MEZEY Barna (szerk.): Magyar jogtörténet. Budapest 1996.
- 139.** MIKLÓSSY János: A budapesti prostitúció története. Budapest 1989.
- 140.** MISKOLCZY Sándor: Lehet-e a férjnek adósságáért nejeinek bejegyzett cége alatt álló üzletében levő árukat lefoglalni?. A jog 1889/40. 339.
- 141.** MISSNER Ignác: A lemenő leánygyermek örökösödési jogának megszorításáról. Jogtudományi Közlöny 1872/7/33. 240-241.
- 142.** MISSNER IGNÁCZ: A magyar általános polgári törvénykönyv tervezetének a házastársi és özvegyi öröklést tárgyzó rendelkezései. Misner Ignácznak f. hó 3-án az Ügyvédi Körben tartott felolvasásából. Jogtudományi Közlöny 1901/32. 9-11.
- 143.** MÓDLY László: A férj özvegyi joga s a kiházasítási ingók. A Jog 1903/17. 132-133.
- 144.** MURINYI Endre: Még néhány szó a törvénytelen származású gyermekek jogi viszonyainak rendezéséről. Jogtudományi Közlöny 1870/5/46. 331.
- 145.** MÜLLER Ildikó: Vélemények a nők felsőfokú képzéséről a dualizmus időszakában. In: GYÁNI Gábor – NAGY Beáta – BENDA Borbála (szerk.): Nők a modernizálódó magyar társadalomban. Debrecen 2006. 227-237.
- 146.** NAGY Antal: Az ideiglenes nőtartás kérdéséhez. Jogtudományi Közlöny 1910/45/46. 400-402.

- 147.** NAGY Marianna: Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában. In. GYÁNI Gábor – NAGY Beáta – BENDA Borbála (szerk.): Nők a modernizálódó magyar társadalomban. Debrecen 2006. 205-222.
- 148.** NAGY Marianna: Women in the Hungarian economy from a European perspective at the turn of the 19th and 20th centuries. In: Szamonek Vera (szerk.): 10. Országos Grastyán konferencia előadásai. Pécs 2012. 258-271.
- 149.** NAGY Zoltán: Népoktatás a Somogy c. hetilap tükrében 1866-1890. Sajtórepertórium. Kaposvár 1966.
- 150.** NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: A női választójog külföldön és hazánkban. Budapest 2001.
- 151.** NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: Az 1868. évi XXXVIII. tc. jelentősége a nőképzés szempontjából. In: CSIZMADIA Andor (szerk.): Jegtörténeti tanulmányok 1966/1. 55-72.
- 152.** NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: Út a nők egyenjogúságához. Budapest 1981.
- 153.** NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin – LADÁNYI Andor: Nők az egyetemeken. In: Felsőoktatástörténeti kiadványok. Budapest 1976. 17.
- 154.** NÁDAY Károly: Gräfin Blanka Teleki und Klara Lövei in der Festung Kufstein. (Nach Aufzeichnung von Klara Lövei) Wörgler Rundschau. [16 folytatásban] 1977. szept. 28. - 1978. ápr. 12. In: HORNYÁK Mária: Brunszvik Teréz „szellemi” gyermeke: Teleki Blanka (1806-1862) Halálának 150. évfordulójára 2. bővített javított kiadás. Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány Teleki Blanka Hölgyklub. Martonvásár 2012. 45-51.
- 155.** NÁDUJFALVY József: Somogy megye szociális és gazdasági helyzetképe. Kaposvár 1939.
- 156.** NEUMANN József: A kaposvári izr. hitközségi tanoda ujjászervezése. Somogy 1877/28. és Somogy 1879/27.
- 157.** NYÁRI Jenő: Nők a jogi fakultáson. Jogállam 1916/1-2. 110-111.
- 158.** PALASIK Mária (szerk.): A nő és a politikum: a nők politikai szerepvállalása Magyarországon. Budapest 2007.
- 159.** PALASIK Mária: A nők a parlamentben. In: PALASIK, A nő és a politikum 227-257.

- 160.** PALETSCHEK, Sylvia – PIETROW – ENNKER, Bianka: Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century. A European Perspective. Standford, California 2004. 307-315.
- 161.** PASSERINI, Luisa: A nők és a feministák története. Budapest 2003.
- 162.** PAULER Tivadar: Büntetőjogtan. Pest 1869.
- 163.** PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám: A magyar asszonyok prókátora a Budán összegyűlt rendekhez 1790. L. Tud. Gyűjt. 1822/II.70. 1.
- 164.** PERNECZKY Béla: A munkajog fogalma. Budapest 1940.
- 165.** PETŐ Andrea: „A nők és a férfiak története Magyarországon a hosszú 20. században.” In: TARAJOSSY Zsuzsa (szerk.): Kiegészítő tananyag a középiskolák számára. Szociális és Munkaügyi Minisztérium. Budapest 2008. II. rész 57-59.
- 166.** PETŐ Andrea: A nőtörténetírás története. Rubicon 2001/6. 42-44.
- 167.** PÉTERFY Sándor: A magyar elemi iskolai népoktatás. I. kötet. Budapest 1896. 147-151.
- 168.** POGÁNY Zsuzsanna: Nőemancipáció 1790-1848. Budapest 1937.
- 169.** POLLÁK Lajos: Közegészségügyi viszonyok. In: Levéltári évkönyv 32. 178.
- 170.** POPPER Manó: Nők a jogi pályán. Jogtudományi Közlöny 1913/48/40. 347.
- 171.** RAICS Lázár: A törvénytelen kiskorú gyermek tartása és a m. kir. Curia gyakorlata. Jogtudományi Közlöny 1900/35/35. 241-244.
- 172.** RAFFAY Sándor: A női tartás kérdéséhez. A Jog 1897/44. 311-312.
- 173.** RAFFAY Sándor: Egy érdekes házasságjogi eset. A Jog 1898/42. 296-297.
- 174.** RÁCZ Gyula: A cselédtörvény javaslat bírálata. Budapest 1909. In: T. MÉREY Klára: A gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése Somogy megyében a dualizmus korában. In: SURI Károly (szerk.): A munkásmozgalom kialakulása és fejlődése Somogy megyében 1870-1918. Kaposvár 1973. 3-20.
- 175.** RÉCSEI Balázs: A kéjelgésügy szabályozása Somogy vármegyében a dualizmus első felében. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 30. Kaposvár 1999. (= Levéltári évkönyv 30.) 311-342.
- 176.** RÉCSEI Balázs: A kéjelgésügy szabályozása Somogy vármegyében a dualizmus második felében. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 32. (= Levéltári évkönyv 32.) Kaposvár 2001. 177-210.
- 177.** R. I.: Fehér rabszolgakereskedés. A Jog 1903/6. 46-47.

- 178.** R. M.: A nők joga. Tanulmány a nő magánjogi helyzetéről a régi és újkorban. írta Gide Pál, jogtanár a párisi egyetemen. Fordította Tóth Lőrincz. Két kötet. Budapest, Révai testvérek kiadása. 1886. Magyar Igazságügy 1887/27/2. 143-145.
- 179.** RUDNAY Józsefné - SZIGETHY Gyuláné (szerk.): Veres Pálné Beniczky Hermin Élete és Működése. Budapest 1902/4. 1. In.: POGÁNY, Nőemancipáció 64-67.
- 180.** Ruiz
- 181.** RUIZ, Rodríguez, B. – MARÍN, Rubio R. (ed.), Introduction: Transition to Modernity, the Conquest of Female Suffrage and Women's Citizenship. In: The Struggle for Female Suffrage in Europe. Voting to Become Citizens. Leiden-Boston 2012. 1-47.
- 182.** S. (ismeretlen szerző): Nők mint ügyvédek. Jogtudományi Közlöny 1899/34/33. 233-234.
- 183.** SAÁRY József: Az özvegyi jogról. (Adalék a magyar általános polgári törvénykönyv tervezetéhez.) Jogtudományi Közlöny 1904/39/17. 134-135.
- 184.** SÁFRÁN György: Zirzen Janka és az egységes magyar nőnevelés kezdete. Szeged 1942.
- 185.** SÁPI Vilmos: A mezőgazdasági cselédség magánjogi helyzete a dualizmus korában. In: CSIZMADIA Andor (szerk.): Jogtörténeti tanulmányok II. A dualizmus korának állam- és jogtörténeti kérdései. Budapest 1968. 299-310.
- 186.** SCHREIBEL Emil: A prostitúció. Rendőrségi szaktanfolyamok Kiadmányai. Budapest 1917. 106.
- 187.** SCHWARZ Gusztáv: A nők jogi stúdiumáról, Jogállam 2003/2. 13-20.
- 188.** SCHWARZ Gusztáv: Az özvegyi jog kodifikációja. Jogtudományi Közlöny 1898/33/33. 229-230., 1898/33/34. 234-235., 1898/33/36. 245-248.
- 189.** SCHWARCZ Gyula: Alkotmányosság és közoktatásügy. Pest 1855. 12-14.
- 190.** SIMONNÉ PALLÓS Piroska: A falusi néptanítók etikai normái és érvényesülésüknek néhány kérdése a dualizmus korában. In: CZIRJÁK József – JÁVORSZKI András – SZABÓNÉ GONDOS Piroska (szerk.): Erkölcs és változás. A kaposvári erkölcsfilozófiai és – nevelési konferencia előadásai. Kaposvár 1994. 260-264.

- 191.** SIPŐCZ LÁSZLÓ: A törvénytelen gyermekek állásának szabályozásáról. Részlet Sipőcz László jogászegyleti előadásából. Jogtudományi Közlöny 1901/51. 385-386.
- 192.** SIXGER LŐRINC: A házasságon kívüli nemzésből származó igények iránti perekben hozott Ítéletek illeték alá esnek-e? A Jog 1888/42. 347.
- 193.** SPENDEL Sándor: A "női tartás" kérdéséhez. A Jog 1897/42. 294-295.
- 194.** SZABOLCS Éva: Néptanítói álláshirdetések 1901-ben. Kutatásmódszertani megfontolások. Iskolakultúra 2003/3. 39-41.
- 195.** SZABÓ Miklós: A közoktatás fejlődése. A századforduló iskolarendszerének főbb jellemzői. mek.iif.hu. In: FEKETE Andrea: A Kaposvári Zrínyi Ilona Államilag Segélyezett Községi Polgári Leányiskola története. Kaposvár 2002.
- 196.** SZAPOR Judit: A magánszférából a politikai közéletbe: a női politizálás története a kezdetektől 1945-ig. In: PALASIK, A nő és a politikum 130-131.
- 197.** SZÁSZY-SCHWARZ GUSZTÁV: A nők jogi studiumáról. Jogállam 1903/1. 13-20.
- 198.** SZÁSZY-SCHWARZ Gusztáv: Nőjogászok az egyetemen. Jogtudományi Közlöny 1917/52/47. 405-406.
- 199.** SZENTIVÁNYI Ede: Az ideiglenes nőtartás kérdése a Pp.-ban. Jogtudományi Közlöny 1915/50/21. 260.
- 200.** SZILI Ferenc: Cselédsors az uradalmas Somogyban a két világháború között. Kaposvár 1976.
- 201.** SZILI Ferenc: Munkásság és a tisztviselők életkörülményei a Kaposvári Cukorgyárban és a béruradalomban. In: SZILI Ferenc: A cukorrépa termesztése Délkelet-Dunántúlon és a MIR Kaposvári Cukorgyára 1893–1948. Kaposvár 1986. 305-310.
- 202.** SZILI Ferenc: Munkássors – munkás gond Somogyban 1870-1945. Kaposvár 1977.
- 203.** SZILI Ferenc: Somogy megye út- és közlekedési viszonyai a kései feudalizmus korában 1782-1848. Somogy megye múltjából 1986. 271.
- 204.** SZILI Ferenc – ERDÉSZ István: Kaposvári Cukorgyár története 1894-1994. Kaposvári Cukorgyár 1994.
- 205.** SZLADITS Károly: Özvegyi jog és nőtartás. Jogtudományi Közlöny 1908/43/1. 5-6.

- 206.** SZTEHLO Kornél: Nőtartási igények. Jogtudományi Közlöny 1885/20/10. 78-79.
- 207.** TAKÁCS Éva Munkái. Buda 1829. I. k. 73. 1. Lásd még: POGÁNY, Nőemancipáció 38-51.
- 208.** TELEKI Blanka Gr.: „Előbb reform, azután Nőemancipáció”. Életképek. 1848/593/4. 1.
- 209.** TELLER Miksa: A vétkes nő ideiglenes tartásdíja. A Ptkj. 31. §-ának bírálata. Jogtudományi Közlöny 1914/49/16. 164-165.
- 210.** T.H.: A házasságjogi törvény. Az előmunkálatok fontosabbjaival ellátta: Grosschmid Béni. Budapest, 1908. Politzer, I . k. 450. lap, II . k. 938. lap. Jogállam 1908/10. 796-797.
- 211.** T. MÉREY Klára: A Dél-Dunántúl iparfejlődése a dualizmus idején. In: Somogy megye múltjából. 1979. 266.
- 212.** T. MÉREY Klára: A gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése Somogy megyében a dualizmus korában. In: Suri Károly (szerk.): A munkásmozgalom kialakulása és fejlődése Somogy megyében 1870-1918. Kaposvár 1973. 7-52.
- 213.** T. MÉREY Klára: A gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése Somogy megyében 1870-1918. In: Suri Károly (szerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt Somogy Megyei Bizottság Oktatási Igazgatósága. Kaposvár 1973. 26.
- 214.** T. MÉREY Klára: Adatok a déldunántúli uradalmak gazdasági cselédségének életviszonyaihoz a századforduló idején. Pécs 1957.
- 215.** T. MÉREY Klára: A gyárpar Somogy megyében a két világháború között. Somogy megye múltjából. 1972/3, 219., 227.
- 216.** T. MÉREY Klára: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Budapest 1965.
- 217.** TOBAK Benő: Egy fontos társadalmi érdek. Somogy 1878/38. 1-2.
- 218.** TOBAK Benő: Nőnevelésünk jelen állapota. Somogy 1869/4. 2.
- 219.** TOBAK Benő: Polgári iskolát Somogy vármegyének. Somogy 1880/10. 1., Somogy 1880/34.
- 220.** TÓTH Árpád: Szükségintézkedések a mezőgazdasági munkaviszonyok szabályozásában az első világháború kezdeti szakaszán. Jogtörténeti Tanulmányok V. Budapest 1983. 339-351.

- 221.** TÓTH Tibor: A meryei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig. Kézirat. 636., 668. 1.
- 222.** VARGA János: Deák és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete. Zalai Gyűjtemény 15. sz. Zalaegerszeg 1980. 10.
- 223.** VÁMBÉRY Rusztem: A nemi ragályozás veszélyének büntethetősége. Jogtudományi Közlöny 1917/52/19. 180-183.
- 224.** VERES Beniczky Hermin: Felhívás a nőkhöz. Hon 1865. október 28.
- 225.** VERES Beniczky Hermin: Nézetek a női ügy érdekében. Röpirat. Pest 1868.
- 226.** VINCENTI Gusztáv: A természetes apaság vélelme a Tervezetben. Jogtudományi Közlöny 1914/19. 203-204.
- 227.** WELLISZ Vilmos: A törvénytelen gyermekek joga a magyar polgári törvénykönyv tervezete szerint. Jogtudományi Közlöny 1901/25. 199-200. és 1901/26. 209-210., 1901/27. 213-214., 1901/29. 221-222., 1901/30. 226-227.
- 228.** WENZEL Gusztáv: Néhány szó a törvénytelen származású gyermekek jogi állapotának rendezéséről. Jogtudományi Közlöny 1870/5/43. 301-304.
- 229.** WERNER Ogris: Joseph von Sonnenfels és az osztrák büntetőjog fejlődése. In: HERGER Csabáné – KAJTÁR István (szerk.): Európai jogtörténeti portrék I. Budapest-Pécs 2007. 143-180.
- 230.** ZILAHY László: A nők választójoga. Jogállam 2018/1-2. 143-159.
- 231.** ZIMMERMANN, Susanne: A magyar nőmozgalom és a „szexuális kérdés” a XX. század elején. Eszmélet 1999/42. 32.
- 232.** ZIMMERMANN, Susanne: Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen in Ungarn der Habsburgermonarchie 1848-1918, Vienna-Budapest 1999. 9-17.
- 233.** ZIMMERMANN, Susanne: Nemiség, tisztesség és szegénység. A nőekkel és a prostitúcióval kapcsolatos vita és politika Bécsben és Budapesten a századfordulón. Rubicon 1998/7. 3.
http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/nemiseg_tisztesség_es_szegenyseg_a_nokkal_es_a_prostitutioval_kapcsolatos_vita_es_politika_becsben_e (letöltés: 2018)
- 234.** ZSOLDOS Benő szegedi kir. ítéletábrái tanácsjegyző-albíró: A nők a jogi pályán. Jogtudományi Közlöny 1912/47/23. 204-205.

VIII. FORRÁSJEGYZÉK

Jogforrások

33.474/1867. (X.30.) szabályrendelet Pest város tanácsa In: MIKLÓSSY, A budapesti prostitúció története 37.

1868. évi XXXVIII. tc. a népiskolai közoktatás tárgyában. Magyar Törvénytar 1838-68. évi tv. cikkek. Budapest 1896.

1872. évi VIII. tc. 68. §. In: MANDEL Károly: A nőkről szóló magyar törvénycikkek Szent Istvántól napjainkig 1000-1928. Budapest 1929. 238.

Az 1873. évi cselédrendtartás. MNL SML kiállítási anyag.

19.425/1874. sz. utasítás Vallás- és közoktatásügyi miniszter MNL SML. Alisp. Iratok. 5005/1874.

Az 1875. évi XXXII. tc. végrehajtására kiadott 1879. évi 35.111. sz. szabályrendelet és utasítás. Somogy Megyei Levéltár (a továbbiakban: MNL SML) Kgb. Iratok. 1893/430.

1876. évi XXVIII. tc. a népiskolai hatóságokról 7. §. Utasítás a polgári községek számára a népiskola közoktatásról rendelkező 1868-ki 38. és 1876-ki 28. törvénycikk végrehajtása tárgyában. III. fejezet D. Fegyelmi eljárások 28. §. Magyarországi Rendeleték Tára. Budapest 1899.

56.167/1881. sz. vallás- és közoktatási miniszter körrendelet. MNL SML. Kgb. Iratok. 1893/430.

26.641/1897. (VI.10.) sz. közös külügyminiszteri rendelet, a cs. és kir. külügyminisztérium évkönyvének 427. köv. 1.

1908. évi XXXVI. tc. a büntetőtörvénykönyv kiegészítéséről. Magyar törvénytár 1908. 878-882. In: Levéltári évkönyv 32. 192.

160.100/1926. sz. m. kir. belügyminiszter körrendelete a prostitúció szabályozásáról. In: KÁNTÁS Péter: Kérdőjelek a prostitúció körül. Magyar jog 1994/6. 357. In: GILÁNYI Eszter: A nők elleni erőszak és magyar büntetőjogi szabályozása a nemzetközi elvárások tükrében. PhD Értekezés. Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola Miskolc 2017. 130-132.

5419/1943. sz. az igali járás főszolgabírója In: SZILI Ferenc: Cselédsors az uradalmas Somogyban a két világháború között. Kaposvár 1976. Mellékletek.

International Convention for the Suppression of the Traffic in Women and Children (Geneva, 30 September 1921) kihirdette az 1925. évi XIX. tc.

International Convention for the Suppression of the Traffic in Women of Full Age (Geneva, 11 October 1933), kihirdette az 1935. évi XX. tc.

Levéltári források

MNL SML. Alispáni iratok. 834/1863. In: KELEMEN, A népoktatás Somogyban a kiegyezés előtti években 149-150.

MNL SML. Alispáni iratok. 4395/1872.

MNL SML alispáni iratok. 5696/1892. In: MNL SML. Levéltári évkönyv 32. 191.

Alispáni egynegyedéves jelentés. Somogy 1895/6. 1.

MNL SML alispáni iratok. 2122/1901. In: MNL SML. Levéltári évkönyv 32. 192.

MNL SML. Alispáni útleveél iratok és lajstromok. 1901-1910. In: KANYAR József: Somogyi parasztság – somogyi nagybirtok. (1901-1910). Kaposvár 1957. 41-54.

MNL SML alispáni iratok. 2916/1910. Barcson leleplezett lélekkufár. Somogy vármegye, 1909. november 13. 3-4. In: MNL SML. Levéltári évkönyv 32. 194.

MNL SML. Alispáni iratok. 447/1930.

MNL SML. Kgb. Iratok. 263/1877.

MNL SML. Kgb. Iratok. 1024/1878.

MNL SML. Kgb. Iratok. 1874/1880.

MNL SML. Kgb. Iratok. 417/1881.

MNL SML. Kgb. Iratok. 1106/1886.

MNL SML. Kgb. Iratok. 1328/1888.

MNL SML. Kgb. Iratok. 1891/951.

MNL SML. Kgb. Iratok. 1893/430.

MNL SML. Kgb. Iratok. 1894/210.

MNL SML. Kgb. Iratok. 1895/968.

MNL SML. Kgb. Iratok. 184/1905., 99/1913., 265/1914., 81/1915., 33/1916., 38/1918.

MNL SML. Kgb. Iratok. 265/1914., 81/1915.

MNL SML. A Kaposvári Államilag Segélyezett Községi Polgári Leányiskola Értesítője az 1896-97. tanévről. Nagyné Csorba Mária igazgató. Kaposvár 1897.

MNL SML. A Kaposvári Államilag Segélyezett Községi Polgári Leányiskola Értesítője az 1896-97. tanévről. Közli: Nagyné Csorba Mária igazgató. Kaposvár 1897. VI. A szülők tájékoztatásául.

MNL SML. A Kaposvári Államilag Segélyezett Községi Polgári Leányiskola Értesítője az 1898-99. tanévről. Közli: Nagyné Csorba Mária igazgató. Kaposvár, 1899. XIV. A szülők tájékoztatásául. 71-74.

MNL SML. A Kaposvári Államilag Segélyezett Községi Polgári Leányiskola Értesítője az 1901-902. tanévről. Közli: Nagyné Csorba Mária igazgató. Kaposvár 1902. XVI. A szülők tájékoztatása.

MNL SML. A Kaposvári Államilag Segélyezett Községi Polgári Leányiskola Értesítője az 1909-1910. tanévről. Közli: Nagyné Csorba Mária igazgató. Kaposvár 1910. X. A szülők tájékoztatása.

MNL SML. A Kaposvári Államilag Segélyezett Községi Polgári Leányiskola Értesítője az 1910-1911. tanévről. Közli: Nagyné Csorba Mária igazgató. Kaposvár 1911. I X. A szülők tájékoztatása.

MNL SML. A Kaposvári Államilag Segélyezett Községi Polgári Leányiskola értesítője az 1915-1916. tanévről. Közli: Nagyné Csorba Mária igazgató. Kaposvár, 1916.

MNL SML. Értesítő 1896-97., 1898-1902., 1906-1916., 1909-1910. tanévek. MNL SML. Értesítő 1898-99. tanév. 27.

MNL SML. Kaposvári Kir. Törvényszék iratai Büntető ügyek irata Iktatott iratok (a továbbiakban: MNL SML bü. iratok). 1879-1899. VII.12.b.1 doboz, B.3481/1879.,

B.1986/1886., B.4673/1888., B.598/1889., B.1212/1889., B.1274/1889., B.4321/1889.,
B.340/1890., B.6074/1890., B.2542/1891., B.6193/1891.

MNL SML bü. iratok. 1900. VII.12.b.2 doboz. B.8466/1900.

MNL SML bü. iratok. 1901. VII.12.b.2 doboz. B.6804/1901.

MNL SML bü. iratok. 1902.B.1092-8601. VII.12.b.3 doboz. B.6991/1902.,
B.7033/1902.

MNL SML bü. iratok. 1903-1916. VII.12.b.3 doboz. B.500/1903.

MNL SML Kaposvár polgármesteri hivatalának iratai 10346/1916. In: RÉCSEI Balázs: A
kéjelgésügy szabályozása Somogy vármegyében a dualizmus második felében. In:
Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 32. Kaposvár 2001. 177-210.

MNL SML 1873. évi cselédrendtartás. In: SZILI Ferenc: Cselédsors az uradalmas
Somogyban a két világháború között. Kaposvár 1976. Mellékletek.

MNL SML. IV.425. Szabályrendeletek gyűjteménye 1. Vármegyei szabályrendeletek
1879-1943. 901/19710.907. kgy. szám.

MNL SML. IV.425. Szabályrendeletek gyűjteménye 1. Vármegyei szabályrendeletek
1879-1943. 220/2.609-1908. kgy. szám., 213/2034/1908. kgy. szám.

Somogy Vármegye Törvényhatósági Bizottság 1868. február 1-i Közgyűlési
jegyzőkönyve. MNL SML. Somogy Vármegye Törvényhatósági Bizottság Közgyűlési
jegyzőkönyvei mikrofilm másolatai. 1868/6. 1. doboz 1867-1897.

Somogy Vármegye Törvényhatósági Bizottság Közgyűlési jegyzőkönyvei mikrofilm
másolatai. MNL SML. 1875/214. 1. doboz 1867-1897.

Somogy Vármegye Törvényhatósági Bizottság Közgyűlési jegyzőkönyvei mikrofilm másolatai. MNL SML. 220/1908. 2. doboz 1898-1913.

Tanfelügyelői jelentés az 1891-92. Somogy 1893/11. 1. MNL SML. Kgb. iratok. 263/1877.

Tanfelügyelői jelentés. MNL SML. Kgb. Iratok. 184/1905.

Tanfelügyelői jelentés. MNL SML. Kgb. Iratok. 99/1913.

Királyi tanfelügyelői jelentés. MNL SML. Kgb. iratok. 265/1914.

Tanfelügyelői jelentés. MNL SML Kgb. Iratok. 33/1916.

Tanfelügyelőség havi jelentései. MNL SML. Kgb. Iratok. 38/1918.

Tanterv a polgári iskolák számára az 1868-dik évi XXXVIII. tcz. értelmében. Néptanítók Lapja. 1869. október 14. szám. In: NAGYNÉ SZEGVÁRI, Az 1868. évi XXXVIII. tc. jelentősége 62-65.

Az 1901. október 24-i országgyűlés Képviselőházának Naplója. Nyolcadik kötet. Budapest 1902, 451-453. In: MNL SML Levéltári évkönyv 32. 191-192.

Baranya Megyei Levéltár (a továbbiakban: MNL BML.). Pécs Szabad Királyi Város Közgyűlése IV.1418. 3. sz. Cselédszegődtetés és nyilvántartás. 57.281/1880. sz. szabályrendelet. 1880. május 24.

MNL BML. Pécs Szabad Királyi Város Közgyűlése IV.1418. 60. sz. Cselédszerző Intézet.

MNL BML. Pécs Szabad Királyi Város Közgyűlése. IV.1418. Szabályrendelet a foglalkozást közvetítő és cselédszerző intézetekről. 1901. jan. 4.

MNL BML. Pécs Szabad Királyi Város Közgyűlési anyagok. 1872-1901. 503/1886.

MNL BML. Pécs Szabad Királyi Város Közgyűlési anyagok. 1872-1901. Pécs szab. kir. város tanácsa. 7478/1898.

MNL BML. Pécs szab. kir. város Közgyűlési anyagok. 1901-1919. Pécs város tanácsa. Cselédotthon. 44.536/III.1910., 9491/1922.

MNL BML. Pécs Szabad Királyi Város. Rendőrkapitányi Hivatal iratai. Cselédügyek 1901-1919. 294/1905.

MNL BML. Pécs szab. kir. város. Rendőrkapitányi hivatal iratai. Cselédügyek 1901-1919. 2960/1905. rkp. szám.

MNL BML. Pécs szab. kir. város. Rendőrkapitányi hivatal iratai. Cselédügyek 1901-1919. 2960/1905. rkp. szám.

MNL BML. Pécs Szabad Királyi Város. Rendőrkapitányi Hivatal iratai. Cselédügyi Alapítványok. Alapító oklevelek 422., 139/5283/1907. kgy. szám.

MNL BML. Pécs Szabad Királyi Város. Rendőrkapitányi Hivatal iratai. Cselédügyek 1901-1919. 2250/1910. rkp. szám.

MNL BML. Pécs Szabad Királyi Város. Rendőrkapitányi Hivatal iratai. Cselédügyek 1901-1919. 9521/1917., 13.499/1923.

MNL BML. Pécs szab. kir. város Tanácsa és képviselő testülete. Cselédrendszer és azzal összefüggő Cseléd tudakozó Intézet iránt megállapított rendszabályok. 1854. ápr. 15.

ELTE Levéltára 8.b. 28. 351/1917-18. sz. In: Müller Ildikó: Vélemények a nők felsőfokú képzéséről a dualizmus időszakában. In: Gyáni Gábor – Nagy Beáta – Benda

Borbála (szerk.): Nők a modernizálódó magyar társadalomban. Debrecen 2006. 227-237.

Határozatok

Kúria 3941/83., 1881/1885., 49012/82. MÁRKUS: II. kötet 230. s köv. 1., valamint 1474/1898. u.o.: X. köt. és 4985/1899. sz. MÁRKUS: XI. köt. In: KISS Géza: A házasságon kívül született gyermekek örökjogi helyzete joggyakorlatunk s a polgári törvénykönyv Tervezete szerint. Jogtudományi Közlöny 1902/37. 309-310.

Kúria 1884. január 9. 3941/83. sz., 1885. október 6. 1181. sz., 1888. május 1. 10,369. sz. In: MÁRKUS, II. k. 226—227. 1., 1892. évi április 21. 6000/91. sz. (u. o. 229. 1.) 1898. szeptember 7. 1473. sz. In: MÁRKUS, X.k. 174.1., 1902 márczius 13. 3067/901. sz. j. In: MÁRKUS, XIII. k. 298. 1.

Legfelsőbb Bíróság, 1884. január 9. 3941/1883. sz., azonos határozatok: 8964/93, 1474/98, 5937/98, 1980/900, 4650/900, 1208/901, 7472/901, 6267/903, 3698/903.

Kúria 6000/1891. sz. Márkus gyűjt.: II. k. 2361. sz. In: KISS Géza, A házasságon kívül született gyermekek örökjogi helyzete joggyakorlatunk s a polgári törvénykönyv Tervezete szerint. Jogtudományi Közlöny 1902/37. 309-310.

2497/1874. sz. Dt. r. f. XII. 122. 1.

Osztrák legfőbb törvényszék 1860. december 18. 10.927. sz. Unger Glaser gyűjt. 1248.

Osztrák legfőbb törvényszék 1871. December 21. 11.137.

Osztrák legfőbb törvényszék 1884. július 3. 7461. sz. gyűjt. 10.100. sz.

Osztrák legfőbb törvényszék 1884. szeptember 11. 10.264. sz., 1891. január 25. 13.799. sz., gyűjt. 10.155. és 13.587. sz.

Folyóiratok

(A) Jog (1885–1908)

A Jogállam (1902 és 1938)

A Magyar Igazságügy (1874-1892)

Lehet-e a nő ügyvéd? Magyar igazságügy 1889/31/1. 81-82. Forrás:
http://dtl1.ogyk.hu/R/CBJNA995U6J68US5HVJ6EK318RHL648KY13TYN6CL2TQQUJLKH-06585?func=results-jump-full&set_entry=000008&set_number=819390&base=GEN01 (Letöltés: 2019. szeptember 28. 21:20).

Csurgó és Vidéke közéleti és kulturális hetilap (Cs. és V.) 1905/29. 1911/22.

Iskolai Szemle (Szemle). X. évf. 2. szám. Csurgó 1890. január 25.

Jogtudományi Közlöny (1867-1918)

Néptanítók lapja 1904/50. 5-7.

Somogy politikai és vegyes tartalmú hetilap (a továbbiakban: Somogy) 1873/20.

Népiskolánk ügyében. Somogy 1870 (március 29.).

Somogy 1879/37.

Somogy 1880/24.

Somogy 1882/2., Somogy 1885/Melléklet 1., Somogy 1886/Melléklet 2.

Somogy 1881/16.

Somogy 1882/13.

Somogy 1882/39.

Kaposvári községi felsőbb leányiskola. Somogy 1882/39. 2.

Somogy 1885/35.

Somogy 1891/39.

Felhívás a nőknek a fővárosban felállítandó leánygimnázium kapcsán. A Szerkesztőség.
Somogy 1892/32.

Somogy 1893/1.

Somogy 1899/49.

Somogyi Hírlap 1905. június 20.

Nagyné Csorba Mária. Somogy XXVIII. évf. 32. sz. 2.

Egyéb

Déclaration des Droit de la Femme et de la Citoyenne. 1791. Forrás:
<http://www.siefar.org/wp-content/uploads/2015/09/Gouges-D%C3%A9claration.pdf>
(letöltés: 2018)

Mezei munkásság, házi cselédség. Magyar Néprajz VIII. Társadalom.
mek.niif.hu/02100/02152/html/08/98.html 1-6., 10-14. (Letöltés: 2019. augusztus 24.
21:22).

https://majt.elte.hu/media/23/8b/7a0afac8f9df72faec35fde97deb581e8d739d07607d48169b10e792c45a/MAJT-segedanyagok-kepes-A_magyar_valasztog_jogforrasok.pdf
(Letöltés: 2019. augusztus 24. 18:53).

<https://nokert.hu/tue-20140624-1902/646/504/bedy-schwimmer-rozsa-1877-1948-ujsagi-ro-feminista>. (Letöltés: 2019. augusztus 24. 23:45).

Magyarország óvó- és oktatószemélyzetének statisztikája az 1934/35. tanévben, Magyar Statisztikai Közlemények 1937/103. In: KONCZ Katalin: Nők a munka világában. Budapest 1982. 117-126.

Több védelmet a nőnek! Jogtudományi Közlöny 1891/26/33. 262-263.

Ügyvédek lapja 1910/XXVII./30. 354.

IX. RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Btk.	1878. évi V. törvénycikk
CS. és V.	Csurgó és Vidéke közéleti és kulturális hetilap
CSJT	A házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény
Első cselédtörvény	1876. évi XIII. törvénycikk
Hk.	Hármaskönyv
H.T.	A házassági jogot szabályozó 1894. évi XXXI . tc.
Igazságügy	Magyar Igazságügy jogtudományi folyóirat (1874- 1892)
ITSZ	Ideiglenes Törvénykezési Szabályok
Jog	(A) Jog című szakfolyóirat (1886-1908)
Jogállam	Jogállam c. jog és államtudományi szemle (1902- 1918)
Közlöny	Jogtudományi Közlöny
Második vagy Új cselédtörvény	1907. évi XLV. törvénycikk
MNL BML	Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei
Levéltára	
MNL SML	Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei
Levéltára	
MNL SML bü.	Somogy Megyei Levéltár Kaposvári Kir.
Törvénytörvény iratai	Büntető ügyek irata Iktatott
iratok	
MTJ	magánjogi törvénykönyv tervezete
Népiskolai törvény	1868. évi XXXVIII. törvénycikk
OPTK	Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch (Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv)
Somogy	Somogy politikai és vegyes tartalmú hetilap
Tervezet	A magyar polgári törvénykönyv 1900. évi
tervezete	